

ФФ 23
Б-61

В.М.БІЛОНОЖЕНКО
І.С.ГНАТЮК

ФУНКЦІОНУВАННЯ ТА ЛЕКСИКО- ГРАФІЧНА РОЗРОБКА УКРАЇНСЬКИХ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР

ІНСТИТУТ МОВОЗНАВСТВА
ІМ. О. О. ПОТЕБНИ

В. М. БІЛОНОЖЕНКО
І. С. ГНАТЮК

ФУНКЦІОНУВАННЯ
ТА ЛЕКСИКО-
ГРАФІЧНА
РОЗРОБКА
УКРАЇНСЬКИХ
ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ

КИЇВ
НАУКОВА ДУМКА
1989

75981

Білоноженко В. М., Гнаток І. С. Функціонування та лексикографічна розробка українських фразеологізмів / АН УРСР, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні; Відп. ред. Л. С. Паламарчук. — К.: Наук. думка, 1989. — 156 с. — ISBN 5-12-000619-1.

У монографії розглянуто актуальні проблеми фразеології та фразеографії, теоретично обґрунтовано і розроблено способи і моделі тлумачення фразеологізмів у практиці укладання фразеологічних словників, висвітлено основні динамічні процеси у сфері функціонування фразеологічних одиниць. Використано широкий фактичний матеріал творів української художньої літератури.

Для наукових працівників — лінгвістів, фольклористів, викладачів, студентів.

В монографии рассматриваются актуальные проблемы фразеологии и фразеографии, теоретически обоснованы и разработаны способы и модели толкования фразеологизмов в практике составления фразеологических словарей, освещены основные динамические процессы в сфере функционирования фразеологических единиц. Использован широкий фактический материал произведений украинской художественной литературы.

Для научных работников — лингвистов, фольклористов, преподавателей, студентов.

Відповідальний редактор Л. С. Паламарчук

Затверджено до друку вченою радою

Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР

РЕДАКЦІЯ МОВОЗНАВСТВА

Редактор І. І. МАРКЕВИЧ

ІН-Т МОВОЗНАВСТВА
ІМ. О. О. ПОТЕБНІ
АН УРСР

№ 2

4602000000-250

Б М221 (04)-89 490-89

ISBN 5-12-000619-1

© Видавництво „Наукова думка”, 1989

Вивчення фразеології як підсистеми мови передбачає поглиблену розробку як загальних, так і спеціальних питань, зокрема проблеми значення фразеологічної одиниці¹, його відображення у лексикографії, а також функціонування ФО у сучасній літературній мові

На перших етапах розвитку фразеологічної науки вивчалися в основному такі питання, як цілісність значення, сталість переосмислених словосполучень, їх здатність виконувати роль певних членів речення та функціонувати як окреме слово та ін.

На матеріалі російської мови вивчення фразеологічного значення здійснювалося в різних аспектах із застосуванням різних методів і прийомів у працях В. В. Виноградова, Б. О. Ларіна, М. М. Ілланського, Л. І. Ройзензона, В. Л. Архангельського, С. І. Ожегова, О. І. Молоткова, В. М. Телії, О. М. Толкіної та ін. Окремо слід виділити дослідження В. П. Жукова, присвячені з'ясуванню питань співвіднесеності та еквівалентності семантики ФО і слова, а також специфіки кожної з цих видів мовних одиниць.

На матеріалі англійської мови з питань фразеологічної семантики відомі праці Н. М. Амосової, О. В. Куніна, Р. П. Зорівчак, німецької — дослідження Я. А. Барана, І. І. Чернишової, О. Д. Райхштейна, французької — А. Г. Назаряна, італійської — Т. З. Черданцевої, іспанської — Н. Н. Курчаткіної та А. В. Супрун.

В українському мовознавстві питання семантики ФО були в полі зору Г. М. Удовиченка, І. Г. Чередниченка, Л. Г. Скрипника, Л. Г. Авксентьева, М. Т. Демського, М. Ф. Алефіренка, Г. Ф. Шила, Л. А. Юрчук, Л. Г. Боярової, в історичному плані — в роботах Л. І. Коломієць та О. С. Юрченка.

Питаннями семантики в білоруській фразеології займалися Ф. М. Янковський, А. С. Аксамітов, І. Я. Лепешев.

Однак, незважаючи на велику кількість досліджень, присвячених питанням семантики ФО, ці проблеми остаточно ще не розв'язані. Це пояснюється складністю фразеологічної семантики, а також відсутністю єдиного погляду у вирішенні самої природи фразеологічного значення, семантичних процесів, які лягли в основу його формування тощо.

Розвиток теорії фразеології має велике значення для такої галузі прикладної лінгвістики, як фразеографія. Під терміном фразеографія розуміємо теорію і практику укладання фразеологічних словників. Труднощі, які

¹Далі скорочено — ФО.

стоять перед сучасною як фразеографією, так і лексикографією, здебільшого зумовлюються нерозробленістю теоретичних проблем семантики. Теоретичні досягнення в галузі фразеологічної семантики і успіхи в лексикографічній інтерпретації ФО взаємозалежні.

З одного боку, фразеологічна інтерпретація ФО, якщо не брати до уваги допустимого суб'єктивного фактора оцінки, може бути об'єктивним критерієм визначення природи багатьох фразеологічних явищ. Адже сама систематизація певних мовних одиниць свідчить про їх регулярну повторюваність у мові та мовленні і дає можливість розмежовувати індивідуальні, трансформовані, утворення від традиційних одиниць мови, чим значною мірою здійснюється фіксування літературної норми. Крім того, розвиток фразеографії може сприяти розв'язанню теоретичних проблем фразеології: відомо, що лексикографічна діяльність є своєрідним наріжним каменем для багатьох загальнолінгвістичних концепцій (Берков, 5). З другого боку, так само, як лексикографія в цілому, фразеографія теж має свою теоретичну базу. Для розробки наукових принципів подання фразеологізмів в словнику необхідно чітко з'ясувати їх специфіку у порівнянні з іншими мовними одиницями, їх семантичні та лексико-граматичні особливості. Саме через це теоретичні проблеми фразеології мають безпосередню дотичність до фразеографії. Щодо наукового та практичного розв'язання деяких фразеографічних проблем слід зауважити, що в цій галузі вже досягнуто певних успіхів. Це праці О. М. Бабкіна, О. І. Молоткова, М. І. Сидоренка – в російському мовознавстві; на матеріалі англійської фразеології – дослідження О. В. Куніна, А. І. Альохіної, О. З. Сафарової, Г. П. Помігуєва, А. Є. Карпович; німецької фразеології – Л. О. Болгової.

В українському мовознавстві фразеографічний аспект вивчення ФО ще не знайшов свого належного теоретичного осмислення. Це пояснюється перш за все недостатньою практикою укладання фразеологічних словників, особливо тлумачного типу, хоч у цій галузі вже маємо певний доробок².

Серед основних і чи не найскладніших аспектів фразеографії є проблема тлумачення ФО. Академік Л. В. Щерба надавав великого значення питанню тлумачення і вважав його надзвичайно складним і важливим. Він писав, що в „словнику під кожним фонетичним словом обов'язково треба подавати вичерпний і точний перелік понять, з ним пов'язаних. Проте цілком справедливо, що справа ця досить делікатна і вимагає виключно загостреного

мовного сприйняття” (Щерба, 1940, 102). Це висловлювання Л. В. Щерби цілком можна віднести і до тлумачення фразеологізмів. Звичайно, способи інтерпретації фразем в одномовних тлумачних і фразеологічних словниках мають певні відмінності. Українські лексикографи, створюючи „Словник української мови” (в 11-ти томах), набули певного досвіду фразеографічної інтерпретації ФО, які за традицією вводилися до загальної словникової статті під реєстровим словом. Завдання тлумачного словника полягало не в повному розкритті семантики та мовленнєвих особливостей ФО, а у висвітленні багатства і можливостей реєстрового слова.

Фразеологічний словник тлумачного типу зобов'язаний дати глибоку та всебічну характеристику семантичної структури фразеологізмів, показати їх варіантні, дистрибутивні та інші особливості функціонування в мові. Звичайно, такі завдання зумовлюють більший, ніж у тлумачному словнику, обсяг тлумачення ФО, а також складнішу структуру кожної словникової статті.

Для всебічного розкриття значення фразем надзвичайно важливим є теоретичне обґрунтування та розробка способів і моделей їх тлумачення, рекомендації для застосування їх у практиці укладання фразеологічних словників, а це, в свою чергу, неможливо зробити без уточнення деяких загальних вимог до тлумачення ФО, без показу структурно-граматичних особливостей фразеологізмів української мови, розробки способів фіксації конотації в словнику, опису найскладніших моментів у тлумаченні ФО, пов'язаних з їхніми функціональними особливостями. Але успішно розв'язати всі ці практичні завдання можна лише за умови опрацювання деяких питань загальнотеоретичного плану, зокрема з'ясування особливостей фразеологічного значення у зіставленні з лексичним, визначення специфіки фразеологічної полісемії, аналізу того, яким чином семантичні особливості ФО впливають на їхнє фразеографічне трактування. Взагалі, все, що стосується теоретичної проблеми значення ФО, повинно служити для фразеографів предметом глибокого вивчення та критичного осмислення, бо всі досягнення в розвитку теорії фразеології знайдуть своє відображення в теорії та практиці фразеографії.

Говорячи про теоретичні засади фразеологічного значення, треба перш за все встановити поняття ФО, тому що від визначення характерних, або диференційних, ознак фразеологізмів залежить вивчення фразеології як в цілому, так і окремих часткових її аспектів. Відсутність чітких критеріїв у визначенні самої сутності фразеологічної одиниці особливо негативно відбивається на створенні фразеологічних словників (Авксентьев, 1983, 3). У радянському мовознавстві нема загальноприйнятого визначення і єдиного розуміння ФО, незважаючи на те, що маємо вагомий традиції та досвід фразеологічних досліджень, значні досягнення як у загальній теорії, так і щодо вивчення фразеології окремих мов. Визначення поняття фразеологізму, запропоновані лінгвістами, значно різняться між собою (детально про різні погляди вчених у питанні об'єкта фразеології див.: Чернышова, 1977, 34–36;

²Див.: Батюк Н. О. Фразеологічний словник. – К., 1966. – 235 с.; Вирган І., Пилинська М. Російсько-український фразеологічний словник. – Прапор. – 1958. – № 9. – 1971. – № 10; Гурін І. Образне слово. – К., 1974. – 238 с.; Коваль А. П., Коптілов В. В. 1000 крилатих виразів української літературної мови. – К., 1964. – 671 с.; Коваль А. П., Коптілов В. В. Крилаті вислови в українській літературній мові. – 2-е вид., переробл. і доп. – К., 1975. – 335 с.; Коломієць М. П., Регушівський Є. С. Словник фразеологічних синонімів. – К., 1988. – 198 с.; Коптілов В. В. У світі крилатих слів. – 2-е вид., доп. і випр. – К., 1976. – 200 с.; Олійник І. С., Сидоренко М. М. Українсько-російський і російсько-український фразеологічний словник. – 2-е вид., переробл. і доп. – К., 1978. – 447 с.; Удовиченко Г. М. Словник українських ідіом. – К., 1968. – 463 с.; Удовиченко Г. М. Фразеологічний словник української мови. – К., 1984. – Т. 1. – 303 с.; Т. 2. – 384 с.

Авксентьев, 1983, 6–13; Юрчук, 23–24). Проте всі вони зводяться в цілому до визнання фразеологізмів як якісно нової одиниці, яка має свої, лише їй притаманні ознаки. Отже, перш ніж визначити об'єкт фразеології, необхідно виявити і знайти його категоріальні (диференційні, відмінні) ознаки, відмежувачи їх від некатегоріальних ознак. У цьому плані до визначення природи фразеологізмів найглибше підійшов О. І. Молотков, який не тільки теоретично обґрунтував свої положення, але й застосував теорію визначення обсягу фразеології при укладанні „Фразеологического словаря русского языка”.

В українському мовознавстві теж маємо ряд визначень поняття ФО (Булаховський, 1959, 33; Удовиченко, 1965, 20; Жовтобрюх, Кулик, 71–72; Шилюк, 13; Сучасна українська літературна мова. Лексика і фразеологія, 336; Скрипник, 7; Медведев, 1977, 30; Авксентьев, 1983, 26).

В основу нашого дослідження покладене поняття фразеологізму як одиниці, що має специфічне значення, граматичні категорії і постійний, відтворюваний за традицією склад компонентів, які втратили лексичну самостійність (Юрчук, 26). Вихідною точкою у виборі ФО служить сукупність відмінних якісних ознак.

Перша ознака: фразеологізм, як і слово, має своє значення, яке прийнято через його специфіку називати, на відміну від лексичного значення, фразеологічним. Основна особливість цього значення полягає в тому, що воно виникло внаслідок метафоричного або метонімічного переосмислення вільного словосполучення чи порівняння і нічого спільного вже не має із значенням тих складових частин (компонентів-слів), в процесі переосмислення яких воно утворилося. Фразеологічне значення є узагальнено-цілісним з неординарним рівнем цілісності, який залежить від ступеня деактуалізації складових частин фразеологізму: чим більша втрата компонентами особливостей слова, тим цілісніше значення всієї ФО. У більшості фразеологізмів внаслідок деактуалізації компоненти втрачають семантичну самостійність і повністю позбавляються свого прямого лексичного значення, наприклад, *засліплювати очі кому, на що* – позбавляти кого-небудь можливості правильно сприймати що-небудь. Проте не в усіх фразеологізмах деактуалізація відбувається рівномірно. Компоненти деяких ФО, хоч і беруть участь у формуванні фразеологічного значення, проте певною мірою можуть зберігати семантичну самостійність. Наприклад, у ФО *відступати на задній план* – ставати менш важливим, значущим (тобто відступати від основної ролі, від основного значення) таким компонентом є словесний елемент *відступати*.

Другою якісною диференційною ознакою ФО є її здатність виражати певні граматичні категорії; фразеологізм вступає в смислові та граматичні зв'язки з іншими мовними одиницями, виконуючи як єдине ціле роль того чи іншого члена речення.

Третя розпізнавальна ознака ФО – це її постійний, відтворюваний за традицією компонентний склад. Ця ознака легко виявляється при зіставленні фразеологізму з тим словосполученням, яке генетично було його джере-

лом. У вільному словосполученні слова мають своє лексичне значення, перебуваючи між собою у семантичних та граматичних зв'язках; у ФО – компоненти її не виражають свого лексичного значення; їхні граматичні та лексико-граматичні зв'язки мають чисто формальний характер, тому вони втрачають свою функціональну самостійність, парадигматичні та синтаксичні властивості. Фразеологізм вступає у зв'язки з членами речення не окремими своїми компонентами, а в цілому, як цілісна одиниця.

Невизначеність і неоднакове розуміння об'єкта фразеологічних досліджень супроводжуються великою термінологічною плутаниною. На позначення фразеологізмів як одиниць мови використовуються найрізноманітніші терміни: сполучення слів з переносним значенням, усталені фрази, усталені словесні комплекси, фразеологічний вислів, фразеологічна одиниця, фразеологічний зворот мови, стійка сполука слів, стійка фраза, ідіоматичне словосполучення, фразеологізм, ідіома, ідіоматизм, фразема і т. ін. (Ахманова, 1969, 503). У даному дослідженні вживаються терміни фразеологічна одиниця, фразеологізм, фразема як рівнозначні і найбільш уживані позначення цього поняття.

У першій частині роботи, використовуючи досягнення сучасної лінгвістичної теорії та практики вітчизняної лексикографії та фразеографії, теоретично обґрунтовуються основні типові моделі тлумачення фразеологізмів, з урахуванням специфіки фразеологічного значення, а також структури, синтаксичної функції, парадигматики та особливостей функціонування ФО; розглядається класифікація структурно-семантичних типів тлумачення фразем; аналізуються способи фразеографічної фіксації конотації – вирішального елемента структури фразеологічного значення. Крім того, приділяється увага труднощам тлумачення, пов'язаним з функціональними особливостями фразеологізмів, в першу чергу аналізуються особливості та способи фразеографування незамкнених фразеологічних структур.

Зрозуміло, що повна семантична характеристика фразеологізмів у фразеологічному словнику тлумачного типу („а, значить, їх коректна лексикографічна інтерпретація) можлива лише в межах комунікативної лінгвістики як інтегральної науки, яку цікавлять всі ланки функціонуючої мови, „мови в дії”, яка пов'язує об'єктивну дійсність та мислення-свідомість, що пізнає її” (Фразеологізм и его лексикографическая разработка, 137), а тому надзвичайно актуальним стають питання вивчення індивідуально-авторських перетворень ФО, встановлення закономірностей яких дасть можливість відмежувати їх від постійно утворюваних у мові традиційних фразем, які повинен фіксувати словник.

На необхідність розгляду значення слова (як і будь-якої іншої мовної одиниці) в тісному зв'язку з функціонуванням його у мові вказував О. О. Потебня: „За звичкою ми розглядаємо слово в такому вигляді, в якому воно дається в словниках. Це все одно, якби ми розглядали рослину, якою вона є в гербарії, тобто не так, як вона справді живе, а як штучно під-

готовлена з метою пізнання. Звідси походить причина помилкового розуміння багатьох мовних явищ" (Потебня, 1913, 3–4). В. В. Виноградов пропонував розрізняти значення слова та його вживання, оскільки „вживання – це тільки можливе застосування одного із значень слова, іноді дуже індивідуальне, іноді більш або менш поширене. Вживання не рівноцінне із значенням, в ньому приховано багато смислових можливостей слова” (Виноградов, 1972, 23). Висловлені положення, можливо, навіть більшою мірою стосуються фразеологізмів. Потенційні можливості ФО, як і слів, виявляються лише в контексті. Для того, щоб повернути свіжість і неповторність фразеологізмові, який втратив їх унаслідок неодноразового використання, письменник створює йому особливі контекстуальні умови, в яких його значення може виявлятися по-різному, розвиваючи додаткові відтінки аж до виникнення полісемії. Але фразеологізм, крім того, на відміну від слова, є нарізнооформленою структурою, а це значно розширює можливості стилістичного використання фразеологізмів шляхом різноманітних змін та модифікацій їх форми, як-от: заміни традиційних компонентів ФО словами, які найбільш відповідають зображуваній ситуації, введення до складу ФО додаткових слів, які уточнюють, конкретизують значення ФО, або ж опущення окремих її компонентів з метою стислішого та більш компактного висловлювання.

Одним із різновидів функціонування фразеологізмів у мові художньої літератури та публіцистики є їх трансформація. Під трансформацією ФО розуміємо стилістичний засіб, який полягає в цілеспрямованому оновленні семантики, модифікації структури традиційних ФО. Внаслідок трансформації „значною мірою руйнується структурно-семантична монолітність тої чи іншої фразеологічної одиниці і створюється якісно новий її варіант” (Медведев, 1977, 65–66). Трансформований фразеологізм мову публіцистики робить більш влучною, дотепною; для художньої ж літератури він, крім того, є ще одним із джерел образності. Загалом же, трансформація фразеологізмів є живим процесом, активною тенденцією розвитку мови. Тому надзвичайно важливим є питання виявлення основних закономірностей процесу трансформації традиційних фразеологізмів у мові сучасної української художньої прози. Необхідність детального вивчення процесу трансформації ФО виникла вже давно. Виходячи із загальноприйнятого в літературі визначення ФО як стійкої сполуки, яку вважали статичною як у формальному, так і в смисловому плані, різноманітні зміни семантики, переоформлення традиційної структури ФО розглядалися як неправильності, оказіональні, авторські відхилення від мовної норми. Поза увагою лінгвістів залишався діалектичний характер такої важливої властивості ФО, як стійкість форми і змісту. А проте, „у фразеології, як і в кожному явищі, стійкість і нестійкість тісно взаємодіють, вони передбачають одна одну і забезпечують функціонування та динаміку фразеологічного фонду” (Мокиєнко, 1980, 39).

Питання, пов'язані зі змінністю ФО та із супровідними явищами, становлять значний інтерес для загальної теорії фразеології, стилістичних студій, а

особливо для теорії та практики лексикографії, оскільки „дослідження тенденцій і процесів розвитку лексико-фразеологічного складу мови протягом певного етапу чи періоду її існування має першорядне значення для національних лексикографій” (Паламарчук, 1978, 17).

Дослідження трансформації має вже свою історію. У працях із фразеології видатні вітчизняні вчені О. О. Потебня, В. В. Виноградов, Л. А. Булаховський, С. І. Ожегов, І. К. Білодід та інші підкреслювали, що стабільність зовнішньої оболонки багатьох ФО не є абсолютною. Багато цінних положень у розробці даної проблеми знаходимо в працях лінгвістів-фразеологів Б. О. Ларіна, О. І. Молоткова, О. М. Бабкіна, О. В. Куніна, В. П. Жукова, М. М. Шанського, Л. І. Ройзензона, В. М. Мокієнка, Л. Г. Скрипник та ін. Особлива увага приділяється дослідженню трансформованих фразеологізмів у кандидатських дисертаціях М. А. Бакіної та Т. Ф. Бризгалової, І. В. Абрамець, М. Л. Шадріна, Л. М. Болдиревої, І. В. Дубинського, О. В. Бойко та ін. Роботи цих учених виконані на матеріалі російської та іноземних мов, за винятком дисертації О. В. Бойко, проведеної на матеріалі російської та української мов. Майже всі дослідники, які займаються вивченням стилістичного використання фразеологічного матеріалу, звертають увагу на процес трансформації ФО і дають йому теоретичне визначення. Як вагомий аргумент на користь доцільності фразеологічних трансформацій дослідники наводять висловлювання М. Горького про те, „що будь-який матеріал – а мова особливо, вимагає ретельного відбору всього кращого, що в ньому є, – яскравого, точного, барвистого, звучного і – подальшого любовного розвитку цього кращого” (Горький, 408). Справді, готову ФО використати простіше, аніж пристосувати її до стилю викладу, надати їй індивідуальної неповторності. Це, безумовно, вимагає від письменника великої майстерності, тонкого відчуття, глибокого знання мови. ІІІ. Баллі писав, що „жоден письменник не може задовольнитися неопрацьованими ресурсами загальної мови” (Баллі, 280).

У лінгвістиці є спроби висвітлення проблеми структурної та смислової змінюваності ФО у зв'язку з певними стилістичними завданнями письменника (Кочетков). Головну причину трансформацій А. К. Кочетков вбачає в тому, що багато фразеологізмів внаслідок частого використання втрачають свою попередню свіжість і перетворюються в мовні штампи, позбавлені образності, через що й виникає потреба в їх оновленні. „Одні з таких перетворень фразеологізмів не виходять за межі індивідуального стилю автора, інші ж стають широко відомими” (Гегнер, 1964, 64).

Майже всі лінгвістичні дослідження, присвячені проблемі трансформації фразеологізмів, зводяться до того, що їх автори пропонують виділені ними способи трансформації ФО у вигляді системи. Безумовно, класифікації способів трансформацій, які пропонуються різними дослідниками (Вомперський, 19; Шмелев, 1964, 226–232; Ковалев; Шадрин, 1968; Молотков, 1966; Абрамович; Бойко) різняться між собою, але всі вони створені на основі єдиного принципу: врахування змін у структурі та семантиці ФО. А оскільки всі видозмінені фразеологізми так чи інакше пов'язані з порушенням їх стій-

кості на семантичному рівні, то першою та основною ознакою, за якою класифікуються всі перетворення ФО, є відсутність чи наявність відхилення від традиційного складу фразеологічного звороту (Шадрин, 1970, 214). За цією ознакою всі способи трансформації ФО зводяться до двох типів – семантичного та структурно-семантичного. Для позначення досліджуваного процесу найчастіше використовується термін трансформація ФО, в якому є вказівка на процесуальність даного явища і який став досить поширеним. Ним широко користуються в своїх роботах такі дослідники, як Л. Г. Авксентьев, Ф. М. Білозерова, Г. Ф. Бризгалова, Л. А. Гладішева, Л. В. Зубова, А. К. Кочетков, Л. І. Ройзензон, В. М. Ронгинський, О. А. Сербенська та багато інших. Однак, слід зауважити, що не всі вченікладають у поняття трансформації ФО однаковий зміст. Так, одні автори під трансформацією розуміють будь-яку дію над елементами стійкої фрази (Козырева, 1965), інші – трансформаціями ФО вважають лише структурні перетворення ФО. Зокрема, М. Л. Шадрін, розділивши всі способи перетворення ФО на семантичні та структурно-семантичні, власне трансформаціями вважає лише останні. І, нарешті, окремі дослідники підводять під поняття трансформації як смислові, так і структурні зміни фразеологізмів (Гладішева). Трансформації ФО, на наш погляд, – це передусім цілеспрямовані зміни, які стосуються як семантики, так і структури ФО.

Трансформації ФО неодмінно передбачають стилістичну мету, бо вони випливають з прагнення письменника органічно поєднати, злити воедино з контекстом загальновідомий вираз, уточнити чи деталізувати значення ФО в зв'язку з конкретною ситуацією художнього твору. Дуже часто перетворення відомих фразеологізмів є дійовим засобом створення комічного ефекту.

Трансформації ФО на матеріалі української мови ще не були предметом спеціального дослідження, хоча окремі статті публікувались (Білодід, 1979; Коваль, 1956; Мамалига, Москаленко, 1965; Пришва, Ужченко, Чабаненко). Принагідні зауваження щодо деяких перетворень ФО зустрічаються в працях, присвячених мовним засобам творення комічного (Власенко, Дидик, Дорошенко, Плющ, Удовиченко, 1953). Ці дослідження створили передумови для подальшої розробки даної проблеми на матеріалі української мови.

Якщо трансформації, як один із оригінальних способів використання ФО в художній мові, належить до сфери фразеологічної стилістики. Тому й зрозуміло, що увага більшості дослідників була спрямована на аналіз стилістичних ефектів, які виникають у результаті трансформації. Аналізувався здебільшого не сам процес, а його наслідок. Значна увага приділялась і вивченню передумов трансформації ФО, а механізм трансформації спеціальному аналізу майже не підлягав. Саме цим і зумовлене наше прагнення поглибити при розгляді трансформації ФО лінгвістичний аспект, спрямувавши основну увагу на вивчення техніки трансформації.

Добір матеріалів дослідження здійснювався за стилістичним принципом. Це означає, що до аналізу залучалися лише ті приклади фразеологічних трансформацій, які носять цілком відчутний цілеспрямований характер,

в яких проглядає навмисність, активне авторське втручання. Трансформації ФО є свідомим відтворенням внутрішньообразної основи фразеологізму, його розвитком, збагаченням. Вони пов'язані з творчим завданням розширення меж значення ФО, їх експресивно-стилістичного звучання. Трансформація (результат трансформації ФО) завжди неповторний і вважається своєрідним індивідуально-авторським неологізмом. Висловлені спостереження, що стосуються проблем трансформації ФО, визначають зміст другої частини монографії.

Для більшості фразеологізмів (залежно від потреби) наводиться ілюстративний матеріал, оскільки контекст є найважливішим мовним засобом вияву та реалізації усталеного значення³. Джерелом для ілюстрацій послужили твори українських письменників дореволюційного та радянського періоду, взяті з лексичної картотеки Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР, а також опубліковані в 70-х роках романи О. Гончара, М. Стельмаха, В. Собка, П. Загребельного, Ю. Мушкетика, В. Земляка, Ю. Збанацького, М. Зарудного, Є. Гуцала, В. Дрозда, В. Яворівського, Р. Федоріва, О. Іваненко, М. Івасюка, П. Гуріненка, В. Врублевської, Д. Бедзика, Ю. Бедзика, П. Автомонова. Аналізові підлягали тлумачення ФО, взяті з „Словника української мови” (в 11-ти томах, 1970–1980), у якому найповніше зафіксовані фраземи української мови, а також з „Фразеологічного словника української мови” Г. М. Удовиченка (в 2-х томах, 1984).

Отже, запропонована читачеві монографія спрямована на вироблення правил і навиків лексикографічної розробки ФО, на показ та стандартизацію основних типів і моделей тлумачень, які випливають з особливостей їх семантики, творення та функціонування. Детально розглядається явище фразеологічної трансформації, широко розповсюджене в мові художньої літератури, що значною мірою сприятиме привильному підходу до питання добору фразеологізмів до словника, зокрема розуміння принципів розмежування традиційних загальноновживаних, та трансформованих ФО.

Розділи монографії написали: „Фразеологічне значення та способи його розробки в словнику” – В. М. Білоноженко; „Трансформація традиційних фразеологізмів у мові сучасної української художньої прози” – І. С. Гнатюк.

³ Ілюстративний матеріал першої частини монографії зведений до мінімуму, бо метою дослідження є огляд проблем, пов'язаних з фразеологічною інтерпретацією ФО, а не самого матеріалу.

ОСОБЛИВОСТІ ФРАЗЕОЛОГІЧНОГО ЗНАЧЕННЯ

В. В. Виноградов вважав, що основною метою укладання словників, прямим об'єктом лексикографії є визначення, або тлумачення, значення слів (Виноградов, 1977, 162). Те саме можна сказати і про фразеографію. Питання тлумачення ФО тісно пов'язане з проблемою семантики взагалі і особливо з проблемою фразеологічного значення. Не випадково представники найрізноманітніших шкіл семантики вважають саме тлумачні словники основним важелем для теорії. Оскільки слова і фразеологізми належать до семантичних одиниць мови, цілком правомірним є порівняння лексичного та фразеологічного значень, що дасть змогу виявити спільні та відмінні риси кожного з них і виробити основні правила тлумачення ФО, які випливають із специфіки фразеологічного значення.

Співвідношення фразеологічного та лексичного значень

Фразеологічне значення вважається одним із диференційних ознак ФО. Воно вважається найскладнішим не лише у фразеології, але й у мовознавстві в цілому і належить до загальної проблеми значення. Остаточного розв'язання теоретичних питань, пов'язаних з фразеологічним значенням, у вітчизняному мовознавстві поки що нема. Навіть з погляду термінологічного спостерігається великий різнобій. Поряд з терміном фразеологічне значення в літературі зустрічаються: цілісне значення, глобальне значення, ідіоматичність, семантична цілісність, узагальнене фразеологічне значення, смислова цілісність фразеологізму, цілісність номінації, фразеологічний десигнат, глобальний десигнат, семантична єдність, лексична неподільність тощо. Природно, що такий різнобій у фразеологічній термінології свідчить про складність самого явища та про незавершеність у розв'язанні цього питання. Що стосується сутності фразеологічного значення, то думки лінгвістів розходяться. Деякі з них взагалі заперечують можливість його існування, вважаючи його лексичним, оскільки в семантичному плані фразеологізми та слова, незважаючи на їхню структурну відмінність, зовсім однакові. Ця думка панувала у 60-х роках (Шанский, 47; Ершова-Белицкая; Иванникова та ін.). Останнім часом дедалі більше фразеологів схиляються до того, що фразеологізмам як са-

мостійним мовним одиницям властиве не лексичне, а фразеологічне значення, бо вони мають особливі, тільки їм притаманні риси. Враховуючи специфіку фразеологічного значення, більшість учених вважають за необхідне виділити його в окрему категорію семасіології, закріпивши за ним спеціальний термін (Алефіренко, 1987, 19). Його можна було б вважати лексичним лише в тому випадку, якби між значеннями обох одиниць (лексичних та фразеологічних) не було б суттєвої різниці. Структура значення слова і фразеологізму ідентична. В. В. Виноградов під лексичним значенням слова розуміє його „предметно-уречевлений зміст, який оформлений за законами граматики даної мови і є елементом загальної семантичної системи словника цієї мови” (Виноградов, 1977, 169). Предметно-понятійний зміст, граматичне оформлення та співвіднесеність із загальною системою мови є обов'язковими і для фразеологічного значення, але кожен з його складових має свої особливості. Щодо предметно-понятійного аспекту фразеологічного значення, то відомо, що ФО належать до елементів мови, входять до її структури і так само, як і слова, виконують знакову функцію.

У фразеологічному значенні розрізняється три його аспекти: денотативний, сигніфікативний та конотативний. Денотативний аспект виражає співвіднесеність ФО з предметами та явищами реальної дійсності, тобто конкретний об'єкт, ознаку, явище, на які вказує фразема. Під сигніфікативним аспектом розуміють обсяг інформації, який несе ФО стосовно позначуваного нею елемента екстралінгвістичної дійсності, тобто узагальнене поняття, яке виражає фразеологізм. Денотативно-сигніфікативний аспект фразеологічного значення є об'єктивним елементом і відповідає його логіко-предметному змістові. Якщо ж порівнювати денотативно-сигніфікативні аспекти лексичного та фразеологічного значень, то між ними можна помітити істотну різницю. Більшість фразеологів (О. В. Кунін, В. Л. Архангельський, А. М. Мелерович, А. Я. Бородуліна та ін.) визнають, що денотатом ФО є не предмет (точніше, будь-які сутності), а ситуація. Має рацію Х. Х. Єзиев, який, стверджує, що денотативний аспект фразеологічного значення вужчий, ніж цей же аспект лексичного значення. Це пов'язане, на його думку, з тим, що у фразеології порівняно зі словом відбивається набагато більше відмінних рис, що веде до значного розширення сигніфікативного аспекту, роблячи його „багатшим”, визначенішим, ніж сигніфікативний аспекти лексичного значення (Єзиев). Денотативний та сигніфікативний аспект значення, подібно до обсягу і змісту поняття у логіці, перебувають у зворотній пропорційній залежності. Неоднакове співвідношення обох аспектів у фразеологічному та лексичному значеннях веде до того, що у фразеологічному значенні частіше відбиваються видові поняття, а в лексичному – родові. Інакше кажучи, фразеологічне значення завдяки більшому змістовому багатству виражає коротший предметний ряд, ніж лексичне значення. З питанням денотативно-сигніфікативного елемента семантичної структури фразеологізму, який формує понятійний зміст фразеологічного значення, тісно пов'язана проблема фразеологічної номінації. В. Г. Гак пояснює номінацію в семантичному

плані як позначення всього, що відбиває і пізнає людська свідомість, всього суцього або мислимого: предметів, осіб, дій, властивостей, відношень або подій (Языковая номинация: Общие вопросы, 234). Фразеологізм, як і слово, будучи семантичною одиницею, повинен щось називати, виконувати номінативну функцію. „Будь-яке утворення мови перш за все характеризується номінативною функцією” (Ройзензон, 1973, 79). Адже відсутність повної семантичної наповненості мовного знака робить його в номінативному плані порожнім. Доказом цього факту може служити хрестоматійний приклад з „глокою куздрю” – фразою, з якої випливає повідомлення лише про граматичні відношення, але яка позбавлена семантичного наповнення. Але основне мовне призначення фраземи полягає не в номінації. ФО не стільки іменує предмет, стільки характеризує його в якомусь плані, дає йому оцінку – позитивну чи негативну, причому з певним ступенем інтенсивності (Фразеологизм и его лексикографическая разработка, 91). Виникає питання, чи можна процес позначення будь-якого психологічного стану, емоцій, особистих переживань мовця відносити до номінації. На думку більшості лінгвістів, можна, оскільки почуття та емоції відіграють велику роль у пізнавальній діяльності людини і відображальній діяльності її свідомості, вони проходять крізь всі сфери пізнавальної діяльності, адже „...без людських емоцій” ніколи не було, нема і бути не може людського шукання істини” (Ленін, т. 25, 109). Модально-емоційні явища, так само, як і предмети та явища реальної дійсності, теж повинні дістати мовне позначення. У мовній системі реальна дійсність відбивається в таких формах, які співвідносяться як з логічним, раціональним, так і з чуттєвим пізнанням світу. Емоційно-оцінна і абстрактно-логічна діяльності створюють діалектичну єдність, причому емоції виступають як особливі форми відображення і пізнання людським мисленням об’єктивного світу (Языковая номинация: Виды наименований, 183). Виходить, що і оцінка, і емоції, і воля, і почуття знаходять закономірне вираження в мовній системі як усвідомлені явища, як усвідомлені факти емоційних переживань, оцінок тощо – такою ж мірою, як і інші об’єкти, віднесені до сфери психічної діяльності людини (Языковая номинация: Общие вопросы, 27).

Таким чином, ФО, в семантичній структурі якої домінує місце посідає конотація, як і слово, є результатом номінативної діяльності людини, оскільки як знакова одиниця мови фразема теж служить для позначення явищ реальної дійсності.

У мовознавстві існують різні точки зору стосовно визнання номінації у фразеології. Одні лінгвісти (Федоров, 1973, б) вважають фразеологізми лише експресивними одиницями мови, оскільки вони позначають певні фрагменти дійсності, для яких уже існують назви на лексичному рівні. Інші ж (Жуков, 1978) відстоюють ту думку, що фразеологізми покликані до життя для того, щоб виконувати переважно експресивну функцію. Якщо зіставити ці погляди з розумінням фразеологічного значення, то виявиться, що один з них заперечує денотативно-сигніфікативний аспект, який фактично форму-

лює понятійний зміст значення, і є визнанням лише конотативного елемента у фразеологічному значенні; інший – пов’язаний з перебільшенням ролі конотації та недооцінкою денотативно-сигніфікативного аспекту (хоч він певною мірою і визнається), на якому базується номінативна функція ФО. Достовірнішою, на нашу думку, вважається точка зору тих дослідників, які визнають фразеологізми номінативними одиницями мови, бо до об’єктів номінації зараховуються, крім предметів, ситуацій (Н. Д. Арутюнова), оцінки, емоції і почуття людини (А. А. Уфимцева), відношення та зв’язки між предметами і явищами (Г. В. Колшанський), тобто все те, що становить конотацію. У широкому розумінні мовної номінації номінативна та експресивно-оцінна функція мовних одиниць не можуть протиставлятися як такі, що виключають одна одну. Будучи продуктом оцінної діяльності свідомості, конотація є опосередкованим відображенням дійсності, а, значить, і нерозривно пов’язана з денотативно-сигніфікативним змістом (Мелерович, 1979, 17). Гносеологічні основи природи фразеологічного значення криються в необхідності не стільки відображати реальність, скільки виражати суб’єктивно-емоційне ставлення до неї.

У конотативному компоненті значення фразеологізму виражається кваліфікативна діяльність свідомості. В. М. Телія, наприклад, вважає, що кваліфікативні семи в смисловій частині мовних одиниць створюють „кваліфікативну структуру”, яку умовно можна уявити у вигляді „модальної рамки, яка має загальний вигляд судження типу, „мовець вважає, що властивості позначуваного об’єкта – „хороші/погані” („приємні/неприємні”, „високі/низькі” – в соціальному аспекті) або об’єкт має певні властивості „більше/менше”, ніж деякі звичайні його вияви” (Телія, 1980, 310). Конотативний аспект фразеологічного значення складається з суб’єктивно-оцінного, кваліфікативного, та експресивно-емоційного моментів ФО і надає всьому значенню „суб’єктивної орієнтації” (Телія, 1986, 11).

Експресивність – це виражальні, впливові засоби, які роблять мовлення яскравішим, таким, яке може глибоко вражати (Галкина-Федорук, 107). Експресія – це особливий і невід’ємний компонент семантичної структури, який виявляє її здатність виражати поняття яскравіше, наочніше, передавати інтенсивність її змісту – найвищого ступеня ознаки, напруженості, підсилення дії, створювати її особливе сприйняття (Берлизон, 1971, 248). Наприклад, фразеологізм **як кіт наплакав** означає не просто „мало”, а „дуже, надзвичайно мало”, **раз плюнути** – „надзвичайно легко”; вони яскраво передають інтенсивність ознаки.

Під емоційністю (теж невід’ємним компонентом конотації) розуміється вираження найрізноманітніших емоцій, почуттів – гніву, страху, осуду, захоплення, болю тощо – та емоційно-суб’єктивної оцінки, що відбиває ставлення мовця до позначуваного об’єкта – ласкавого, презирливого, жартівливого або іронічного: **як з хреста знятий**, **шукай вітра в полі**; **величається як свиня в дощ**, **носа втерти**, **дулю з’їсти** і т. ін. Оскільки лінгвістичне вираження емоцій завжди має більшу виражальну силу, емоційні ФО становлять

значну частину експресивної фразеології. Отже, експресія – поняття ширше від емоції, вона підпорядковує його собі.

Таким чином, фразеологічне значення має двоїстий характер: з одного боку, воно здатне виокремити об'єкт позначення, а з другого – нести інформацію про ставлення до цього позначуваного з боку суб'єкта мовлення (Телія, 1986, 15).

Фразеологізми функціонують у мові і покликані до життя перш за все завдяки конотативним позначенням предметів та явищ. ФО відіграють велику роль особливо у тих випадках, коли або безпосередньо виражаються конотативні значення (почуття або афекти), або коли мова йде про предмети та явища, які викликають особисту, внутрішню участь, зацікавленість та емоційні переживання суб'єкта (Эмирова, 63). І, навпаки, меншу роль відіграють ті фразеологізми, у семантиці яких переважає денотативно-сигніфікативний (предметно-логічний) аспект і які мають дотичність до реальної або уявлюваної дійсності, що відбивається в суспільній свідомості з максимальною об'єктивністю і не викликає суб'єктивного ставлення, наприклад: *куласти під сокиру; скидати з рахівниці; кидати слово; приходиться до смаку; спадати з лиця; спливати в пам'яті (на думку); камінь спотикання* та ін. Якщо в цьому плані зробити порівняння з словами, то можна сказати, що більша частина словникового фонду представлена нейтральною лексикою (відсутній елемент конотації), а в фразеології навпаки – експресивно-впливовими ФО. Інакше кажучи, конотативний аспект виражає ставлення суб'єкта до об'єктивних явищ дійсності, його оцінку – позитивну чи негативну. Тому конотації, на відміну від денотато-сигніфіката, є суб'єктивним елементом значення і становлять додаткову стосовно денотативно-сигніфікативного аспекту інформацію, яка накладається комплексом експресивно-емоційних елементів, властивих фразеологізму як одиниці мови (Лиховидова, 1978, 6).

Незважаючи на те, що конотація займає значне місце у семантичній структурі фразеологічного значення, „чисті” конотації, „не обтяжені” яким-небудь, хоч би найзагальнішим, денотативним змістом, надзвичайно рідкісні” (Добровольський, 46). Конотація, будучи продуктом оцінної (суб'єктивної) діяльності свідомості, виступає опосередкованим відображенням дійсності, а звідси – її нерозривний зв'язок з денотативно-сигніфікативним змістом. Конотативні елементи „не доповнюють предметно-логічну інформацію фразеологічного значення, а утворюють разом з нею діалектичну єдність, оскільки сам процес пізнання фразеологічного семантичного реалію носить емоційно-інтелектуальний характер” (Алефіренко, 1987, 20).

Таким чином, фразеологізмам, як і словам, властива номінація, специфічною рисою якої є її оцінне, емоційно-кваліфікативне навантаження.

Специфіка фразеологічної номінації полягає не лише в її характері, але і в способі її утворення. Позначення, називання предметів, явищ дійсності у фразеологізмах належить до особливого способу найменування. ФО становлять собою специфічний вид номінації, а саме – непряму, вторинну номінацію. У лексиці до непрямої номінації належать слова з переносним значен-

ням. Денотати мовних одиниць непрямої номінації (лексем з переносним значенням та ФО) докорінно відрізняються від денотатів мовних одиниць прямої номінації. Денотат ФО як емоційно-кваліфікативної або стилістично маркованої одиниці становить собою складне комплексне явище, у якого співвіднесеність з кваліфікативною стороною ніби заломлюється крізь обрану певним мовним колективом ознаку об'єкта номінації, яка стала вирішальною у процесі осмислення цих об'єктів. Саме на основі цієї ознаки і відбувається процес переосмислення об'єктів найменування крізь призму оцінного, чуттєвого або образного уявлення. Потребу у непрямій номінації В. М. Телія пояснює тим, що збагачення знання про світ зручно та природно фіксувати за допомогою вже відомих образів (у гносеологічному розумінні), закріплених у лексичних значеннях. Чим більше в існуючому значенні слова міститься інформації, яка збігається з властивостями об'єкта пізнання, тим вищою є вірогідність обрання даного слова для позначення іменованого об'єкта (Телія, 1977, 135). Цим і пояснюється причина вибору уже існуючого найменування. До того ж, переосмислення значення виступає опосередкованим моментом у процесі відображення. Наприклад, переносне значення слова *ведмідь* – це „неповоротка, незграбна людина”. Воно виникло внаслідок переносу зовнішнього вигляду цієї тварини (великий розмір, а звідси і її неповороткість) на людину. Ця риса людини (неповороткість, вайлуватість) ніби сприймаються через зовнішність тварини. Процес номінації у фразеології відбувається таким же чином, але лише з тією різницею, що в основі переосмислення, які становлять асоціативні фразеологічні процеси, лежать ситуації, а не окремі предмети, ознаки, явища. Асоціації¹ відіграють велику роль у процесі відображення і пізнання людиною дійсності. Відповідно до марксистсько-ленінської теорії, відображення свідомістю людини оточуючої дійсності пов'язане з узагальненням і відокремленням необхідного, істотного, з утворенням понять. У процесі пізнання завжди доводиться спиратися на загальні риси, на подібність. Щоб знайти подібність, необхідно порівнювати, тобто асоціювати. Асоціація у фразеології є посередником між уявленими образами і звуковою, матеріальною оболонкою словесних знаків, а також між самими словесними знаками у нашій свідомості (Телія, 1977, 201). Вважається, що асоціювання – це один з початкових факторів, який лежить в основі процесів переосмислення і приводить до утворення ФО. Цей процес асоціювання відбувається залежно від комунікативних потреб. Для того щоб певна готова мовна форма вільного словосполучення могла мати нове значення, необхідно, очевидно, порівнювати змісти уже готової мовної форми і тієї, яка повинна бути виражена за допомогою цієї ж форми. Наприклад, якщо розглянути словосполучення *водити на налігачі*, то в ньому можна виділити два значення: 1. „Прив'язувати чимсь тварину, не дозволяти їй ходити вільно”, де компоненти мають прямі значення: *водити* – уживається в значенні „примувати йти за со-

¹О. С. Ахманова пояснює поняття „асоціації” як поєднання мовних одиниць за формальною або логіко-семантичною ознакою (Словарь лингвистических терминов, 1969, 58).

бою" (СУМ)², а слово *налигач* виступає у значенні „мотузка або ремінь, який прив'язують до рогів худоби" (СУМ); 2. Фразеологічне значення: „змушувати кого-небудь підкорятися, позбавляючи самостійності у поведінці". Змінне словосполучення *водити на налигачі* дістає нове значення „змушувати кого-небудь підкорятися" в першу чергу завдяки тому, що порівнюються змісти „того, що шукає назву" і „того, що має готову мовну форму"³, тобто у нашому прикладі порівнюються змісти „змушувати кого-небудь підкорятися" і „тримати якусь тварину прив'язаною". Зміст, позначуваний словосполученням „змушувати кого-небудь підкорятися", викликає у нас асоціацію відчуття „несамостійності", співвіднесене з ситуацією „хтось тримає тварину прив'язаною". Ця спільна ознака – „позбавлення самостійності" – і є основою, на якій відбувається уподібнення цих обох змістів, внаслідок чого ми маємо переосмислення змінного словосполучення *водити на налигачі*. На готову мовну форму накладається нове значення „змушувати кого-небудь підкорятися, позбавляючи самостійності у поведінці", в основі якого лежить нове поняття. Таким чином, на основі вільного словосполучення *водити на налигачі* „прив'язувати чимсь тварину..." розвивається нове поняття – фразеологічне. І, наприклад, у реченні *Як хочеться іноді їй привезолити його чим-небудь задуматись. Але вона цього не зробить... Він сам, сам повинен дійти до цього, і не їй водити його на налигачі* (Г. Хоткевич) реалізується це фразеологічне значення.

Таким чином, особливістю значення фраземи як одиниці вторинної, непрямої номінації є його опосередкованість через зіставлення з фрагментом дійсності (реальним чи уявним). У цьому плані не можна не погодитися з думкою І. І. Чернишової, яка вважає, що створення знаків складної семантики, якими виступають фразеологізми, „зумовлене, як відомо, абстрагуючою діяльністю людського мислення, яке здійснює номінацію вторинних знаків не лише через зіставлення окремих ознак денотатів, як це має місце при прямій номінації лексем, але і при зіставленні окремих фрагментів дійсності (ситуацій), як це має місце при утворенні фразеологізмів" (Чернышова, 1980, 180).

Фраземи стають опосередковано номінантом певного якогось фрагмента дійсності, використовуючи „чужу" (не свою) мовну форму. Незважаючи на відсутній семантичний зв'язок з відповідним змінним словосполученням, він в якісному відношенні є зовсім новим утворенням і за значенням, і за мовними засобами представлення дійсності (через конкретний образ ФО за допомогою метафори, метонімії тощо передається абстрактне поняття) (Городникова, 6).

Таким чином, у способі подання „фрагментів дійсності" фразеологізмами можна зазначити два характерних моменти: по-перше, співвіднесеність з реальністю не самостійна, а опосередкована значенням уже існуючих мовних одиниць (лексем), тобто несамостійна спрямованість на позамовний фактор;

² Скорочена назва – „Словник української мови".

³ Використані визначення, запропоновані В. М. Телією (Языковая номинация: Виды наименований, 129–221).

по-друге, особливий характер позначення явищ дійсності (Гвоздарев, 45). ФО передає те чи інше поняття через конкретний образ семантичними механізмами переосмислення (метафорою, метонімією, порівнянням, за допомогою яких „спрацьовує" основний принцип трансформації дійсності у фразеологізмах.

Таким чином, предметно-понятійний аспект фразеологічного значення завдяки значній питомій вазі образності та експресивності має якісні відмінності від такого ж елемента значення слова і відмінності у мовних засобах представлення дійсності.

Другий бік, який визначає лексичне значення, – граматичні властивості – теж має свої особливості у фразеології. По-перше, не всі ФО мають ті ж самі граматичні властивості, як і лексичні одиниці. Відомо, що фразеологізми, як і слова, співвідносні з частинами мови, але лексико-граматичних розрядів фразем у мові значно менше, ніж лексико-граматичних розрядів слів; не у всіх випадках ФО і слова співвіднесені за граматичним значенням. Так, нема фразеологізмів, які можна було б співвіднести з деякими лексико-семантичними розрядами займенників, часток, прийменників, сполучників і т. ін. О. І. Молотков зауважує, що в російській мові, наприклад, нема фразеологізмів із загальним лексичним значенням числа (крім *чортова дюжина*) (Молотков, 1977, 108). По-друге, морфологічна стійкість ФО, властива для більшості випадків, полягає в обмеженні парадигматичних змін її компонентів. Наприклад, у фраземі *не нашого поля ягода* змінюваним є лише останній компонент. Можливість парадигматичних змін складових елементів ФО (хоч і обмежена) пов'язана з тим, що синтаксичні зв'язки у фраземі повністю не зникають, а послаблюються різною мірою, залежно від її структурно-семантичних особливостей. Будь-який фразеологізм у морфологічному відношенні обмежений порівняно з його компонентами, взятими як окремі змінювані слова. Внаслідок цього число словоформ компонентів ФО завжди менше від числа словоформ поза фразеологізмом (Кунин, 1972, 105). Зазначені граматичні особливості ФО дають підставу стверджувати, що з цього погляду навряд чи можна визнавати тотожність фразеологічного та лексичного значення.

Третім моментом, який визначає лексичне значення слова, є його співвідношення із загальною системою мови. Значення залежить від суспільно усвідомлених та закріплених контекстів його вживання, від конкретних лексичних зв'язків його з іншими словами, зумовлених притаманними певній мові законами сполучення словесних значень, від семантичного співвіднесення цього слова з синонімами і взагалі з близькими за значенням та відтінками словами, від експресивного та стилістичного забарвлення слова (Виноградов, 1977, 165). Деякі фразеологи (М. І. Сидоренко та О. В. Кунін), зіставляючи в цьому плані ФО та слова, зазначають обмеженіші сполучувальні можливості фразеологізмів, пояснюючи це тим, що вони порівняно зі словом мають вужчу предметну спрямованість (Сидоренко, 1969). Більша порівняно з словом валентна обмеженість ФО – наслідок їх структурно-семантичних

особливостей. Якщо враховувати синонімічні відношення у фразеології, які відбивають відношення із загальною системою мови, то тут теж у фразеологізмах виявляються свої особливості. Якщо для лексики абсолютна рівнозначність синонімів не властива, то у фразеології рівноцінні синоніми складають значний розряд, що зумовлюється перш за все образною мотивованістю фразеологічного значення та особливостями структури ФО (Чернышева, 1960, 102); фразеологічним синонімам притаманне граничне семантичне наближення (Фразеологизм и его лексикографическая разработка, 18).

Такі семантичні категорії, які свідчать про системні відношення, як антонімія та полісемія, у фразеології мають теж певні свої відмінності порівняно з лексикою. Відмінності, пов'язані з антонімією, можуть мати як кількісний, так і якісний характер. По-перше, фразеологічна антонімія менш поширена у мові, ніж лексична. По-друге, у фразеологічній антонімії семантичне зіставлення здійснюється не лише за співвіднесеністю ФО з контрастуючим предметним рядом, але і за конотативним компонентом їх значення. Особливості фразеологічної полісемії, порівняння її з лексичною, розглядатимуться нижче. Тут ми лише хочемо підкреслити, що вони відрізняються теж у кількісному та якісному відношеннях.

Всі зазначені семантичні фактори є достатніми та переконливими аргументами, які дають підставу розглядати фразеологічне значення як особливу семантичну категорію і відмежувати його від лексичного значення.

Цілісність фразеологічного значення

Фразеологізми мають єдине цілісне значення, яке відповідає єдиному поняттю. Єдине цілісне значення – термін, вжитий В. В. Виноградовим для зрощень та єдностей. У лінгвістичній літературі є різні назви: семантична монолітність (С. І. Абакумов), семантична цілісність (О. І. Смирницький), цілісність номінації (О. С. Ахманова), цілісне лексичне значення (Є. О. Іванникова) і т. ін. В. П. Жуков пояснює семантичну цілісність як внутрішню смислову єдність, зумовлену деактуалізацією компонентів, або складових частин, ФО (Жуков, 1978, 7). Деактуалізація в семантичному плані – це втрата лексичного значення слова і його денотативної (предметної) спрямованості. У багатьох випадках семантична цілісність визначається переосмисленням змінного словосполучення, яке вважається найзручнішим для узагальнення. Наприклад, у складі змінного словосполучення **викинути козира** слова зберігають свої значення. У складі речення: – *А якщо ви... скажете, що Одеса „так собі”, – він [одесит] огляне вас презирливо й викине свого останнього козира: – Так собі? А море?!* (Ю. Яновський) компоненти **викинути**, **козир** позбавляються свого словесного значення і денотативної спрямованості і створюють своєрідне єдине значення – „показати, підкреслити кому-небудь свої переваги, достоїнства”, яке відповідає єдиному поняттю і функціонує як єдина номінативна одиниця. Таким чином, хоч за структурою ФО – це багатослів-

на одиниця, проте в процесі виникнення фраземи створюється цілісне за номінативною функцією найменування. Відчувається протиріччя, яке випливає з самої природи фразеологізмів, коли, з одного боку, виникаючи з сполучення слів, вони утворюють стійке словосполучення, а з другого – мають єдине значення, функціонуючи як і звичайні номінативні одиниці – лексеми (Кодухов, 147).

Слід зауважити, що фразеологічний склад української мови стосовно цілісної номінативної значимості неоднаковий. Це означає, що співвідношення номінативної та експресивно-оцінної функцій у різних ФО може бути досить різним. О. Д. Райхштейн, наприклад, ділить фразеологічний склад на експресивні, експресивно-номінативні та номінативно-експресивні ФО (Райхштейн, 1979). Експресивні фразеологізми – це одиниці з мінімальним денотативно-сигніфікативним змістом. В основному це модальні, вигуківі та інтенсифікуючі фразеологізми, напр.: *от тобі й маєш; бодай ти скис; матері твоєї хрін (ковінька); чорта з два; христа ради; нічого собі* та ін. Такі ФО передають емоції – ставлення суб'єкта, його реакцію на явища дійсності.

Експресивно-номінативні ФО називають об'єкт, властивість тощо, які не мають своєї назви у мові, тобто ці фраземи „перекривають ділянки дійсності, позначені іншими засобами мови”, зокрема – лексичними (Мушина, 72), напр.: *лікті собі кусати* – досадувати на несправність чогось, шкодувати за втраченим; *набратися юшки від кого* – проїнятися чиймись поглядами, ідеями, думками і т. ін.; *наламати язика* – набути вправності у висловлюванні. Експресивно-номінативні ФО поряд з конотативними елементами значення несуть ускладнений денотативно-сигніфікативний зміст.

У номінативно-експресивних фразеологізмах найбільшою мірою виявляється номінативна функція. Семантична структура номінативно-експресивних одиниць являє собою єдність двох структур: денотативно-сигніфікативної та кваліфікативної. Незважаючи на те, що в цих ФО переважає денотативно-сигніфікативний аспект, ми не можемо говорити про зникнення конотативного елемента, у якому виражається кваліфікативна діяльність свідомості, напр.: *перша ластівка; вовчий білет; двох зайців убити; ні холодно ні жарко; вибиватися із злиднів* (ставати заможним); *взяти себе в руки; вибити з колії*.

Спробуємо на прикладі фраземи **вививатися в люди** простежити поєднання денотативної та кваліфікативної структури, властивої для всіх експресивно забарвлених значень. На денотативно-сигніфікативну структуру, тобто об'єктивний зміст „досягати значного становища в суспільстві” накладається кваліфікативна структура. В. М. Телія вважає, що „до кваліфікативної структури входять суб'єкт кваліфікації, предмет кваліфікації – певні властивості об'єкта денотативної структури, які служать стимулом для емоційної реакції суб'єкта кваліфікації, основа кваліфікації” (Телія, 1980, 310). У нашому прикладі ми маємо кваліфікацію засобу здійснення дії, яка полягає у невідповідності нормальному стану речей, тобто такого засобу досягнення становища (об'єкт кваліфікації), яке мовець

(суб'єкт кваліфікації) вважає порівняно з нормальним досягненням відповідного соціального статусу швидким або невідповідним віковому, соціальному, матеріальному та іншому цензові або викликає осуд як факт, що суперечить нормі (власне кваліфікація) через відсутність належних факторів – соціальних, матеріальних, вікових (предмет кваліфікації).

Фразеологізм – це цілісне за номінативною функцією найменування, яке, як і слово, відповідає єдиному поняттю. Фразеологічна номінація набагато складніша від лексичної, оскільки вона належить до підтипу специфічної непрямої номінації і ускладнена конотативним аспектом значення. Тому фразеологічне цілісне значення набагато складніше порівняно з лексичним. Так, семантика деяких фразем, незважаючи на допустиму відповідність ідентичному слову, не може дублювати семантику корелятивної лексеми. Семантика ФО ускладнюється додатковими порівняно зі словом семантичними ознаками, які можна легко виявити, застосувавши метод компонентного аналізу, тобто розклавши семантичну структуру значення на окремі елементарні семантичні компоненти (семи). Кожна сема – це відображення в свідомості носіїв мови різноманітних рис, об'єктивно притаманних денотату або приписуваних йому певним мовним середовищем і, відповідно, об'єктивних стосовно кожного мовця (Гак, 95). Сукупність цих сем створює широку понятійну основу, яка є ніби інваріантом значення, а окремі семантичні семи – її варіантами (Бородулина). Так, наприклад, фразеологізм **умиватися сльозами** порівняно з корелятивним дієсловом **журитися** має такі додаткові семантичні ознаки: 1) інтенсивність дії – дуже журитися, навіть плакати; 2) дія викликає співчутливе ставлення до суб'єкта; 3) фразеологізм маркований спеціальним оцінним значенням – „народнопоетичне”; 4) безнадійність становища суб'єкта. Або інший приклад ФО: **побити горшки**, який приблизно відповідає слову **посваритися**. Тут відчуються такі семи: 1) наявність колишньої довготривалої тісної дружби; 2) розрив цієї дружби з якоїсь не зовсім коректної причини; 3) неможливість повернення цієї дружби.

Таким чином, ці оцінно-кваліфікативні компоненти, які становлять додатковий зміст, або конотативну частину фразеологічного значення, стосуються сигніфікатів ФО, тобто відбивають дію і його специфічний характер. Завдяки тому, що денотатом ФО є ситуація, ми можемо відзначити вищий ступінь номінації у фразеології порівняно з номінацією лексичних одиниць, які характеризують лише предмет, явище тощо, а відповідно і більшу ємність, широту, або, як прийнято називати, „дифузність” фразеологічного значення.

Фраземам як одиницям з цілісним значенням властива більша інформативність, ніж лексемам. Під інформацією ми розуміємо в основному повідомлення, дані, все, що складає зміст мовної одиниці. Перша причина великої інформативності криється в основній особливості фразеологічного значення – в його конотативному аспекті, який у ФО є ведучим. Це пов'язане з природою утворення фразем та їхньою функціональною значимістю. Фразеологізми як знаки вторинного утворення виникають у зв'язку з необхідністю

виразити ставлення інформанта до предмета повідомлення. Цим пояснюється експресія, емоції, оцінка, притаманні цілісному фразеологічному значенню. Природно, що оскільки ФО становлять собою структурно та семантично завершені висловлювання (комунікативні одиниці), то і основною їхньою загальномовною функцією є комунікативна, бо метою будь-якого процесу комунікації є повідомлення думки. У свою чергу, функція комунікації у ФО пов'язана з функцією впливу, тобто метою її є вплив на адресат. Це теж одна з причин великої ролі експресії, емоції, кваліфікації у фразеології.

Друга причина великої інформативності семантики ФО полягає в тому, що завдяки багатокомпонентності фраземи конотація її може формуватися саме на цій основі і виражатися її нарізнооформленістю. Багатокомпонентність комплексу, яким є фразеологізм, дає потенційну можливість варіювати його компонентний склад, що теж спрямоване переважно на створення або зміну конотативного ефекту.

Отже, цілісне фразеологічне значення, крім інформативного, несе в собі ще й оцінно-експресивне повідомлення.

Одним із засобів формування цілісного значення є образність та переосмислення, в основі яких лежать метафори та метонімії, порівняння та гіперболи, які широко використовуються в кваліфікативно-оцінній діяльності свідомості. Техніка метафори – основний прийом непрямої номінації. Ця закономірність зумовлена тим, що при формуванні непрямих найменувань в переосмислювальному значенні актуалізуються ті ознаки, які є істотними стосовно змісту і денотації опорного найменування, що створює умови для предикації об'єктам нових, невластивих для них ознак. В основі мовної метафори лежать об'єктивовані асоціативні зв'язки, відображувані у конотативних ознаках (Языковая номинация: Виды наименований, 191–192). Процес переосмислення – це один із способів відображення дійсності у свідомості людини, пов'язаних з відтворенням особливостей відображуваних предметів на основі встановлення зв'язку між ними. Процес переосмислення – це перехід смислових функцій від денотата мовної одиниці до іншого денотата, який становить абстракцію від першого (Каплуненко, 15).

Цілісне фразеологічне значення формується на основі різноманітних типів перенесення значення змінного словосполучення, воно пов'язане з наочно-чуттєвим порівнянням характеризуючих реалій з тими, які вже пізнані. Саме цей наочно-чуттєвий елемент порівняння і стає основою переносного значення словосполучення і перетворення його в особливу емоційно-експресивну одиницю. З логічної точки зору перенесення можна пояснити як абстракцію отождолення, тобто як процес абстрагування від вирізнявальних, неподібних властивостей предметів і одночасно виділення подібних тотальних властивостей.

ФО, виникаючи на основі переосмислення змінних словосполучень, викликають певні асоціації у свідомості мовлян, що дає можливість їм виразити своє ставлення до даних одиниць ще в їхньому потенційному стані. Від певної (позитивної чи негативної) реакції суб'єкта залежить, стане потенцій-

на фразема одиницею мови чи ні. Ось чому вважається, що у створенні цілісного значення ФО суб'єктивні фактори (етнолінгвістичні та етнопсихологічні) відіграють велику роль, набагато більшу, ніж у створенні слова.

В утворенні цілісного фразеологічного значення немала роль належить і екстралінгвістичним факторам. ФО більше, ніж будь-який шар лексики, тісно пов'язаний з історією, традиціями, матеріальною та духовною культурою народу, який володіє певною мовою, тому багато фразеологізмів створені на образному переосмисленні національно-специфічних ситуацій, побуту, вірувань та забобонів, паралінгвістичних жестів, фольклору народу-носія мови, напр.: куди Макар телят не гаяв; закопиріти губу; вискочив як Пилип з конопель; на городі бузина, а в Києві дядько; віділляться вовкам овечі сльози; гедзь укусив кого; ні в тин ні в ворота та ін.

Переосмислення – образна основа ФО – ґрунтується на осмисленні якогось певного об'єктивного процесу. Взагалі, більшість фразеологізмів виникла шляхом переосмислення відповідних змінних словесних словосполучень і існує паралельно з ними. Пряме значення вільних словосполучень у подібних ФО ніби відчувається „на задньому плані” і становить дериваційну базу фразеологізмів. Часто ознака, покладена в основу фразеологічної номінації, цілком зрозуміла („прозорий образ”). Сучасні носії мови, які знають цілісне значення ФО, розуміють предметну ситуацію, позначувану відповідним змінним словосполученням, та виділену в ньому сему, на якій будується переосмислення. Наприклад, у фразеологізмах не всі вдома або не вистає десятої клепки у кого в основу переосмислення покладена сема „у когось чогось або когось нема”, яка дає значення „хтось надзвичайно дурний, не зовсім нормальний”. Або взяти іншу фразу: рильце в пуху у кого з фразеологічним значенням „хтось причетний до непристойних, неблагородних дій, вчинків тощо”, в основі якого лягла сема „у когось на чомусь є сліди, свідчення неблагородних дій, вчинків тощо”. Але в мові спостерігаються і такі ФО, у яких важко виділити мотивовану сему навіть за допомогою спеціальних етимологічних досліджень. Взагалі, добір конкретних засобів, які створюють цілісне фразеологічне значення, що становить вторинну номінацію певних ситуацій, а також наявність та конкретний характер семантичного механізму, за допомогою якого створюється фразеологічне значення з того чи іншого відповідного словесного змінного словосполучення, як правило, не можуть бути передбачені, але цілком підлягають моделюванню. Тут значну роль відіграють не лише екстралінгвістичні фактори, але й інтралінгвістичний характер семантичного механізму. Виявлення фразотворчих моделей становить інтерес для характеристики сучасної фразеологічної образної організації. Можна виділити три різних моменти, які відіграють роль у створенні цілісного значення ФО: 1) вихідне (пряме) значення компонентів; 2) вихідний зміст всього змінного словосполучення, покладеного в основу фразеологізації; 3) сукупне сигніфікативне значення ФО, тобто цілісне фразеологічне значення (Гвоздарев, 74–75; Райхштейн, 1980, 6, 63). Наприклад, у фразеологізмі сідати на голову кому

відчувається 1) соматичне значення зазначеної у вільному словосполученні прямої дії; 2) вихідний прямий зміст вільного словосполучення, який, зокрема, характеризує стан скутості когось-небудь, позбавленість невимуженості дій; 3) сигніфікативне цілісне фразеологічне значення „цілком підкоряти когось собі, своїй волі”.

Якщо порівнювати фразеологізми з лексичними одиницями, то виявиться, що перші як одиниці багатокомпонентні мають набагато більші образні можливості, потенції порівняно з ідентичними словами. Так, одній лексемі віддубасити (дубасити) відповідають такі фразеологізми: ребра полічити; дати зуботичку; за пати цупити кого; дати перегону кому; дати духопеликів; нагодувати штурханами кого; нагріти спину кому; литварі дубити з кого; м'яти боки (ребра); задати прасу кому; дати чорлів (чосу); кряти ремені з шкіри; завдавати бані кому; вибити олію з кого, кому; дати кабаки кому; наламати хвоста кому; дати пам'ятного; здирати шкіру; задати березової каші; потягати у три березини; драти ремінця з кого; бебехами годувати; полатати (пом'яти) боки кому; полічити кістки кому; погладити по спині кого; почесати (погріти) спину кому; задати бобу кому; намити шию кому та ін. Це свідчить про те, що образна основа у ФО – вторинних мовних знаків – відіграє велику роль у виробленні цілісного фразеологічного значення. Мирозглянули, яким чином створюється цілісне єдине значення фразеологізму, що відповідає єдиному поняттю. Отже, так само, як слову, що має лексичне значення, фразеологізмові також властиве цілісне значення, яке через його специфіку називають фразеологічним, на відміну від лексичного.

Компонентність складу ФО

Основна відмінність фразеологічного значення від лексичного полягає в структурі ФО. Якщо виходити із загального положення обов'язкової відповідності форми і змісту, то будь-якій зміні в лінгвістичній структурі повинна відповідати зміна у змісті, в семантиці. Деякі мовознавці вважають, що структура мовного знака і його змістовий аспект обов'язково взаємозалежні. Цей факт ще раз підтверджує думку про те, що фразеологічне значення, як значення одиниці мови, своєрідної за своєю структурою порівняно зі словом, повинне відрізнятися від лексичного значення. Структура фраземи, на відміну від лексеми, складна; вона характеризується нарізнооформленістю, багатокомпонентністю складу. У фразеологічній літературі нарізнооформленість часто називають надслівністю. Надслівність ФО означає наявність у них компонентного складу, синтаксично організованого певним чином (словосполучення або речення). Нарізнооформленість свідчить, що складові елементи ФО теоретично можуть співвідноситися з самостійними відповідними лексемами, тобто лексика постачає фразеологію реальним матеріалом. Крім наявності у складі фраземи компонентів, потенційно співвіднесених з лексемами, існує також формально-синтаксична схема (співвіднесена, як правило, з певними синтаксичними моделями змінних словесних

комплексів). В цьому плані нам видається переконливим твердження фразеологів, які вважають, що фразеологічна система ґрунтується на засобах інших рівнів мови і будується на них (Райхштейн, 1980, б, 14). Маються на увазі лексичні (у генетичному плані), граматичні засоби (фонетичні ж автоматично входять до них). Граматичні засоби – це морфологічні категорії та синтаксичні схеми. Так, серед граматичних категорій, властивих таким лексико-граматичним структурним класам фразеологізмів, як субстантивні та деякі ад'єктивні, можна виділити рід, число, відмінок, у дієслівних – вид (хоч деякі дієслівні фразеологізми позбавлені видових пар). Ці засоби не механічно відтворюються у фразеологічній системі, а підлягають складній переробці. У фразеологізмах лексеми, синтаксичні схеми та морфологічні засоби зазнають істотних обмежень у своїй парадигматичній та синтаксичній змінюваності.

У процесі утворення фразеологізму, зумовленого, як правило, переосмисленням змінного словосполучення, відбувається семантична перебудова сполучуваних слів. Внаслідок цього компоненти ФО, позбавляючись предметної співвіднесеності, втрачають властиве їм раніше лексичне значення і номінативну функцію; відбувається деактуалізація лексичних значень компонентів, яка призводить до їх повної десемантизації. Внаслідок цього процесу фразеологізм починає набувати семантичного значення в цілому, створюється цілісне фразеологічне значення. При цьому спостерігається така закономірність: чим більше, виразніше фразеологічні компоненти втрачають предметну співвіднесеність, тим меншу лексичну самостійність вони мають і, таким чином, тим цілісніше значення такого фразеологізму, і навпаки.

Академік В. В. Виноградов знайшов дуже вдале образне порівняння фразеологізму з хімічним складним елементом, який виник внаслідок взаємодії різних елементів. Фразеологізм – це „хімічна сполука якихось розчинених з точки зору сучасної мови аморфних лексичних частин” (Виноградов, 1977, 124). Дійсно, подібно до того, як внаслідок хімічної реакції, в якій у взаємодію вступають декілька хімічних елементів, виникає третя, якісно нова хімічна сполука, яка складається із взаємодіючих елементів, але яка не становить суми цих елементів, а є новою якістю, що не повторює жодну з цих складових частин. ФО, використовуючи різноманітні засоби інших рівнів (лексеми, синтаксичні моделі, морфологічні категорії), створює нову мовну одиницю, яка докорінно відрізняється від її складників і має свої категоріальні особливості у семантичному та граматичному планах. Ця одиниця набагато складніша порівняно зі своїми компонентами, що цілком закономірно, оскільки кудь-яке похідне вважається набагато складнішим від своєї вихідної бази. Щодо семантичного плану – створюється цілісне, єдине (монолітне) фразеологічне значення, ускладнене його конотативним елементом та виразною національною специфікою. Це дає підстави стверджувати, що „з усіх творів людського генія фразеологія – найбільш самобутнє, складне і комплікативне явище” (Ройзензон, 1977, 116).

Компоненти фразеологізму не можуть виконувати самостійної номіна-

тивної функції, вони позбавлені лексико-семантичної самостійності. Не можна взяти слово-компонент в тому значенні, у якому воно вживається, не можна також визначити системну значимість цього слова-компонента, тобто встановити відношення синонімії та антонімії з іншими – членами лексико-семантичної системи. Тому деякі фразеологи (В. П. Жуков, О. І. Молотков) стверджують, що складові ФО – це не слова, а компоненти. У лінгвістичній літературі щодо фразеологічних компонентів нема єдиної думки і єдиної термінології; вони називаються по-різному: потенційні слова (В. В. Виноградов), межа лексико-фразеологічного варіювання (О. С. Ахманова), слова з послабленим значенням (Н. М. Амосова), слова, що втратили лексичне значення через відсутність предметно-понятійної співвіднесеності (В. П. Жуков), формально-граматичні слова (В. М. Телія) і, нарешті, конституенти (Ю. Ю. Аваліані та І. І. Чернишова). Нам найбільше імпує термін словесний елемент (Л. Г. Авксент'єв), який найкраще відбиває його сутність. З усіх існуючих думок у цьому питанні можна підкреслити дві протилежні точки зору. Представниками першої є В. П. Жуков і О. І. Молотков, які розуміють під фразеологізмом вираз, що складається не з „слів, а з компонентів, які втратили ознаки слова (лексичне значення, форми зміни слів та лексико-граматичні особливості слова” (Молотков, 1977, 26). Представники іншої точки зору (Мокиєнко, 1976; Райхштейн, 1980, б) заперечують цю концепцію, вважаючи, що слова у складі фразеологізмів все ж зберігають автономну семантику. Ми не приєднуємось до цих тверджень, а поділяємо думку І. І. Чернишової, яка вважає, що значення фразеологізмів в цьому відношенні не становить єдиної картини (Чернышова, 1977, 40).

Специфіка фразеологічного значення полягає в тому, що воно не залежить від значення компонентів даного фразеологізму, і, відповідно, у більшості випадків не пов'язане із значенням окремих слів, які входять до складу певного фразеологізму, у їхньому вільному вживанні. Семантика всього фразеологізму не виводиться із значення слів у його складі. На таку невідність цілісного значення ФО із значень його компонентів неодноразово вказував В. В. Виноградов, (Виноградов, 1977, 124). Звичайно, у фраземах, особливо у тих випадках, коли вони можуть протиставлятися змінному словосполученню такого ж складу і коли в момент протиставлення їх виникає метафоричний ефект, кожен з компонентів бере приблизно однакову участь у створенні цілісного мотивованого значення, напр.: **гріти руки** – нечесно, незаконно наживатися на чому-небудь; **мало каяті з'їв** – ще дуже молодий, недосвідчений. Але разом з тим існують і такі фразеологізми, фразеологічне значення яких має певний зв'язок з його компонентами (або частіше – одним з них), напр.: **тягти за язик** – примушувати кого-небудь сказати щось, випитувати; **мати куду пам'ять** – погано пам'ятати. Особливо це стосується паралінгвістичних фразем, у яких міміка, рухи тіла відіграють велику роль і у яких вербально виражені жести мають цілісне фразеологічне значення, напр.: **закопирити губу**; **заломлювати руки**; **витріщити очі**; **удари-**

ти об поли руками; махнути рукою; знизати плечима; розводити руками та ін. При сприйнятті у тексті паралінгвістичних одиниць у мовця виникає уявлення про фізичні дії під впливом значення компонентів. Такі одиниці вважаються фразеологізмами на тій підставі, що переосмисленість створюється тим, що замість позначуваного певного явища, процесу – емоційного стану людини (наприклад, „сердитися”) описуються зовнішні ознаки його (у даному прикладі **закопирити губу**).

У деяких фразеологізмах компоненти у їх складі все ж можуть зберігати автономну семантику і хоч би один з компонентів може повністю виділятися мовною свідомістю, напр.: **на передньому краї; кидатися з однієї крайності до другої; перехвалити на один бік** (компоненти **передній, крайності, перехвалити**).

Таким чином, відносно ступеня участі компонентів у створенні цілісного фразеологічного значення єдиної картини нема. Одні фрази створюють цілісне значення без будь-якої участі своїх компонентів, інші – навпаки. У останніх фразеологізмах їх значення може створюватися на основі стрижневих компонентів (Авалиани). Особливо це стосується тих ФО, у яких компонентом є лексема-соматизм (а також лексема на позначення тварин та рослин), і він же „програмує” створення цілих фразеологічних серій. Взяти хоча б як приклад фразеологізми із стрижневим компонентом **голова**: **голова варить; голова замаскурилася; голова йде обертом; голова на плечах; голова пухне; голова тріщить; у голову не йде; на голову вищий; головою лягти; голову зложити; голову прогризти; голову проторохтити** та ін.

Таким чином, у створенні цілісного фразеологічного значення, яке становить категоріальну ознаку ФО, компоненти відіграють різну роль. У деяких фразеологізмах вони не мають будь-якого впливу на фразеологічне значення. Це явище спостерігається у таких фразеологізмах, які виникають внаслідок послаблення лексичних значень їх компонентів (Назарян, 38). У інших, навпаки, один з компонентів може впливати на цілісне значення, а іноді й відігравати значну роль, часто зберігаючи при цьому своє семантичне значення. Наприклад, у фраземі **перша ластівка** компонент **ластівка** нічого не вносить у денотативно-сигніфікативний елемент значення ФО „найперші ознаки вияву чого-небудь”, а служить лише для експресивного підсилення ознаки, вираженої іншим компонентом (**перша**). Таку форму семантичного перетворення ми зустрічаємо переважно в так званих унілатеральних (однобічних), за термінологією О. Г. Назаряна, фразеологізмах, у яких лексично послаблена частина служить для підсилення або інтенсифікації перетвореної половини. Вважається, що послаблення лексичного значення компонентів як форма семантичного перетворення є наслідком меншої семантичної трансформації (а також і мовної абстракції), ніж переосмислення, у якому всі компоненти втрачають своє значення і будь-який зв'язок з ним.

Нам видається цілком справедливою точка зору тих фразеологів, які вважають, що із сутності ФО випливає той безсумнівний факт, що компоненти фразеологізмів не повністю втрачають генетичний зв'язок з вихідними

лексемами. „Семантична цілісність і потенційна членність конститuentів повинні, з нашої точки зору, розглядатися як діалектична єдність” (Чернышева, 1980, 186). Про генетичний зв'язок компонентів з відповідними словами свідчить те, що досить часто наявність тих чи інших конотацій у семантиці ФО визначається характером образної основи та експресивно-стилістичною характеристикою компонентів, які у вільному вживанні є маркованими словами, напр.: **вишкіряти зуби до кого (зневажл.); задирати кирпу**. На користь існування зв'язку компонентів ФО з відповідними лексемами говорить і факт можливості варіювання компонентів у складі фразеологізму. Відомо, що заміна компонентів веде до певних змін – стилістичних, експресивно-емоційних тощо, іноді – до зміщення семантики, але справа не доходить до руйнування фразеологізму або створення іншого звороту; фразеологізм залишається самим собою (Молотков, 1977, 12). Потенційна варіативність компонентного складу дає можливість створити особливе змістове сприйняття, напр.: **вести (гнути) лінію; розтулити (розкрити, роззявити) рот (пельку, пащечку, рляжку)** і т. ін. ФО щодо ступеня участі компонентів у створенні їх цілісного значення і в семантичній подільності змінює певною мірою погляд на одноманітність фразеологічного складу, але аж ніяк не стосується загальної картини статусу фразеологізму. Цілісність та неподільність семантики залишається у всіх випадках обов'язковою і є основною категоріальною ознакою фразем. Незважаючи на те, що ФО становлять багатоконфiгентний комплекс, вони служать для позначення одного денотата, тому і значення фразеологізму є єдиним і цілісним.

Семантична цілісність (монологічність) ніби тяжіє над структурною нарізно оформленістю складових її елементів. Таким чином, виникає суперечність між формою і змістом ФО, зумовлена перш за все тим, що при цілісності семантики фразеологізм має подільну структуру. Ця суперечність створює певні особливості ФО, зокрема її семантики. Подільність форми своєрідним чином відбивається на фразеологічній семантиці, створюючи „додатковість змісту” (за Б. О. Ларінім) цих одиниць, що і становить специфіку фразеологічної системи як системи експресивних мовних одиниць, відмінних від лексичних.

Отже, цілісність семантики, властива фраземам, не означає тотожності лексичного та фразеологічного значення. Змістова цілісність виникає внаслідок зникнення чи послаблення лексичного значення лексем, які виступають як компоненти ФО. Ця своєрідна семантична особливість фразеологізмів регулює функціонування їх як синтаксичних елементів мовленнєвого цілого. Цілісне значення ФО дає можливість їм функціонувати у складі речення як окреме слово і виконувати роль члена речення.

Фразеологізм і слово

Функціональна близькість слова і фразеологізму спричинила появу теорії еквівалентності ФО слову, за якою фактично заперечувалась

самостійність фразеології як лінгвістичної дисципліни. Але більшість учених дотримується думки, що фразема – це особливе, якісно нове лінгвістичне утворення. У мовознавстві поступово усталилась думка про фразеологію як самостійну дисципліну. Тому все очевиднішою стає сумнівність теорії еквівалентності фразеологізму слову. Правильне розуміння співвідношення ФО і слова відчутно позначається на успішному вирішенні будь-якої фразеологічної проблеми, в тому числі і фразеографічної. Погляди вчених у цьому питанні кардинально розходяться.

Те, що „будівельним матеріалом” фразеологізму є слова (з формальної точки зору), зумовлює наявність багатьох спільних рис між фразеологізмом і словом. Так, з точки зору ономазіології фразеологізм (як і слово) позначає явища об'єктивної дійсності; у граматичному плані – має свої морфологічні ознаки (рід, число, відмінки і т. ін. – залежно від лексико-граматичного розряду); у синтаксичному відношенні – виконує роль членів речення. Спільність ФО і слова підтверджується ще й тим, що, як і слова, фразеологізми підкоряються тим самим законам сполучуваності з іншими словами в реченні. До того ж, зв'язок фразеологізму з словами у мовленні визначається сукупністю всіх його категоріальних ознак, які однаковою мірою стосуються як змісту, так і форми (Молотков, 1977, 126).

Спираючись на праці, у яких зазначались ознаки, які відрізняють ФО від слова, можна сформулювати деякі положення стосовно подібності та відмінності між ними (Умарходжаєв, 13). Про подібність свідчать такі спільні риси:

I. Здатність виступати членом речення, напр.: **плюнути в душу кому** – образити кого-небудь, торкнувшись найдорожчого, заповітного. – **Покажіть того, хто на старість плюнує мені в душу! Хто зробив з мене злодія?! (М. Зарудний)** (в ролі присудка).

II. Наявність полісемії, напр.: **рота роззявляти (розкривати)** – 1. Починати говорити. *Іду я по ризі та шкутильгаю. А Солов'їха вже й рота роззявила.* „Покарав тебе господи! бодай була й другу ногу зломил!” (І. Нечуй-Левицький). 2. Бути неуважним. – *Ну, гони биків, чого рота роззявил?* (Г. Тютюнник). 3. на що. Заздрячи, посягати на що-небудь. [Репа:] *Отже, капосна дитина – в голубник полізла... На чуже добро ще змалку рота роззявляє* (С. Голованівський).

III. Наявність омонімії, напр.: **на всю губу**¹ – великий, значний, справжній. *Клим – багатур на всю губу* (І. Нечуй-Левицький); **на всю губу**² – сильно, нестримно. *Сіє, заплакав ревно з горя, Та й в шинок подався од моря, Та й запив на всю губу, Та й забув свою журбу* (Л. Первомайський).

IV. Наявність синонімії, напр.: **лягти в землю; переставитися на той світ; згорнути руки; зімкнути навіки уста; випростати ноги; заснути навіки; знайти вічний спочинок** тощо.

V. Наявність антонімії, напр.: **десята спиця в колесі** – той, хто не має значного впливу, ваги в певному суспільному середовищі. – *Ти мусиш зараз ще розповісти, хто він і звідки. Щоб я був спокійний за тебе, за Павла і за себе, хоч я тут, правда, десята спиця в колесі* (С. Добровольський) – ве-

лика цяця – поважна, впливова особа. Він дума, як голова, то й велика цяця (П. Мирний).

VI. Наявність деривації, напр.: **збити з пантелику** – 1. Викликати замішання в кого-небудь; дезорієнтувати, заплутати. *Зайчиха як почала петляти по лісі туди-сюди – і зовсім збила їх з пантелику. Цього разу мисливці нікого не вбили* (О. Іваненко); 2. Змушувати кого-небудь поводити себе, діяти нерозумно. – *Романе, яких я дієчат бачив у Галанті! – „Гляди, хлопче, щоб ті пави не збили тебе з пантелику...”* (О. Гончар) – **збитися з пантелику** – 1. Дезорієнтуватися, заплутатися. – *Хочете – в суд дамо справу, а хочете, – хай громада в селі скаже вам своє слово. Кавун так збився з пантелику, що не знає уже, що й сказати на це* (П. Козланюк); 2. Почати поводитися, діяти нерозумно. – *Тепер час вам направити молодого раджу на пряму й добру путь, бо через ту свою селянку він зовсім збився з пантелику, – сказала цариця* (І. Нечуй-Левицький).

VII. Здатність до варіювання, напр.: **з-під землі (під землею) видирати (виривати, добувати і т. ін.); западати в серце (в душу); калачем (медом, добром) не заманити і т. ін.**

VIII. Належність до певного стилю, напр.: **христова наречена, застаріле – черниця; на комариному салі, мартівеливе** – пісний, немащений (про страву); **триматися за спідницю, іронічне** – не проявляти самостійності, підкорятися волі якої-небудь жінки; **шмаркач сопливий, вульгарне** – молода, недосвідчена людина.

Але це спільне ще не дає підстави ставити знак рівності між фразеологізмом і словом. Поряд із спільними особливостями, на думку більшості фразеологів, між ними існує принципова різниця. Ці відмінності можна представити у вигляді таких бінарних опозицій слова і ФО: 1) ціліснооформлене – нарізнооформлене; 2) має лексичне значення – має фразеологічне значення; 3) утворене з сполучення морфем або однієї морфеми – утворене з сполучення слів (точніше, словесних елементів); 4) поза фразеологізмом має вільну сполучуваність – компоненти мають вузьку сполучуваність.

Деякі фразеологи, ігноруючи принципові відмінності між ФО і словом, надто перебільшуючи спільність їх властивостей, вважають фразему еквівалентом слова. Теорія еквівалентності виникла під впливом теорії ідентифікації Ш. Баллі, одного з перших дослідників, який на матеріалі французької мови створив учення про стійкі групи слів (Баллі, 128–141). Теорія еквівалентності заснована на однобічному розумінні фразеологізму і слова, на змішуванні і ототожненні функцій цих двох мовних одиниць. Прихильники цієї теорії фактично розуміють ФО як нарізнооформлений варіант слова, спираючись на функціональну їх близькість, і, в першу чергу, на здатність більшості фразеологізмів виступати в ролі того чи іншого члена речення, на частковий, а нерідко і повний збіг їх синтаксичних функцій. Але всі ці аргументи при детальному вивченні фразеології виявляються недостатньо переконливими. По-перше, спільність синтаксичних функцій ще не є достатнім доказом еквівалентності ФО і слова, оскільки членом речення можуть

виступати не лише слова і фразеологізми, але й будь-які словосполучення (вільні, стійкі, термінологізовані та інші нарізнооформлені мовні утворення). По-друге, не всі фразеологізми мають словесні еквіваленти; навпаки, у більшості випадків фразеологічне значення можна передати (розтлумачити) лише за допомогою словосполучень або речень. Звідси впливає й інший, істотніший недолік теорії еквівалентності, який полягає в ігноруванні семантичних відмінностей між фразеологізмом і словом, що виявляється перш за все у складнішій семантичній структурі ФО порівняно з аналогічною структурою слова.

Таким чином, встановити реальне співвідношення між фразеологізмом та словом можна лише на основі всебічного врахування структурних, функціональних та семантичних ознак цих двох мовних одиниць. Основною структурною ознакою ФО, цього складного мовного утворення, є її, як уже зазначалось, нарізнооформленість на протизагу цільнооформленості слова. Щодо функціональних особливостей фразеологізмів, то лише синтаксична роль їх у реченні тотожна із словом. Щодо інших функціональних особливостей, то вони, з одного боку, наявні в умовах функціонування ФО, тобто її поведінки у мовленні, оскільки фразема за своєю природою – одиниця динамічна; а з другого – пов'язані з її семантичними та структурними особливостями. Адрже більшості фразеологізмів притаманна стилістична забарвленість, через що в мовленні вони вживаються як засоби образної та експресивно-емоційної характеристики, широко використовуються письменниками для створення художніх образів. Крім того, фразеологізми виступають однією з визначальних особливостей функціональних стилів мови.

При встановленні відмінностей між фразеологізмом і словом основними є семантичні ознаки ФО. Ставити знак рівності між ними – означає йти проти мовних фактів, відмовитися від визнання сутності фразеологізму як якісно самостійної одиниці мови.

Таким чином, зіставний аналіз усіх зазначених ознак ФО та слова свідчить про те, що фразеологізм повністю ніколи не може збігатися з словом. Ось чому у фразеологічній літературі досить поширене визнання дістала думка про співвіднесеність, а не про еквівалентність фразеологізму слову. Ця теорія дає можливість побачити специфіку фразеологізму як якісно нового мовного явища. Виявлення специфіки ФО порівняно з іншими елементами мовної системи допоможе розробити наукові принципи їх словникової інтерпретації.

Фразеологічна полісемія

Наявність полісемії у фразеології, як і в лексичній системі мови, є характерною її ознакою. На багатозначність фразеологізмів першими звернули увагу лексикографи. Так, уже в словниках XIX ст. фіксувались фраземи з декількома значеннями (Скрипник, 193).

Незважаючи на значні наукові досягнення в галузі вивчення фразеології,

теоретичні питання полісемії ФО залишаються до кінця не висвітленими. Зокрема, недостатньо вивчені відмінності між багатозначністю фразеологізмів та слів, не висвітлене питання про те, яким чином багатозначність пов'язана з типами значень ФО і в зв'язку з цим не встановлено, які критерії існують для визначення полісемії ФО (Авксентьев, 1981, 50).

Проблема фразеологічної полісемії у цьому дослідженні становить інтерес в основному в практичному плані. Її важливість зумовлена перш за все необхідністю розробки об'єктивних критеріїв інвентаризації фразеологічного значення, бо відсутність подібних критеріїв позначається на якості словників.

Аналіз фразеологічного матеріалу із „Словника української мови” та деяких фразеологічних словників свідчить, що полісемія у фразеології є невід'ємним фактором. Звичайно, першорядна роль при розв'язанні питання полісемії ФО належить контексту, бо саме він виступає основним критерієм, засобом виділення і актуалізації певного значення. Лише в контексті можна правильно визначити, в якому значенні вжита та чи інша ФО. Так, наприклад, фразема з головою в різних контекстах може реалізувати такі значення, зафіксовані в „Словнику української мови”: 1. Який відзначається розумом, кмітливостю; розумний. *Думав – воно так собі, сопливе, дурне, селянське дівча, що наслухалося фанатичних речей, а воно – з головою* (Ю. Збанацький); 2. Повністю, весь. – *А моя пише: хліба стоять, як сонце. Вийдеш – і з головою піраєш* (О. Гончар); 3. Цілком, абсолютно. *На цілий рік тобі на хліб з головою вистачить* (М. Стельмах); 4. Не відволікаючись ні на що, заглиблюючись повністю. *Михайло Михайлович дякує Гнатукові за всі надіслані ним збірники. Він з головою поринає в фольклорно-етнографічні записи* („Народна творчість та етнографія”).

Переважає більшість теоретичних досліджень полісемії у фразеології зводиться до встановлення шляхів виникнення багатозначних ФО, до аналізу причин послабленого розвитку цього явища у фразеології, до розмежування полісемії – омонімії тощо.

Фразеологічна полісемія значною мірою відрізняється від лексичної. Загальноновизнаним стало твердження про те, що кількість багатозначних ФО порівняно з лексичними невелика. Звичайно, у більшості випадків фразеологія моносемантична, до того ж полісемантичні фраземи найчастіше мають два-три значення (Демський, 1974, 43). Це пояснюється багатьма причинами. По-перше, специфікою фразем, особливо великою роллю конотації в їх семантичній структурі, яка забезпечує функціонування в мові ФО перш за все як експресивно-оцінних характеристик реалій, через що зменшуються їх номінативна та комунікативна функції. По-друге, природа фразеологічного значення, зокрема його образний характер, високий ступінь абстракції, переосмислення заважає іншому, ще одному перенесенню, що в багатьох випадках здійснити неможливо. По-третє, зміст ФО пов'язаний з його внутрішньою формою, оскільки фразеологізми створюються на основі певного образу, у якому незначною мірою відчувається зв'язок з індивідуальними

відношеннями між предметами, що, безумовно, негативно впливає на появу нового значення в її смисловій структурі. По-четверте, нарізнооформленість компонентного складу веде до меншої глобальності фразеологічного значення порівняно із значенням лексем, які є ціліснооформленими одиницями. Ця особливість фразеологічного значення ускладнює процес утворення нових значень (за аналогією до лексичних композитів, наприклад, **теленарис, радіожурналіст** та інші, де маємо зовсім незначні випадки полісемії) (Сидоренко, 1969, 6). В. П. Жуков підкреслює ще деякі моменти, які стримують розвиток полісемії у фразеології. Серед них – менша контекстуальна рухливість фразем, яка полягає в тому, що вони позбавлені можливості більш-менш вільно вступати у смислові та граматичні зв'язки з іншими словами (знову ж позначається вплив багатоконпонентності фразеологічної структури). Багатоконпонентність фразеологізмів заважає тому, що значення багатьох з них піддається семантичному розгортанню, сегментації (Жуков, 1978, 125). Так, якщо взяти значення адвербіальних фразеологізмів **по самісіньку (саму) шию, як чіп** та інші, то вони вичерпуються семами „дуже, сильно, надзвичайно”.

Особливістю фразеологічної полісемії порівняно з полісемією слова є нерівномірна поширеність її серед різних структурно-семантичних типів. Найбільшу кількість полісемічних фразем мають адвербіальні фразеологізми. Друге місце займають фраземи дієслівного типу; значно менше їх серед субстантивних, адективних і зовсім мало серед вигуківих (Сидоренко, 1969, 8–9).

Причинами появи багатозначних ФО є потреба виражати складну думку диференційованіше та необхідність градації визначальних ознак складного поняття. Звичайно, велика роль при цьому відводиться словесному оточенню, контексту, в якому вживається та чи інша ФО.

З проблемою полісемії у фразеології тісно пов'язане питання внутрішньої форми. Полісемічний фразеологізм для декількох своїх значень має єдине семантичне поле, тобто значення повинні мати зв'язок з початковим фразеологічним значенням конструкції (Бабиц, 115). Але це етимологічне семантичне поле не слід вважати загальним, спільним значенням. Специфіка кожного значення фраземи виключає можливість існування такого значення у смисловій структурі фразеологізмів, тобто значення, яке б охоплювало зміст семем даної системи. Деякі лінгвісти заперечують поняття загального значення (Уфимцева, 89–90; Шмелев, 1964, 83). У полісемічному фразеологізмі існує не загальне значення, а загальний зміст, тобто сукупність всіх значень з їх характерними ознаками; і цей спільний зміст не є значенням, тому що, по-перше, як семантична одиниця мови він не функціонує в мовленні самостійно, а по-друге, він не має своїх особливостей (системності зв'язків, синонімічності, антонімічності тощо). Спільним моментом у всіх значеннях є внутрішня форма, яка у смисловій структурі фраземи є семантичним стрижнем, який проймає зміст всіх її елементів і від якого значення дістають напрямок свого розвитку. Наприклад, полісемічний фразеологізм **[як (наче)] з**

неба впасти має такі значення: 1. Несподівано, раптово з'явитися. **[Л ю б о в:] Звідки се ви, Сергію Петровичу, наче з неба впали!** (Л. Українка); 2. Легко дістатися кому-небудь. – **Ім нова хата як з неба впала** (І. Муратов); 3. Не змогти зрозуміти, усвідомити що-небудь. **[Г о р л о в:] Ти що, з неба впав? Командир танкового корпусу хто у нас? Балда, дурень. Тому його й побили** (О. Корнійчук). Спільним змістом, етимологічним образом служить порівняння з миттевістю, несподіваністю чого-небудь або з легкістю (без особливого напруження, без складності) і т. под. того, що дістається кому-небудь. Крім того, значення полісемічної ФО переважано мають однакове експресивно-емоційне забарвлення, яке створюється теж внутрішньою формою фразеологізму.

Безсумнівним у лінгвістиці є питання про те, що багатозначна мовна одиниця (в тому числі і фразеологізм) завжди співвідноситься не з одним, а з цілим рядом понять, які за змістом можуть бути далекими одне від одного, а іноді навіть і протилежними. Наприклад, **кололи очі** – 1. Дорікати, докоряти кому-небудь чимсь. – **Ти мені не рівня. Я не хочу, щоб тобі мною хтось колов очі** (М. Стельмах); 2. Дратувати кого-небудь чимсь, не давати спокою комусь. **Фашистські слуги й шпигуни, Вам наша воля очі кола?** (Д. Павличко).

Таким чином, всі значення полісемічного фразеологізму виражають різні поняття, які об'єднуються внутрішньою формою, єдиним стрижнем. Смислову структуру багатозначного фразеологізму слід розглядати не як механічне і випадкове поєднання двох або декількох значень, а як цілком організовану, впорядковану єдність, у якій окремі значення (семем) взаємопов'язані та взаємозумовлені (Жуков, 1978, 129).

Розвиток значень у смисловій структурі полісемічного фразеологізму відбувається різними шляхами. Деякі лінгвісти у межах багатозначного фразеологізму виділяють первинно-образне та вторинно-образне значення (Скрипник, 194; Бабиц, 113). Первинно-образне значення фразеологізму виникає на основі переносного вживання корелятивного вільного словосполучення; вторинно-образне значення – на основі повторного переосмислення цієї одиниці, тобто на основі сформованого первинно-образного значення. Наприклад, словосполучення **віддати (оддати) кінці**⁴, що має значення „відв'язати канати, коли судно відшвартовується”, вживалося у термінології моряків. На його основі виникло первинно-образне значення фразеологізму „піти чи від'їхати звідкись (переважно швидко, тікаючи)”: **[А р с е н:] А як тільки хоч натякнете про мене, так я... Я зразу кінці оддам!.. Зразу на поїзд, і все** (З. Мороз). Пізніше це первинно-образне значення зазнало дальшого переосмислення: процес віддалення від кого або чого став сприйматися вже як повний розрив з середовищем, внаслідок чого виникло вторинно-образне значення фраземи „піти з життя, померти”: **Здоров'я його не таке, як було раніше, – одних ран на тілі стільки, що інший би давно вже кінці віддав** (П. Резников).

⁴ Скрипник Л. Г. Фразеологія української мови, с. 194.

Отже, одне значення ніби безпосередньо впливає з іншого, одна семема відноситься до іншої як елемент нижчого порядку до елемента вищого порядку, одна з них вихідна, інша – похідна (Сидоренко, 1968, 205).

Деякі лінгвісти (Черньшєва, 1960, 107; Жуков, 1978, 129) заперечують подібний шлях розвитку полісемії ФО. Вони вважають, що різні значення полісемічного фразеологізму виникають внаслідок різних асоціацій при метафоризації співзвучного з фразеологізмом вільного словосполучення. Відбувається паралельна метафоризація того самого словосполучення. Окремі значення багатозначної фраземи характеризуються однорідністю, рівноцінністю, через що дуже важко встановити послідовність розвитку значень. Неможливо знайти вихідне і похідне значення, оскільки всі вони утворюються на основі чергового метафоричного переосмислення різних властивостей того самого вихідного словосполучення (Жуков, 1978, 131). У смисловій структурі такого багатозначного фразеологізму кожне значення рівноцінне, не можна встановити, яке з них є основним, яке виникло раніше, а яке пізніше.

Кожне із значень ФО виникає як наслідок метафоризації одного вільного словосполучення, яке виступає по відношенню до окремих значень фраземи як спільне джерело метафоризації. Цим і зумовлюється тісний смисловий зв'язок між окремими значеннями. Полісеманти фразеологізму щодо послідовності їх утворення рівнозначні, але це не виключає того, що в семантичному плані вони можуть бути нерівноцінними, неоднаковими. Вони можуть відрізнятися між собою:

I. Ступенем метафоризації, напр.: **не чути [під собою] ніг** – 1. Відчувати сильну втому в ногах від надмірного бігання, ходіння. – *Вже ось ніг не чуло, так бігав по всіх артілях і майстернях* (В. Кучер); 2. Швидко бігати. *Назад вертатись не охочі, Всі бігли, аж не чули ніг* (І. Котляревський); 3. Бути енергійним, окрилений від приємних почуттів. *Сховавши зошит біля серця, Запорожець рушив на свою квартиру, ніг під собою не чуючи від радості* (Ф. Бурлака). (Тут значення розміщені у порядку зростання ступеня метафоризації).

II. Ступенем абстрактності. Наприклад, у дієслівному фразеологізмі **піднімати руку** одне із значень – „замірятися на чийсь життя”: *Хто посміє на нас свою руку підняти, тому доведеться, як фашистові, сконати* (Укр. народні прислів'я і приказки) – конкретніше від другого: „різко засуджувати, вести боротьбу з ким-небудь”: *І плакав Гус, молитву дія, І тяжко плакав. Люд мовчав і дивувався: що він діє, на кого руку підніма!* (Т. Шевченко).

III. Широтою охоплення дії або вияву ознаки, напр.: **втрачати (втратити, губити, згубити) голову** – 1. Не мати влади над собою, позбавляючи здатності обдумано діяти. *Я сам голову згубив – скочив на ноги та як гукну на повний голос: „Браво, Манюрка!* (Ю. Яновський); 2. Безрозсудно закохатися в кого-небудь. *Вона знає, як я люблю її. Як дуриє світ, як хлопчак, що втратив голову* (П. Колесник).

IV. Функціональною активністю значення. Це випадки, коли деякі зна-

чення вживаються дуже рідко. Зокрема, „покласти край якійсь справі, закінчувати її” у багатозначній фраземі **звести (зводити) кінці з кінцями** мало поширене: – *Дай мені ще свою чортпхайку – поїду швидше ділити землю. – Добре, Свириде, їдь і швидше зводь кінці з кінцями* (М. Стельмах) поряд з уживаними та широко розповсюдженими: 1. Узгоджувати різні сторони, частини якоїсь справи. [Бондар:] *Ви ж самі не можете звести кінці з кінцями у цих папірях* (М. Зарудний); 2. Ледве справлятися з нестатками. *Усіх людей ділив [Григорій] на багатів, злидарів і тих, що так-сяк крутяться на землі, зводячи кінці з кінцями* (М. Стельмах).

Ієрархічна послідовність рівноцінних значень не дуже властива фразеологічній системі.

У межах полісемічної ФО так само, як і в межах багатозначного слова, значення можуть співвідноситися між собою як пряме і переносне, хоч у фразеології це явище не таке поширене, як у лексикі. ФО „можуть виступати як у прямому, так і в переносному розумінні” (Козырева, 1983, 26). У фразеологізмі, як і в лексемі, виникнення переносного значення пов'язане з можливістю перенесення вихідного значення на іншу сферу понять і уявлень, напр.: **побачити світ** – 1. Народитися (про людину). *Там, в суворих тундрових просторах, в ночах табірною тяжкого існування побачили світ його крихітні доньки* (О. Гончар); 2. перен. Бути опублікованим, надрукованим (про твір). *Кобилянська писала про те, що коли її остання книжка побачить світ, то це буде для неї справжньою заохотою написати нову, кращу („Вітчизна”)*. Більшість фразеологів заперечують наявність у полісемічних фраземах переносного значення, мотивуючи це тим, що кожен фразеологічний зворот, що з'являється внаслідок переосмислення, інгерентно вже має переносне значення як внутрішньо притаманне.

Ми підтримуємо думку О. І. Молоткова, М. І. Сидоренка, Д. М. Шмельова, О. М. Бабкіна та інших, які визнають переносне значення у фразеологізмах. Але пряме значення фразеологізму не можна отожденовати з прямим змістом, вираженим співзвучним з ФО вільним словосполученням. Всі фразеологічні значення метафоричні, тому такого прямого значення у фраземі бути не може, бо інакше воно „повертає фразеологічну одиницю у сферу вільного словосполучення такого ж складу” (Жуков, 1978, 131). Інакше співвідношення мають величини різних мовних рівнів: фразеологізм як якісно нова мовна одиниця і співзвучне з ним вільне словосполучення, з якого він походить, як одиниця іншого (лексичного) рівня.

Невраховування неможливості порівняння фразеологізмів з їх корелятами – співзвучними вільними словосполученнями – може привести словників до серйозних помилок у виділенні значень, коли значення співзвучного словосполучення розглядається як пряме фразеологічне значення, а фразеологічне значення – як переносне. Наприклад, у фраземі **підставляти (підставити) ногу** – 1. Ставити свою ногу так, щоб вона була перешкодою для чийогось руху. *Гриць кинувся за брилем, але в цей час хтось підставив ногу, і хлопець полетів сторчка* (С. Добровольський); 2. перен. Робити кому-не-

будь неприємності, перешкоджати в чому-небудь. Кожному [старшому] *бажалося вискочити перед начальством. Через те кожен на кожного клепає, наговорював, всяк підставляв ногу другому* (П. Мирний). Адже відомо, що зіставлення прямого і переносного значень можливі лише у межах однієї одиниці мови.

Таким чином, в одній фразеологічній полісеманті значення можуть співвідноситися між собою як пряме і переносне. Звідси виходить, що переносність у фразеології служить одним із джерел її полісемії, напр.: *наступати на п'яти* – 1. Доганяти кого-небудь. *Власне, він [фашист] залишився позаду нас, бо гнав нас у спину, наступав на п'яти* (В. Бабляк); 2. *перен.* Досягати таких же результатів, як і інші. – *Сагайдака я де в чому не розумів, а тепер згоден з тобою. Він хоч і наступає декому на п'яти, але це не його вина, а вина того, хто відстає* (С. Добровольський). Лексикографічна практика свідчить, що переносні значення у фразеології малопоширені, але існують і що вони не можуть не спиратися на вихідне значення. У подібних випадках спостерігається ієрархічна послідовність значень.

У смисловій структурі полісемічної ФО розподіл семем залежить від характеру їх взаємовідношень, який у різних фразеологізмах виявляється неоднаково. Він визначається, у першу чергу, способом виникнення значень: незалежно один від одного, тобто внаслідок паралельної метафоризації чи одного на базі іншого як результат вторинного метафоричного зсуву. Так, ті значення, які виникають незалежно, вважаються рівноправними. Вони становлять рівноцінні, паралельно існуючі семми полісемічного фразеологізму, напр.: *вести перед* – 1. Бути керівником, вожаком; керувати, очолювати. *Гордій справді вмів перед вести, вмів отаманувати так, що інші його слухались* (Б. Грінченко); 2. Бути передовим, першим (у боротьбі, змаганні тощо). *Перед вела, як ми вже згадували, друга бригада – Олексія Пантелеймоновича Кулика, яка й мала в себе перехідний червоний прапор* (О. Вишня). Рівноправні значення виникають незалежно одне від одного для вираження різних понять як наслідок узагальнення одного образу. Такі семми, як правило, мають однаковий ступінь абстрактності, через що одне значення за допомогою іншого не пояснюється, і встановити, яка із семем виникла раніше, без спеціального етимологічного дослідження неможливо.

У межах полісемічного фразеологізму можуть співіснувати і нерівноправні значення. У таких випадках місце розподілу семем у смисловій структурі ФО неоднакове: вони можуть між собою співвідноситися як первинні та вторинні, вихідні й похідні значення; одне значення перебуває в прямій залежності від іншого, напр.: *вивести з ладу* – 1. *що.* Зробити що-небудь непридатним для користування; псувати, ламати. *Його влучний кулемет, нарешті, вивів із ладу один мотор* (Ю. Яновський); 2. *кого.* Зробити кого-небудь неспроможним виконувати щось, непрацездатним. *Раптово їй рецидив рани несподівано вивів з ладу полковника* (І. Ле та О. Левада). Звичайно, вторинні (похідні) семми вважаються значеннями вищого порядку

порівняно з первинними, бо їх зміст є абстрактнішим, загальнішим, експресивнішим, оскільки вони вбирають в себе певні ознаки і етимологічного образу і зміст своїх попередніх сем (Сидоренко, 1969, 19).

У полісемічній смисловій структурі ФО (особливо у тій, яка має три і більше значень) семми можуть перебувати у найрізноманітніших відношеннях і мати різне розміщення. Вони можуть бути у рівноправних відношеннях, коли значення їх незалежні (наприклад, *вести перед*), і нерівноправних, коли одне значення впливає з іншого, є наслідком абстрагування попереднього, як у фразеологізмі *вивести з ладу*, або комбіновані, коли одночасно можуть співіснувати рівноправні і нерівноправні семми, як у прикладі: *підносити (піднести) голос* – 1. Говорити щось. – *Коли б узятися за затоплену Карапатівську рудню? – тихо, несміливо підніс голос худий високий дідок* (О. Досвітній); 2. *на кого.* Сердячись, говорити голосніше; підвищувати тон. *Спочатку надто гостро, навідсіч заперечував Остап. Навіть уперше підніс голос і на Гадзю* (Є. Кротевич); 3. Виступати, закликаючи до певних дій. *Світова громадськість підняла свій голос проти перетворення космосу на військовий полігон („Наука і життя“)*. У цій фраземі друге і третє значення виникли на основі першого. Виходить, що вони нерівноправні, залежні від першого значення, але між собою – рівноправні і незалежні.

Питання семемних зв'язків у межах полісемічного фразеологізму надзвичайно цікаве, але ми не будемо на ньому зупинятися детально, а лише підкреслимо, що і ці зв'язки значно поступаються своєю складністю лексичним одиницям, оскільки полісемія у фразеології не є такою поширеною, як у лексиці. Спостереження над функціонуванням полісемічних ФО свідчать, що характер багатозначності їх пов'язаний з способом переосмислення вільних словосполучень цього ж складу. Так, полісемія у фразеологізмах найчастіше розвивається як наслідок паралельної метафоризації такого словосполучення, рідше – внаслідок вторинного метафоричного зсуву. У першому випадку неможливо встановити залежність між семемами або вивідність одного значення з іншого. Суть другого шляху виникнення значень полягає в тому, що метафоричному переосмисленню підлягають, власне, уже існуючі фразеологічні значення. Перше значення таких ФО виникає внаслідок метафоричного переосмислення, а друге – на ґрунті першого, тобто вже існуючого фразеологічного значення.

ФО, як і лексеми, крім свого основного значення, можуть мати додаткові відтінки. Причина появи семантичних відтінків полягає в ступені пізнання людиною дійсності: властивості предмета пізнаються не за один прийом, і це знаходить відображення у смисловій структурі одиниць мови, в тому числі і фразеологічних (Сидоренко, 1969, 24). За своїм змістом семантичний відтінок завжди вужчий, конкретніший, ніж основне значення. Він трохи по-іншому або з іншого боку характеризує предмет, напр.: *довгий язик* – надзвичайно балакуча людина; той, хто говорить багато зайвого. *Хай собі довгі язики що хочуть говорять: ротів людям не помазуюш і слухати – не переслухаєш*

(П. Мирний); відтінок до нього: „Вдача балакучої людини: Я бачив, що моя розповідь схвилювала її, і жорстоко картав себе за довгий язик (М. Трубаїні).

Основним критерієм виділення семантичних відтінків фразеологізмів є обов'язкова умова описування ними не нового поняття, а того самого, що і значення. Відтінки варіюють основний зміст фразеологічного значення без додаткового емоційно-експресивного забарвлення, іноді лише підсилюючи інгертну експресивність його. Те, що ФО у змісті своєї семантики може мати ще додатковий відтінок, свідчить про спільність смислової структури фразеологізму і слова, хоча фразеологізми у своїй системі значень не мають такого розгалуження відтінків, як у лексиці.

Як і в слові, у фразеологізмі виникнення значень пов'язане з різною предметно-логічною співвіднесеністю, а це свідчить про те, що об'єктом метафоризації стали різні ознаки того самого явища. До того ж, процес метафоризації міг здійснюватися не поступово, а паралельно (Авксентьев, 1981, 51). Основним фактором, який відрізняє одне значення від іншого, є співвіднесеність їх з одиницями мислення: кожне із значень має свій об'єкт, своє поняття, свій предметно-логічний зміст. Як правило, зміст семантики у полісемічних фразеологізмах, як і в словах, є одноплановим, бо поняття, які можуть передаватися значеннями фраземи, у предметно-логічному відношенні однорідні: вони позначають або субстанції (предметність у широкому розумінні), або дії, або ознаки і т. ін. Так, всі дієслівні фразеологізми мають дієслівне значення, субстантивні – іменникове значення, адвербіальні – прислівникове, ад'єктивні – прикметникове і т. под.

На відміну від слова, у системі фразеологізмів досить поширене явище категоріальної полісемії (Лемський, 1982, 31). Це випадки, коли у смисловій структурі полісемічного фразеологізму можуть одночасно співіснувати семантики, які з предметно-логічного погляду мають різноплановий зміст. У подібних явищах предметна співвіднесеність служить засобом розмежування значень полісемічної ФО. Фразеографічна практика свідчить про найтиповіші випадки, коли той самий фразеологізм може бути:

1. Дієслівним та адвербіальним, напр.: *не по кишені* – 1. Коштувати, обходитися кому-небудь дуже дорого. *Артилеристам буфет був не по кишені. Вони топились біля стойки, на якій стояв величезний, як паровик, самовар (А. Головка)* – дієслівне значення; 2. Некономно, неощадливо, не на власні кошти. *Лан живе не по кишені* (Збірник статей про Кропивницького) – прислівникове значення.

II. Ад'єктивним та адвербіальним: *на всі сто* – 1. Такий, як треба; правильний. *Я товариша Киселя добре знаю. В нього лінія на всі сто, будьте певні (І. Муратов)*; 2. Повністю, абсолютно. – *Та то так, ви, Якиме Івановичу, тут праві на всі сто, діло відоме (Ю. Збанацький)*.

III. Ад'єктивним та субстантивним: *пришій кобилі хвіст* – 1. Непотрібний, недоречний. *Була й новинка Карпенкова – „Суєта”. Перші три акти добрі, а четвертий – пришій кобилі хвіст (П. Мирний)*; 2. Щось непотрібне,

малозначуще. – *Хто я в „Сугаклі”?* Голова чи може пришій кобилі хвіст (С. Добровольський).

IV. Ад'єктивним та дієслівним: *через губу не плюне* – 1. Надзвичайно пишаний. *Він думав, що цей пройдисвіт зробився тепер таким паном, що й через губу не плюне, думав, що весь у золоті да в блавасті, аж де тобі (П. Куліш)*; 2. Не мати бажання розмовляти з ким-небудь; мовчати. *А батько такий мовчазний. Поночі з матір'ю шепчуть або в коморі, або в клуні, як мене нема, а за обідом і через губу ні одно не плюне (Г. Барвінок)*.

Різномановою предметно-логічною спрямованістю фразеологізмів пояснюється і своєрідність їх дефініції. Якщо формула тлумачення слова визначається безпосередньо його понятійною співвіднесеністю (лексема, що позначає дію, тлумачиться дієслівною формулою; ознака – ад'єктивною; предметність – субстантивною і т. ін.), то своєрідність тлумачень ФО, на відміну від лексичних, полягає в тому, що зовнішня форма вираження та характер фраземи, як правило, не визначають понятійної співвіднесеності. Вона встановлюється синтаксичною роллю того чи іншого фразеологізму у реченні: з (*із*) *краю в край* – 1. Весь. *З краю в край колона на скоку весело палила в небо з тисяч карабінів і автоматів (О. Гончар)* – означення; 2. Скрізь, усюди. *Убивши брата, Каїн много літ Блукав по світі; Мое бичі криваві, Його гонило щось із краю в край (І. Франко)* – обставина. У подібних випадках саме синтаксична функція, наслідком якої є понятійна різномановість, і дає підстави виділяти окремі семантики у структурі ФО (до того ж визначає формулу тлумачення), оскільки основним тим, що відрізняє одне явище від іншого і робить його самостійним, є факт відповідності кожного з них своєму предметно-логічному змістові, тобто співвіднесеності з одиницями мислення.

Самостійність значення в полісемічному фразеологізмі підтримується також граматичною та лексичною сполучуваністю фраземи. Від знання законів лексичної та граматичної сполучуваності „залежить правильне розтлумачення фразеологізму, а також точне окреслення його форми” (Молотков, 1967, 21). Граматична та лексична сполучуваність пов'язані з питанням предметної спрямованості. Під однопредметною спрямованістю ми розуміємо співвіднесеність одиниці з однорідними або близькими (в якомусь певному відношенні) предметами, діями, ознаками тощо. Предметна співвіднесеність фразеологічних значень (не обов'язково полісемічної ФО) визначає валентні зв'язки її з словами. Різні фразеологізми мають неоднакову можливість і здатність сполучуватися з лексемами. Одні з них можуть поєднуватися з великою кількістю слів, інші – з малою, одні сполучуються лише з певним (або одним) розрядом слів, інші – з різними. Фраземи з однопредметною спрямованістю, як правило, сполучаються з словами одного або двох суміжних семантичних полів, а іноді мають дуже вузьку спрямованість і тому можуть поєднуватися з одним-двома словами. Наприклад, з лексемами *пити*, *лити*, *хлинати* – як з *відра*; з словом *знати* – як *свої п'ять пальців*; з словом *дурний* – як *ступа*; як *рак* – з словом *почервоніти* та ін. Фразеологізми з різною предметною спрямованістю поєднуються з словами, се-

мантичні поля яких далекі один від одного. Так, ФО на *весь рот* може сполучатися з семантичними полями, які означають: 1) „кричати”; 2) „сміятися”; 3) „їсти”. Таким чином, валентність визначається предметною співвіднесеністю фраземи і залежить від неї. Чим більше коло предметів, властивостей, дій тощо охоплює ФО, тим ширша її сполучуваність з словами. Але це, в свою чергу, впливає на ступінь абстрактності фразеологічного значення.

Щодо полісемічних фразеологізмів, то з погляду лексичної сполучуваності їх значення можуть бути валентнообмеженими, коли окремі семантичні супроводжуються лише певними словами, і тоді ця лексична сполучуваність виступає одним із засобів розмежування значень полісемічної фраземи. Наприклад, фразеологізм *під [самий] ніс*, вжитий з словами *читати*, *говорити* та ін., означає „тихо, нерозбірливо”: *Трохим сидів на ліжку й щось собі мимриє під ніс* (П. Панч), а з словами *підносити*, *класти*, *тикати* та ін. – „дуже близько”: *На мене налітає якийсь опудало і, топчучи ногами, починає тикати під самий ніс обтріпану книгу* (П. Колесник).

У системі полісемічних ФО одне значення може бути валентнообмеженим, а друге – валентновільним, коли фразема може сполучатися з широким колом слів, напр.: *по самі вуха* – 1. Дуже, багато. *А роботи по самі вуха: треба обід готувати та видавати, посуду мити* (М. Коцюбинський); 2. з словом *закохатися*. Дуже сильно. *З перших же днів і закохався в неї, як сам признався собі – по самі вуха. Навіть вірша склав* (А. Головка).

Слова, з яким вживається та чи інша семема або ж вся ФО, Д. М. Шмелев називає „словами-супровідниками”, оскільки вони не виступають компонентами фразеологізмів через збереження ними лексичного значення, а лише супроводжують ФО; у полісемічних фраземах подібні слова можуть бути показниками поділу на значення. О. І. Молотков кваліфікує їх як обов’язкове словесне оточення фразеологізму” і вважає, що із здатністю фразеологізму поєднуватися з тими чи іншими словами безпосередньо пов’язується визначення фразеологічного значення і розмежування значень багатозначного фразеологізму (Молотков, 1967, 21). В. П. Жуков відносить їх до „мінімального фразеологічного оточення”, яке виражається одним словом вільного вживання, без якого неможлива реалізація ФО. Наприклад, для фраземи *з рук в руки*, тобто „безпосередньо, особисто кому-небудь” таким оточенням стає дієслово *передавати*. Слово, яке являє собою „мінімальне фразеологічне оточення”, є самостійним членом речення (слова ж, які належать до складу фраземи, позбавлені такої самостійності і тому не вважаються компонентом фраземи і не належать до її складу, вони лише мають тенденцію стати елементом фразеологічного складу) (Жуков, 1978, 137). При лексикографуванні їх обов’язково слід фіксувати, бо вони конкретизують, уточнюють семему, а в деяких випадках лише з ними ФО може реалізувати своє значення.

При розмежуванні значення полісемічного фразеологізму відіграє роль не лише лексична, але й граматична сполучуваність. Взагалі зв’язки ФО з словами у мові визначається не лише можливістю його лексичної сполучу-

ваності, але й законами граматичних зв’язків, які визначаються тими ж особливостями, що і зв’язки слова. Досить часто „зміна синтаксичних відношень ФО з словами в контекстуальному оточенні сигналізує про зміну значення ФО” (Фразеологізм и его лексикографическая разработка, 73). Фразеологізми можуть узгоджуватися з словами, керувати ними або ж бути керованими. При фразеографічній кодифікації фразем нас цікавить лише керування, бо саме воно може грати визначальну роль у семантичному розподілі ФО і може стати одним із засобів виділення значень, напр.: *хилити чоло* – 1. Вдаватися в розпач, в песимізм, втрачати надію. *Вперед, комуністи, Вперед, комсомол! Хоч трудно буває – Не хилимо чол!* (І. Муратов); 2. *перед ким*. Підкорятися кому-небудь. *Рутенців плем’я перед ним Хилило чоло покійно І голосило на весь світ Його [князя] славу безмірно* (І. Франко). Крім того, керування, як і сполучуваність фраземи з словами, може служити додатковим засобом розкриття змісту цієї одиниці. Тому у словниковій статті перед тлумаченням їх слід обов’язково зазначати, напр.: *іти в ногу* – 1. з ким. Не відставати від рівня когось. *Коли вже став до роботи в цеху, то так і йтиме з усіма в ногу... Це в нього в крові* (В. Кучер); 2. з чим. Погоджувати свої дії, погляди і т. ін. відповідно до потреби, вимог чого-небудь. *Критика і теорія повинні були б іти в ногу з художньою творчістю, ініціативно втручатись у її процес* („Вітчизна”).

Отже, специфіка фразеологічної полісемії у порівнянні з лексичною має особливості не якісного, а в основному кількісного характеру: полісемія у фразеології не така поширена, багата та розгалужена, як у лексичній.

Фразеологізм – це особлива мовна одиниця, основною категоріальною ознакою якої є фразеологічне значення, яке має свої особливості. Специфіка фразеологічного значення виявляється у порівнянні його з лексичним значенням за всіма характерними для нього параметрами. Подібне порівняння дозволяє виявляти певні кількісні та якісні відмінності у структурі лексичного та фразеологічного значень, які дають підставу відносити обидва типи одиниць до різних мовних рівнів. Виявлені специфічні особливості фразеологічного значення підтверджують доцільність заміни теорії еквівалентності фразеологізму і слова теорією співвіднесеності.

При аналізі фразеологічної полісемії порівняно з лексичною чітко окреслюються джерела та шляхи її розвитку, а також критерії розмежування окремих значень у межах полісемічної одиниці. Наявність специфічних рис у фразеологічній полісемії вказує на необхідність їх належного відображення при фразеографічній інтерпретації, а також способів фразеографічної інвентаризації кожного значення з урахуванням лексичної та граматичної сполучуваності ФО, різноплановості предметної співвіднесеності в межах однієї полісеманти.

Виявлення специфіки фразеологічного значення дозволяє визначити наукові принципи його інтерпретації у фразеологічному словнику тлумачного типу, основною метою якого є найповніше розкриття семантичного змісту ФО у найчіткішій та найзрозумілішій формі.

Основні поняття та терміни фразеології

Основні завдання теорії та практики фразеології не суперечать завданням лексикографії. Тому більшість понять і термінів, які використовуються у лексикографії, можуть мати свої відповідності і в фразеології. Проте матеріал, яким оперує фразеологія, за своїми структурно-семантичними та функціонально-стилістичними особливостями відрізняється від матеріалу, який опрацьовується у лексикографії, тому не можна механічно переносити всі поняття та терміни з однієї галузі в іншу. Саме через це бажано розмежувати поняття і терміни фразеології та лексикографії. Про термінологічну невпорядкованість свідчить і те, що на позначення поняття „тлумачення” зустрічається ряд термінів: словникове визначення, словникова дефініція, формулювання значення, визначення значення, витлумачення, семантичне визначення та ін. Однією з причин такого різнобою є нечіткість самих понять, які вони виражають. Відповідно до нашого розуміння спробуємо уточнити деякі фразеологічні терміни, використавши ті з них, які зустрічаються у фразеологічних дослідженнях.

Під словниковою статтею розуміємо відносно самостійну частину словника, яка виділяється в ньому і в якій реєстрова ФО має всебічну лінгвістичну характеристику.

Реєстровою ФО називаємо набраний спеціальним шрифтом фразеологізм у його вихідній формі, якою починається словникова стаття.

Реєстр фразеологічного словника – це сукупність усіх реєстрових фразеологізмів.

Словникова дефініція (визначення) – найважливіша частина словникової статті, яка становить собою головну частину її і орієнтована на відображення предметно-понятійного змісту фразеологізму, представлена лексикографами за допомогою лексичного матеріалу, спеціально дібраного і представленого за певними правилами, у певній системі. Цей лексичний матеріал і становить особливу словникову метамову, яку розробляють лексикографи. Словникові дефініції – це не лише описові визначення, але і визначення із залученням синонімів та антонімів (Карпович, 2008).

Тлумачення – це сукупність всіх елементів словникової статті, призначених для найповнішого розкриття всіх аспектів семантики ФО, тобто коротка лексико-стилістична і граматико-функціональна характеристика фразеологізму, основною метою якої є описування, уточнення вживання, розкриття

значення. У нашому розумінні тлумачення охоплює ті елементи словникової статті, які безпосередньо пов'язані з розкриттям значення та відтінків фразеологізму. Це – словникові дефініції, семантико-стилістичні та граматико-функціональні ремарки та ілюстративний матеріал.

Словникова дефініція вважається ядерною частиною тлумачення, найбільш суттєвою і важливою, яка містить в собі основну семантичну характеристику ФО.

Словникова дефініція і тлумачення не синоніми; обсяг понять, позначуваних терміном тлумачення, набагато більший від того, що відповідає термінові словникова дефініція, яка є основним знаряддям у словникової інтерпретації фразеологічного значення. Правильна і точна побудова словникових дефініцій значною мірою визначає успіх побудови словникової статті в цілому. „Пошуки точних і тонких смислорозмежувальних дефініцій при тлумаченні ФО – одна з найскладніших та відповідальних сторін у роботі над фразеологічним словником” (Бабкин, 1964, 6, 24).

Конотативний елемент значення фразеологізму, як правило, рідко відбивається словниковою дефініцією, в основному його відображає система функціонально-стилістичних ремарок, авторських зауважень тощо. Тому поняття „тлумачення” і розглядається в такому широкому розумінні, а не обмежується лише поняттям словникової дефініції. Але в нашому дослідженні за традицією терміни словникова дефініція та тлумачення вживаються як ідентичні, хоч за значенням вони не рівноцінні. Поняття тлумачення, або словникової дефініції, в лінгвістичній літературі трактується неоднаково. Одні дослідники вважають, що тлумачення – це лексикографічне визначення, яке складає основну частину метамови семантики (Денисов) і розглядають словникову дефініцію як своєрідний перифраз, наділений певними структурними, семантичними та функціональними характеристиками (Виноградов, 1975). Інші визначають тлумачення як різновид семантичної трансформації, заміни пояснюваного ряду іншим рядом, тотожним першому за денотативним значенням і можливим для нього оточенням, але який відрізняється за морфемним складом (Арнольд). Застосовуючи зазначені визначення словникових дефініцій до фразеологічного матеріалу та враховуючи структурні особливості ФО, необхідно зауважити, що основний принцип тлумачення полягає в співвіднесеності менш відомого або зовсім невідомого поняття з певним, більш відомим еквівалентом, в тому, що „витлумачуваний вираз замінюється смисловим еквівалентом” (Бабкин, 1977, 4). Це положення досить умовне через значні семантичні втрати, які мають місце при передачі змісту фразеологізму в словниковій дефініції. Причиною цих втрат є конотація, обов'язково наявна в семантиці ФО і яка, як правило, не дістає свого прямого відображення у словникових дефініціях.

Тлумачення розглядається як певний конкретний спосіб фіксування у словнику значення, як зовнішнє вираження словникового значення (Карпович, 2009). Це положення ми з повним правом можемо застосувати і до фразеології. Доказом цього може служити те, що для того самого значення ФО в

різних словниках можуть бути вжиті неоднакові тлумачення. Наприклад, фразеологізм **терпєць уривався** кому в „Словнику української мови” так інтерпретується: „Не маючи змоги більше терпіти, витримувати що-небудь, виходити зі стану спокою, рівноваги”, а у „Фразеологічному словнику української мови” Г. М. Удовиченка дається інше тлумачення цього ж фразеологізму: „*в ролі прис. – Позбавляти сил, можливостей терпіти, виносити що-небудь.*”. Ми можемо застосувати до фразеографії зауваження Л. В. Щерби щодо лексичних тлумачень: „Правила словника даються, як правило, у вигляді значень слів... Всім, проте, відомо, як важко формулювати ці значення у тлумачних словниках: це здавна становило найслабкіше їх місце, і здавна ведуться суперечки про найкращі методи визначення значень” (Щерба, 1958, 76).

Систему прийомів реалізації фразеологічного значення в статті за допомогою метамови ми називаємо способом побудови тлумачення. Тлумачення як структура метамови складається з двох частин: лівої (тобто визначуваної, яку визначають) та правої (визначальної, якою визначають), між якими „в ідеалі стоїть знак рівності” (Толикіна, 1977, 62). Права частина повинна містити мінімум відібраних абстрактних властивостей предмета, явища, ознак і т. ін., які дають можливість розпізнавати те, що позначене визначуваним, тобто лівою частиною. О. М. Толікіна подібні типи тлумачень називає аналітичними, оскільки і в логіці такі судження мають ту ж саму назву. Набір типологічних тлумачень, як правило, набагато різноманітніший, ніж передбачається інструкціями словників. У нашій роботі основна увага приділяється словниковій дефініції, її формі, бо основним завданням кожного тлумачення є якомога повніше розкриття семантики ФО.

Перед лексикографами стає питання про необхідність вивчення форми, конструкції та синтаксису словникової дефініції, а головне – структурно-семантичної відповідності заголовного фразеологізму його словниковій дефініції, а також факторів, які впливають на вибір тієї чи іншої моделі тлумачення. Становить значний інтерес і те, наскільки форма (структура) словникових дефініцій придатна для вираження змістового аспекту відповідних ФО. Адже відомо, що фразеологічний словник тлумачного типу – це не лише довідковий посібник, але й основна теоретична робота з фразеологічної семантики.

Наше дослідження – це спроба теоретичного викладу та обґрунтування практичних принципів опису фразеологічних значень.

Основні вимоги до тлумачення ФО

Технічні прийоми лексикографії ще не формулювалися в лінгвістичній літературі. Цю теоретичну прогалину стали заповнювати формальними методами опису семантики, які ставили під сумнів методи традиційної лексикографії (Денисов, 9). У зв'язку з цим важливо проаналізувати і показати лінгвістичну правомірність прийомів та правил традиційної фразе-

ографії, невідомих навіть лінгвістам, які не займаються лексикографічною практикою.

Основні загальні вимоги, які ставляться до тлумачення фразеологічного значення, зрештою, такі ж, як і вимоги до лексикографічного описування значення слова, що були опрацьовані в роботах Л. В. Щерби, В. В. Виноградова, Х. Касареса та ін. Використовуючи дослідження російських фразеографів, особливо О. М. Бабкіна та О. І. Молоткова, та беручи до уваги структурно-семантичні особливості фразеологізмів, можна накреслити загальні правила або основні вимоги до тлумачень у фразеологічному словнику. Звичайно, на вибір тлумачення впливає індивідуальна манера і навіть суб'єктивний підхід укладача словника, але, разом з тим, можна виділити деякі загальні правила. Одним з них є вимога, щоб тлумачення підлягали правилам визначення понять у формальній логіці, тобто були відповідними за розміром, зрозумілими, достатніми для визначення значення ФО, такими, які б мали відомості всіх істотних ознак визначуваної фраземи. Тлумачення „повинні бути точними, чіткими та лаконічними; їх слід формулювати, уникаючи надміру важких конструкцій та канцелярських мовних зворотів” (Бабкин, 1964, а, 38).

Причиною викривлення значення ФО в тлумаченнях може бути невинне правдане звуження її змісту, яке супроводжується розпливчастістю дефініцій, напр.: **по саму шию** „дуже глибоко занурившись у що-небудь”, в якому конкретизація значення досягається за рахунок опису контексту, тобто фактично виводиться з ілюстрації, яка підтверджує значення: *Варто лише кому збитись убик на кілька кроків, і вже він провалюється по саму шию* (О. Гончар). Насправді значення цього фразеологізму – „дуже глибоко”

Причиною спотворення значення ФО, неточного тлумачення може бути не лише звуження її змісту, але й невинне правдане її розширення, що має місце, наприклад, при тлумаченні фраземи **вилити (вилити) душу** – висловлювати, виявляти свої почуття, переживання (СУМ), в той час як справжнє її значення вужче: „Відверто висловлювати те, що наболіло, виявляти почуття, переживання, які надзвичайно хвилюють”: *Він відразу запалився бажанням вилити хоч раз перед живою, чулою людиною свою душу* (С. Васильченко).

Складне фразеологічне значення повинне витлумачуватися за допомогою слів, тобто одиницями простішого мовного рівня. Тому в теоретичному плані трактування ФО може розглядатися як частина загальної проблеми зв'язку двох систем: лексичної та фразеологічної. Але це окреме питання, яке не становить завдання нашого дослідження.

Лексикографічна інтерпретація фразеологізмів передбачає намагання такого опису, який зміг би відобразити якісну своєрідність ФО. Звідси випливає ще одне правило тлумачення: словникова дефініція не повинна містити слів, які входять до складу даного фразеологізму. Як відомо, цілісне значення ФО виникає внаслідок розшифрування реального чи нереального образу, як результат переосмислення словосполучення. При тлумаченні завжди спостерігається абстрагування, відхід від словесної основи фраземи.

Так, наприклад, в дефініції ФО *лобом горіхи розбивати* – марно витрачати зусилля, час на що-небудь, займаючись пустою справою – жодне із слів-компонентів, які створюють цей фразеологізм, не вжите в будь-якому з своїх можливих значень і тому не повинне мати місця в словниковій дефініції.

Нерідко в тексті тлумачення присутнє слово, яке входить до складу фразеологізму, напр.: *вовком дивитися* – дивитися неприязно, вороже (СУМ). *Братова вічно дорікала [Оксані] шматком хліба, дивилась вовком і чекала того дня, коли хтось трапиться та забере зайвого рота з хати* (А. Іщук). Повторювати слово-компонент у тлумаченні – допускати помилку, властиву багатьом лексикографічним джерелам (Бушуй, 1982, 71).

При лексикографічній інтерпретації фразеологічного значення треба, щоб дефініція не являла собою фразеологізму, в ній „слід уникати ідіоматичних мовних зворотів” (Бабкин, 1964, а, 38). Не можна, наприклад, фразему *вертяться на думці*, яка має значення „постійно, весь час думати про когось, щось”, тлумачити таким чином: „Не виходити з думок” (СУМ), бо тлумачення становить собою теж фразеологічний зворот: *Якісь панські розкоші все вертаються в тебе на думці* (М. Вовчок).

Надзвичайно важливо, щоб при тлумаченні фразеологічного значення не включати в дефініцію тих слів, які не входять до складу самого фразеологізму, а лише належать до обов’язкового або найближчого лексичного оточення. Інакше кажучи, для тлумачення значення ФО необхідно виявити межі, компонентний склад самої ФО (Бабкін, 1964, а). На цю вимогу тлумачення вказував І. Я. Лепешев у рецензії на „Слоўнік беларускай народнай фразеалогіі” Є. С. Мяцельської та Я. М. Комаровського (Лепешаў, 1974, 135). При розширенні меж фразеологізму доводиться тлумачити його зміст словами, які не входять до складу його, а цей факт несумісний з уявленням про фразему як про одиницю з цілісним значенням, напр.: *до нових віників пам’ятати* – дуже довго пам’ятати. – *Даймо йому доброї прочуханки, щоб пам’ятав до нових віників*, – *загули бурлаки* (І. Нечуй-Левицький) (СУМ), де дієслово *пам’ятати* не є компонентом фразеологізму, і тому у тлумаченні воно не повинно мати місця. У фразеологізмі – *до нових віників* тлумачення слід обмежувати таким визначенням: „дуже довго”.

Говорячи про загальні вимоги, які ставляться до тлумачення, не можна не зазначити ще одного фразеографічного аспекту, на який слушно звертав увагу О. М. Бабкін, підкреслюючи, що багата фразеологічна синоніміка „ви-суває завдання тлумачити схожі у смисловому відношенні фразеологізми зіставно, тобто з урахуванням фразеологізму (або серії їх), синонімічного тлумачуваному”, інакше „легко стати на небажаний і навіть неприпустимий шлях приблизних або надто загальних визначень, а тим самим визначень по-верхових” (Бабкин, 1964, а, 38). Медведєв Ф. П. дотримується тієї ж думки, вважаючи, що одним з найважливіших елементів тлумачення можуть виступати синоніми (Медведєв, 1970, 24). При доборі синонімів слід враховувати, що не у всіх випадках вони можуть бути тотожними, оскільки багато з них, крім загального значення, надають додаткового семантичного відтінку, експе-

сивного або функціонально-стилістичного забарвлення. Так, якщо розглядати близькі за змістом ФО: 1) *ходити на задніх лапках*; 2) *ламати шапку*; 3) *згинатися в три погібелі перед ким*; 4) *лизати п’яти*; 5) *лисом витися*; 6) *зазирати в очі*; 7) *без мила в душу лізти*; 8) *повзати на колінах*; 9) *згинати спину перед ким*; 10) *розсипатися бісером*; 11) *на пальцях ходити*; 12) *м’яко стелити*; 13) *кадити фаміям*, то можна встановити, що більш-менш тотожними фразеологізмами із значенням „підлизуватися до кого-небудь, запобігати перед кимсь” будуть лише 1–3, 5, 6, 9–11-й, а всі інші підкреслюють ще якийсь інший семантичний нюанс. Так, в 4-му фразеологізмі можна помітити додатковий відтінок: „прислужуватися, намагаючись догодити і сподіваючись на вигоду”, у 7-му – „намагатися викликати довір’я”, у 8-му маємо принизливе прохання з втратою гідності, у 12-му відчувається обіцяння; для 10 та 13-го фразеологізмів характерний елемент похвали, захвалювання, а в 10-му підкреслюється, крім того, особлива старанність. У тлумаченнях спеціальних фразеологічних словників необхідно відбивати ці семантичні нюанси (вони спостерігаються при зіставленні синонімічних фразем), а не обмежуватися лише узагальненими тлумаченнями, які підходять для загальних тлумачених словників. Таким чином, при тлумаченні фразеологізмів-синонімів „слід рахуватися з визнанням співіснування їх у системі мови” (Бабкин, 1964, а, 38).

„Перспект фразеологічного словника української мови” передбачав саме таке відображення ФО. Тлумачення рекомендувалося супроводжувати вказівкою на існуючі синоніми. Наприклад, *клепати язиком* – вести пусті, несерйозні розмови. Синоніми: *точити ляси, теревені розводити*. Те саме стосується і антонімії у фразеології. Антонімічні зв’язки між фразеологічними одиницями або їх значеннями теж повинні відбиватися при семантичній інтерпретації фраземи. Наприклад: *душа в душу*. 1. У повній згоді, дружно. Антонім: *як кішка з собакою*. 2. Відверто, широко.

Таким чином, встановлення синонімічних та антонімічних зв’язків – це важливий засіб інтерпретації смислової структури ФО, що може досягатися фіксуванням синонімів та антонімів у певних фразеологізмах або їх значеннях. Внаслідок цього тлумачення значення фраземи „набуває ніби додаткового фону, який дозволяє точніше і наочно диференціювати зміст і образ даної ФО” (Бушуй, 26).

При лексикографічній характеристиці фразем необхідно враховувати і граматичний аспект. „Досить нерідко словникові дефініції стають не лише переконливішими, але навіть єдино правильними, якщо за ними відчувається граматичний каркас” (Бабкин, 1981, 20). Тлумачення фразеологізму слід будувати з урахуванням його граматичного значення. Характер тлумачення та його зовнішня форма вираження визначаються, зокрема, закріпленням синтаксичної функції за тим чи іншим розрядом фразеологізмів. В цьому і полягає своєрідність тлумачення фразеологічних одиниць. Так, ФО: *кінці поховати, скалити зуби, накивати п’ятами, заорати носом* вживаються в ролі присудка; на всі заставки, вірою і правдою, ні сіло ні впало, душа в душу,

близенький світ – в ролі обставини, а без роду й племені, гострий на язик, від горшка два вершка, вітер в голові – в ролі означення; вавілонське стовпотворіння, авгієві стайні, вальпургієва ніч – в ролі додатка або підмета. Відповідно до цього слід виводити і формулу їх тлумачення. Наприклад, фраземи, які виступають в ролі присудка, визначаються в основному дієслівною формою тлумачення: **не бачити смаленого вовка** – не зазнавати справжніх труднощів, нестатку. *Е, ти ще не бачив смаленого вовка* (Номіс); в ролі додатка та підмета – субстантивною формою тлумачення: **вавілонське стовпотворіння, книжн.** – безладна метушня, сум'яття. *Голови туманіли від невсучаючого лементу цього вавілонського стовпотворіння* (Гончар); в ролі означення – ад'єктивною формулою: **як з відра** – дуже сильний. *Дош як з відра* (Мирний); фразеологізми, які виконують роль обставин, – адвербіальною формулою тлумачення: **як у віночку** – дуже гарно, чисто. *В хату, то й заглянути весело: як у віночку* (М. Вовчок). Цілком справедливе твердження про те, що „будь-яка справжня ідіома – це перш за все семантико-стилістичний феномен, граматично організований. Тому характеристика її поза цими трьома аспектами буде неповноцінною” (Бабкін, 1981, 43).

Суттєвим для лексикографічної кодифікації ФО є фразеографічна вимога, яка полягає в усуненні з дефініцій непотрібних елементів етимологізації. У лексикологічній практиці досить часто трапляються випадки, коли у тлумаченнях наявний зайвий елемент етимологізму, напр.: **доки світу й сонця** – 1. Довіку, поки небесне світило світить, весь час; вічно (СУМ); насправді ж ця ФО має значення – весь час, вічно.

Своєрідна етимологізація у тлумаченнях „небажана, бо вона виявляє рух лексикографа, який свідчить про посування назад, протилежне тому, в якому розвивається як окрема ідіома, так і ідіоматичний фонд мови в цілому” (Бабкін, 1979, 8).

Фразеограф мусить відбивати у словникових дефініціях абстрактне цілісне фразеологічне значення, яке виникає, як правило, на основі переосмислення співзвучного з фразеологізмом словосполучення внаслідок зміни чи ослаблення лексичного значення слів-компонентів, а не самого корелятивного словосполучення, що має місце при етимологізації в дефініціях. Адже інакше „словник показуватиме віджиле минуле, а не живе життя... ідіоматики” (Бабкін, 1979, 10).

Наявність етимологізації при тлумаченнях може спричинитися до неправильного визначення значення фразеологізму, до несправжньої полісемії. Прикладом може служити трактування фраземи **не знати ліку**, подане у „Словнику української мови”, де в 1-му значенні дано етимологізоване значення словосполучення, а 2-ге значення, власне фразеологічне, інтерпретується правильно: **не знати ліку** чому. 1. Не вміти рахувати. *Приніс чоловік гроші, двадцять п'ять рублів. Я й не хотіла брати, бо я ліку бумажкам не знаю* (Г. Барвінок). 2. Мати дуже багато чого-небудь. *Багач чуже загрибає, бо своєму ліку не знає* (Укр. нар. прислів'я і приказки).

О. М. Бабкін неодноразово підкреслював, що „як буквالیстичний перек-

лад іномовної ідіоматики, так і тлумачення ідіом своєї мови з креном в етимологію – це дві сторони однієї і тієї ж медалі, тобто факт негативний” (Бабкін, 1979, 8). Але слід зазначити, що в деяких фразеологічних словниках (див. „Фразеологический словарь русского языка”, 1967) тлумачення ФО певних розрядів містить історико-етимологічну довідку, в якій дається інформація про джерело походження фразеологізму або пояснюються архаїзми в їх складі тощо. Укладачі фразеологічних словників, використовуючи етимологічні дані для тлумачення значення ФО, підтверджують думку про те, що пояснення етимології ФО допомагає зрозуміти їх сучасне значення (особливо фразеологізмів, де компонентом виступає власне ім'я). Такий обов'язковий для фраземи елемент фразеологічного значення, як конотація, легко уявляється етимологічною довідкою про власне ім'я, а вихідне мотивування ФО ґрунтується на його етимології (Лиховидова, 1978, 13). Проте не треба змішувати двох моментів: наявності елементів етимологізації в словникових дефініціях та історико-етимологічної довідки, яку подають в кінці статті. У тлумаченнях перший момент неприпустимий, а другий – цілком можливий.

Структурно-семантичні типи тлумачень фразеологізмів

У словниках зміст слів та ФО розкривається за допомогою особливої семантичної мови, яка називається в лінгвістичній літературі метамовою. Авторами лексикографічного висловлювання виступають укладачі та редактори словника, які спираються на особистий мовний досвід та на авторитетність вживання слова у письменників, представлених у картотеці. Лексикографічні тлумачення складають основну частину метамови семантики, вивчення якої має велике значення, бо аналіз словникових дефініцій може бути одним з шляхів вивчення семантичної специфіки фразеологізмів (Денисов).

Фразеографічні визначення відрізняються великою різноманітністю і будуються як з урахуванням способу тлумачення значення ФО, так і особливостей семантичної мови їх словникових дефініцій. Адже для одного і того ж значення фразеологізму можна застосувати різні словникові тлумачення. Це пояснюється і дифузністю фразеологічного значення, і індивідуальним стилем лексикографа, і загальним типом словника, який передбачає ступінь складності метамови і допустимий обсяг словникової статті.

Вивчення метамови фразеологічних тлумачень надзвичайно важливе не лише для семасіологічних досліджень, але й для удосконалення теорії та практики фразеографічного описування і, зокрема, для розробки проблем типових тлумачень окремих розрядів фразеологізмів. „Тексти словників залежно від прийнятої метамови можуть мати різний ступінь складності. Вони в будь-якому випадку вимагають певної культури читання і лише в обмежених рамках можуть бути спрощені. За надмірне ускладнення метамови

доводиться платити або значним часом на вивчення цієї метамови, або звуженням кола читачів" (Денисов, 39). Питання метамови, точніше метамовально-стилістичним аспектом. Лексикографічна метамова має науковий характер. Мову і стиль словників треба викладати, треба вивчати як один з різновидів наукової мови (Денисов, 32). Стиль тлумачень, а також ціле спрямований добір мовних і мовленнєвих засобів повинні відповідати комунікативній та функціональній виправданості. За своєю природою тлумачення має дидактичний (рекомендований, повчальний) нормативний та інструктивний характер, тому метамовлення автора словника зливається з самим словником. Воно має і свої конструктивні особливості, які полягають в таких стилізованих факторах, як: стислість, економність, стандартність, однозначність, ефективність тощо. Тлумачення, базуючись на еквівалентності (значення ФО і значення визначення рівнозначні), має різноманітну синтаксичну структуру, яка залежить від складності та абстрактності значення визначуваної одиниці.

Отже, метамова словникових дефініцій може вивчатися і на рівні синтаксису, оскільки найпоширенішою формою тлумачення є форма синтагм, словосполучень і речень.

До особливостей метамови тлумачень належать і деякі питання структурної побудови словникових дефініцій. Щодо цього хочеться показати такі тлумачення, у яких виділяється ядро, тобто та частина словникової дефініції, яка безпосередньо розкриває семантичний зміст ФО, та уточнююча частина, що містить додаткову характеристику або інформацію різного характеру. Ця додаткова частина тлумачення відділяється від ядра, як правило, дужками. Вона може містити додаткові семантичні ознаки, які уточнюють об'єкт, мету, характер або умови, в яких відбуваються дії, характерні для ФО (Стебелькова, 227–228), напр.: *попливти у руки* – дістатися кому-небудь дуже легко (про достаток, гроші тощо). – *Відрізали [землю]* – Скільки я на ту землю старався. *Тягнувся до того достатку, і попливло моє щастя старцям у руки* (М. Стельмах).

Проблема синтаксису метамови тлумачень фразеологізмів тісно пов'язана з питанням категоріально-граматичної співвіднесеності складу дефініції з складом ФО. Між структурною організацією фраземи і синтаксичною побудовою тлумачення існує взаємозв'язок: субстантивні фразеологізми ідентифікуються іменником або іменним зворотом; ад'єктивні – ад'єктивним зворотом або прикметником; дієслівні – дієслівним і т. ін. Встановлені кореляції між синтаксичною побудовою дефініції і моделями реєстрових ФО базуються на тому, що компоненти ФО дуже часто надають семантичному змісту фразеологізму категоріальної (віднесеної до певної лексико-граматичної категорії) семантики. Але слід зазначити, що особливість семантичної структури ФО полягає в тому, що вона „має властивість гетерогенності” (Стебелькова, 236), тобто може мати різні стосовно категоріальної належності ознаки. Це питання детально розглядалося в розділі „Фразеологічна полісемія”.

За твердженням П. М. Денисова, „словникова стаття є основною композиційною і комунікативною одиницею словника як особливого каналу спеціального дистантного метамовного (метамовленнєвого) спілкування авторів словника з пропонованим читачем” (Денисов, 30). У розпорядженні укладачів фразеологічних словників є великий стандартний набір типів тлумачень значень: за допомогою слів-ідентифікаторів, або однослівного тлумачення, вільним словосполученням, реченням, описово, а також комбінованим способом з тотожним для фразеологізму сигніфікативним значенням.

Слід зазначити, що однослівне тлумачення, або, як іноді його називають, тлумачення за допомогою слів-ідентифікаторів (умовно позначимо його СІ), застосовується порівняно рідко, напр.: з *першого кілка* – спочатку. *Великої промисловості в Білорусії не було, все доводилось починати, як кажуть, з першого кілка* („Комуніст України”). Деякі лінгвісти вважають однослівні тлумачення синонімами до ФО на тій підставі, що фразеологізми, незважаючи на їхню зовнішню форму у вигляді словосполучення, за семантикою позначають, як і слова, єдине поняття, і, отже, є його еквівалентом (Арбатский, Нечитайло, 71). Але той факт, що більша частина ФО виражає поняття, які не можна представити у тлумаченні одним словом, дає підставу іншим лінгвістам стверджувати, що фразеологізм і однослівне тлумачення, яким він ідентифікується, не можна вважати еквівалентами, синонімами (Сафарова, 148). Крім того, таким тлумаченням, як правило, не можна відобразити всього семантичного обсягу ФО. Через те ми надаємо перевагу терміну *однослівне тлумачення* або *однослівна дефініція*.

Семантичний обсяг фразеологізмів порівняно з словесними корелятами набагато ширший і більший. Незважаючи на те, що слово-ідентифікатор і фразема виражають те саме поняття, слово неспроможне адекватно відобразити значення ФО, яка і в семантичному і в структурному відношенні є складнішою одиницею. У переважній більшості випадків однослівне тлумачення (точніше, словесна дефініція) відображає лише денотативну частину фразеологічного значення, а для рівноцінного відображення конотативного аспекту використовуються інші засоби, які, як правило, виходять за її межі. Ми повністю поділяємо думку тих лінгвістів, які вважають, що з погляду образності та емоційності фразема та її дефініція у вигляді однослівного визначення не рівноцінні (Сафарова, 144). Тому доцільно лише в деяких випадках при фразеографічній розробці ФО застосовувати однослівні тлумачення, напр.: *одкинути ноги, зневажливе – померти. Опи* [Пархоме] *і засівай лани, Коси широкі перелоги, І грошики за баштани лупи – та все одкинеш ноги!* (І. Гулак-Артемовський).

Іноді доводиться підбирати декілька слів-визначень (два чи три), які називають видові поняття і всі разом повніше розкривають семантику ФО, кожна з співвіднесених лексем відображає певні компоненти значення всього фразеологізму, напр.: *вергати громами* – сердитися, гніватися. *Командуючий окупаційною армією мав підстави рвати й метати, мав причини вергати громи* (Ю. Смолич).

У лексикографічній практиці широко використовуються тлумачення у вигляді словосполучень (умовне позначення – ДС) як змінних, так і сталих, які мають нефразеологічний характер. Ці словосполучення становлять собою дефініції, які у більшості випадків у структурному відношенні ідентичні ФО, напр.: **скорий на руку** – спритний, проворний у діях. – *Які ж то в пана були наміри?* – *щиро поцікавилась скоро на руку господина* (О. Ільченко); **чесати язика** – вести пусті, безпредметні розмови. [Оксана:] *Що ти, доню. Хіба так можна до серця приймати. Люди язика чешуть* (О. Корнійчук).

Але досить часто трапляються випадки структурної невідповідності тлумачення і ФО, напр.: **ні знобить ні гріє** – зовсім байдуже. – *Ну, що тобі до того [як люди живуть], Чіпко? Скажи мені, бога ради...* Адже тобі від того ні знобить ні гріє (П. Мирний); **на ладан дихає** – дуже слабкий, близький до смерті. [Мотря:] *На ладан дихаю, мабуть, скоро здохну* (М. Кропивницький). Тлумачення у вигляді словосполучень можуть бути короткими або розгорнутими.

Досить популярним у лексикографії є тлумачення, яке становить собою речення: двоскладне, підрядне або складнопідрядне (умовно позначимо його – ДР), напр.: **твоє зверху** – ти перемагаєш. – *Таки на своєму хочеш поставити? Щоб твоє було зверху?* (Є. Гуцало) (тлумачення у вигляді двоскладного речення); **хоч головою товчи об стіну** – що не роби, нічого не зробиш, нікого не переконаєш. *Хіба ж можна було розмовляти з таким чоловіком, як Каретний. Хоч ти головою товчи об стіну, а він – своє* (М. Тарновський) (тлумачення представлене складнопідрядним реченням). Приклад тлумачення, яке має форму підрядного речення: **на витрішки** – щоб добре все роздивитися, видивитися. – *Ти думаєш... всі молодіці й дівчата ідуть до церкви на витрішки* (І. Нечуй-Левицький).

Укладачі фразеологічних словників використовують ще один спосіб тлумачення – описовий (умовно позначуваний нами – ОД). Стосовно до лексичного матеріалу О. П. Петровська вживає термін описово-функціональне тлумачення, виходячи з того, що в ньому визначається функція витлумачуваного слова. Цей метод тлумачення застосовується до слів, які не мають номінативної функції (прийменників, сполучників, часток, вигуків, деяких займенників) (Петровська, 69). У даному дослідженні, йдучи за іншими фразеологами (Лиховидова, 1978, 8), користуємося терміном описовий спосіб тлумачення, який досить повно відбиває його суть. Його використовують тоді, коли необхідно повідомити великий обсяг інформації, і він застосовується до тих ФО, номінативний аспект значення яких зводиться до мінімуму і в яких на перший план виступає конотативний аспект семантичної структури. За своєю природою функція описового способу тлумачення зводиться до описування значення, а не його тлумачення. У структурному плані воно являє собою розгорнуте речення або значно рідше – розгорнуте словосполучення, напр.: **к лихій годині** – уживається для вираження незадоволення, небажаності того, що здійснюється або може здійснитися. – *Та не бери ти стільки, бо підірвешся к лихій годині, Максиме*

(М. Зарудний). Описовий спосіб укладачі фразеологічного словника використовують при тлумаченні вигуківих фразеологізмів, різних форм привітань, побажань, прокльонів і т. ін., які складають значний прошарок фразеологічного корпусу української мови, напр.: **глядіть мені** – уживається для вираження застереження або погрози. – *Ну, гаразд, хлопці, – хмурніє пан. – Ідіть додому, тільки глядіть мені, – насварився пальцем* (М. Стельмах). (Див. про це детальніше у розділі „Структурні моделі ФО та способи їх лексикографічної інтерпретації“.)

Деякі лексикографи у практиці тлумачення фразеологізмів використовують ще один спосіб – релятивніс описування значення, який здійснюється формулою „Про що-небудь...” (Панасенко, 77). Цей спосіб тлумачення широко представлений у „Словнику української мови”, напр.: **хоч забийся** – про неможливість що-небудь зробити, дістати, зрозуміти. *Зима йде, а в нас заробітку нема, хоч забийся!* (І. Франко). Спосіб релятивного описування значення полягає в тому, що замість тлумачення фразеологічного значення дається опис контексту або ситуації, у яких вживається ФО: **голова йде кругом** – про стан приголомшеності, розгубленості, пов’язаний з численними турботами, справами і т. ін. *Холодно в хатині, Клякнемо – та й годі... Голова йде кругом. Чорних думок повно, І стоїш похмурий, сльози ллеш безмовно* (П. Грабовський); **гаряча голова** – про людину, яка захоплюється чим-небудь; палка, запальна людина. *Найгарячіші голови, яким у печінках сидів їхній ненажерливий односельчанин, подавали голос, щоб виселити стару Коржиху з сином, але громада не згодилась* (С. Добровольський). На нашу думку, цей спосіб тлумачення є зайвим, оскільки він фактично застосовується до різних за структурою і значенням фразеологізмів, тобто практично до будь-якої ФО, про що свідчать наведені приклади, релятивне описування значення яких можна замінити іншими способами. Так, фразему **хоч забийся** можна розтлумачити таким чином: „Що не роби”; **голова йде кругом** – описовим способом, а саме: „Уживається для показу стану приголомшеності, розгубленості, пов’язаного з численними турботами, справами і т. ін.”; **гаряча голова** – цілком достатньо лише другої частини тлумачення, тобто тлумачити субстантивною формулою „палка, запальна людина”. А. М. Емірова вважає, що дефініції з компонентом „про що-небудь” слід кваліфікувати як некоректні, такі, що віддають данину старим лексикографічним традиціям. Некоректність їх легко виявити в елементарному лінгвістичному експерименті: при намаганні „імплантації” таких дефініцій у живу мовну тканину вони „відторгуються” (Фразеологізм и его лексикографическая разработка, 136). Укладачі „Фразеологічного словника української мови” відмовились від цього способу тлумачення, що і передбачалося „Перспектом” цього словника.

У словникових статтях всі згадані способи дефініцій не завжди представлені в ізольованому вигляді. Характерним є різноманітні їх комбінування. Звернемо увагу на основі моделі комбінованих дефініцій:

1. Два або більше однослівних тлумачень (СІ + СІ): **не з маком** – важко,

погано. Вони [люди] так і кажуть: – Ну, що, пане капітане, не з маком було? (І. Микитенко).

2. Словосполучення та однослівне тлумачення (ДС+СІ) як найуживаніша форма дефініції: **ганяти собак** – нічого не робити; байдкувати. – Як? – приглушено перепитав ледь побілілими губами. – Геть чисто прогнав з роботи? – Та ж кажу ж тобі, що від п'ятнадцятого можу вже собак ганяти (І. Вільде).

3. Описова дефініція та однослівне тлумачення (ОД+СІ): **того й дивись** – уживається для вираження можливості небажаних результатів, явищ, подій і т. ін.; можливо. – Візьми моїх пару коней, бо і їм тут не солодко. Того й дивись, що ноги протягнуть (С. Добровольський).

4. Два або більше тлумачень у вигляді словосполучень (ДС+ДС): **гладити за шерстю** – не суперечити ні в чому кому-небудь; поблажливо ставитись до когось. Мамедов за останні роки одвик од прямих слів. Його завжди гладили тільки за шерстю. Він зник до оплесків (М. Рудь).

5. Описове тлумачення та тлумачення-речення (ОД+ДР): **що за холера** – уживається для вираження здивування, незадоволення; що це значить. Іду собі попри призьбу на причілок. Вийшла туди, коли глип – аж ніби видніти почало. Що, думаю собі, за холера така? Ще й треті півні не співали, а вже розвидняється (М. Тарновський).

6. Тлумачення у формі речення та однослівного тлумачення (ДР+СІ): **лінивий на слово** – який не любить багато говорити і т. ін.; мовчазний. Денис ніколи не входив у суперечки, бо був лінивий на слово і знав, що ніколи Сергія не переспорить (Г. Тютюнник).

7. Тлумачення у формі речення та словосполучення (ДР+ДС): **сам чорт йому не брат** кому – хтось тримається впевнено, хвацько; все можна. Бо щоб жити, треба вибирати, треба мати відагу і не бути ганчіркою. Бачиш: Петро вибрав собі наречену і тепер сам чорт йому не брат! (П. Загребельний).

Таким чином, тлумачення структурно неоднорідні. Можна виділити загалом дві основні групи словникових дефініцій: комбіновані та некомбіновані.

За характером викладу всі зазначені способи тлумачення фразеологізмів ґрунтуються на використанні позитивної інформації, необхідної для розуміння та вживання ФО, і мають стверджувальний характер. Значення фразеологізму можна розкрити і заперечною формою, оскільки „відсутність будь-яких властивостей є, зрештою, істотною характеристикою” (Арбатський, 31).

Для розкриття значення ФО можуть бути застосовані заперечні дефініції, яких заперечення стосується всієї пояснювальної частини тлумачення. Наприклад, **гірше печеної редьки** – нестерпний. Одно здавалося гірше печеної редьки, становилося руба в горлі. Це життя в казармі вонючий (П. Мирний). Словникову статтю, тлумачення фразеологізму якої подається у заперечній формі, можна представити у вигляді формули: А не є В (де А – фразеологізм). Заперечні тлумачення в основному застосовуються для

ад'єктивних, адвербіальних, рідше – для дієслівних ФО: **ставити хрест на чому**. – Не займатися більше чим-небудь, не робити чогось. *Піти б у школу та сказати: – Ось я вернувся й на минулому ставлю хрест!* (О. Гончар); **вилами по воді [писано]** – невідомо, як буде. *І цей про Олексу... Ніби йому самому не видно, на кого зазіхає зазнайкуватий бригадир. Але це ще вилами по воді... У Тетяни вередлива едача...* (С. Добровольський).

При лексикографічній інтерпретації фразеологізмів використовуються і такі заперечні дефініції, у яких заперечення стосується лише другої частини тлумачення, за формулою: А – це В, яке не має С. Найчастіше цей вид тлумачення застосовується до субстантивних ФО: **ні верша ані ворітниця** – те, що не має розумного змісту; безглуздя. – *Ти й сам, Матвію, скільки й знаю тебе, не ходив у очкурах, а в Морозенка Степана шив штани. То до чого й плести отаке – ні верша, ані ворітниця* (І. Ле).

Зміст заперечних тлумачень може виражатися і словами „позбавлений”, „відсутній” тощо. Заперечні дефініції можуть доповнювати стверджувальні, створюючи разом комбіновані розгорнуті тлумачення, напр.: **ніколи і вгору глянути** – хтось надзвичайно завантажений; у когось зовсім нема вільного часу. *Учасники Великої Вітчизняної війни, які пропустили кілька років [навчання] – їм ніколи і вгору глянути, у них нема ні дня, ні ночі, треба надолужувати час* (Ю. Яновський).

Особливу складність для тлумачення створюють фразеологізми, функціонування яких пов'язане із створенням заперечення змісту окремого слова або цілого речення. Природно, що і дефініція подібних ФО має бути заперечною. Це стосується, в першу чергу, досить великої групи ФО, які вживаються для іронічного заперечення, таких як: **як батіг на мотовило**, **як макогін на ночви**, вживаних зі словом схожий або **як голому на вулицю** з словом хотітися та ін. У фразеологічній інтерпретації подібних фразем нема єдиного розв'язання. Так, у „Фразеологическом словаре русского языка” за ред. О. І. Молоткова дається така розробка: **нужен как собаке пятая нога**, прост. Нисколько, ничуть, совершенно не (нужен); СУМ так падає цей фразеологізм: **потрібний, як собаці п'ята нога** – абсолютно непотрібний; зайвий. – *Оце справжній пан! – повторив Данило. – А в'юни їсть, як простий, – додав Григорій. – Чи ж знає він, як з них толокно робити? – Потрібне воно йому, як собаці п'ята нога* (М. Стельмах).

На нашу думку, заслуговує на увагу лексикографічна інтерпретація ФО з описовим тлумаченням, запропонована укладачами „Фразеологічного словника української мови”. Наведемо приклади: **аж нікуди ірон.** – уживається для вираження повного заперечення змісту речення. *Або голова релігійної громади, Макар Васюта, – дуже йому хочеться, щоб колективи були. Аж нікуди* (І. Микитенко); **як п'яте колесо до воза, з сл. потрібний, ірон.** – уживається для вираження повного заперечення змісту слова **потрібний**. *Хіба я не знаю, що ти любив Романа, – вже з серцем промовила Зося. – Потрібний він мені, як п'яте колесо до воза* (М. Стельмах). Така розробка, по-перше, чітко встановлює межі ФО (на відміну від їх лексикографічного

вирішення в СУМ), а по-друге, у тексті дефініції не повторюється супровідне слово, яке насправді не є компонентом фразеологізму, оскільки воно зберігає своє лексичне значення.

Зазначені основні способи тлумачення дозволяють досить повно і точно розкрити значення будь-якого фразеологізму, а також показати всі ті відтінки, які вони дістають у реальному вживанні. Для остаточного вибору того чи іншого способу необхідно враховувати характер значення, особливості структури фраземи, а також функціонування її в мові.

Проблеми тлумачення, пов'язані з структурою ФО

Зміст ФО, який складається з семантичного та граматичного значення, не може бути представлений поза формою. Тому при виборі формули тлумачення, крім фразеологічного значення, повинна враховуватися належним чином і форма, або структура, фраземи. Фразеологічне, як і лексичне, значення виявляється залежним від граматичних особливостей фразеологізму. Адже зв'язки і відношення ФО з словами в реченні визначаються її парадигматичними особливостями та лексико-граматичною характеристикою, тобто співвіднесеністю з тією чи іншою частиною мови. Ця співвіднесеність відповідає тим же критеріям поділу за частинами мови, що і в лексикі (спільність категоріальної семантики, парадигматика, синтаксичне функціонування). ФО вписуються в систему частин мови, виявляючи при цьому свою специфіку, що дозволяє говорити не про їхню еквівалентність, а про співвіднесеність з ними. Показником співвіднесеності ФО з певною частиною мови в семантичному плані є категоріальне значення. Під категоріальним значенням розуміється найзагальніше значення (наприклад, дії, предметності, якості тощо), властиве різним семантико-граматичним розрядам ФО.

Морфологічне оформлення фразеологізмів, співвіднесених з певними частинами мови, виявляється по-різному. Щодо цього всі ФО можна поділити на дві групи:

1. Фраземи, лексико-граматичні властивості яких визначені збереженими лексико-граматичними особливостями граматично опорного компонента. До цієї групи належать ФО, граматичним стрижнем яких є компоненти, здебільшого виражені іменником та дієсловом, наприклад: *козел відпущення* – людина, на яку звалюють чужу провину, відповідальність за чийсь вчинок. *Нарешті він знайшов козла відпущення за свої життєві невдачі* (Я. Галан) (Віднесеність фразеологізму до субстантивних визначається опорним іменником *козел*); *чужими руками жар загрібати* – користуватися наслідками чужої праці з власною метою. *Легко йому [паничу] чужими руками жар загрібати* (О. Гончар) (Належність до розряду дієслівних фразеологізмів визначається дієсловом *загрівати*);

2. Фразеологізми, лексико-граматичні особливості яких в цілому не зумовлюються особливостями граматично опорного компонента, а співвіднесе-

ність ФО з тією чи іншою частиною мови визначається їхнім синтаксичним функціонуванням. Так, наприклад, на цій підставі до дієслівних фразем відносимо і ті з них, у компонентному складі яких відсутнє дієслово. Наприклад, можуть набувати граматичних категорій виду і часу такі фразеологізми: *в куці* – злякавшись, ховатися. [Горлов:] *Цей ж народ знаєш який. Командуючий зробить, вони зразу до його слави й примазуються. Ходять го-голем і ордени одержують. А трохи що не так – в куці, бояться відповідальності* (О. Корнійчук); *по руках* – домовились. – *Ще накину десятку – та й по руках*, – простягнув свою долоню Динька (М. Зарудний).

Синтаксична функція фразеологізму не завадить в значенні „варто, слід би” виступає критерієм для віднесення його до розряду адвербіальних: – *Тож-бо то й є, що не завадить часом послухати старого* (І. Франко).

Таким чином, співвіднесеність ФО з частинами мови визначається і семантично, і за морфологічними показниками, і в плані синтаксичного функціонування.

Практично можна виділити такі основні лексико-граматичні групи фразеологізмів: субстантивні, ад'єктивні, дієслівні, адвербіальні та вигуківі.

Субстантивні ФО. Усі субстантивні ФО об'єднує наявність у їхньому змісті категоріального значення іменниковості, яке виражається через сукупність таких узагальнених значень, як значення особи, неособи, власне предмета й абстрактного значення в поєднанні з граматичними значеннями роду, числа та відмінка (Демський, 1981, 35): *пшаток хліба* – необхідні засоби для існування, життя; *підводна течія* – прихована, таємна причина; *осляче вухо* – тупа людина. Своїм значенням, морфологічними категоріями та синтаксичними функціями вони співвідносяться з іменниками. У складі речення субстантивні фразеологізми пов'язуються з словами через парадигматичні форми: *біла ворона* – Ганна здавалася тут багатьом білою вороною (О. Гончар) (формою роду і числа); *біла пляма* – Історики літератури розкрили частину білих плям у біографії письменника [Леся Мартовича] (Літ. Україна) (через форму числа і відмінка).

Серед субстантивних ФО української мови вирізняються такі основні структурні моделі:

Фразеологізми, до складу яких входять прикметник (займенник, числівник, дієприкметник) + іменник (іноді в інверсійному порядку): *довгі язики*; *хліб насущний*; *усяка усячина*; *перші кроки*; *стріляний горобець*. Ця модель найуживаніша серед субстантивних фразеологізмів. Граматично панівним у ній є іменник, а прикметник, числівник і дієприкметник – підлеглим, залежним від нього. Тому, враховуючи цей момент, ФО даної структури повинні тлумачитися іменником (*адамові сльози* – горілка; *прекрасна полови-на* – жінки) або іменним описовим зворотом¹, семантична модель якого має форму: „предмет (особа, явище тощо) та ознака” або навпаки – в препози-тивній позиції: „ознака і предмет”, що можна зобразити формулою: N+P;

¹ Під „іменним описовим зворотом” розуміємо словосполучення, яке складається із стрижнево-го іменника і пояснювальних слів.

$P + N$ (де P – позначення ознаки, N – предметності), напр.: довгий карбованець – легкий і великий заробіток. [Семен:] Тепер хай мені хтось заїкнеться, що ваша бригада за довгим карбованцем лізе... (І. Муратов). У дефініції ознака може виражатися також неузгодженим означенням: золоте дно – джерело багатств, прибутків. Він бачив тут [у спілці з баришниками] золоте дно (І. Франко). У субстантивній формулі дефініції досить часто доводиться ознаку передавати підрядним реченням. У таких тлумаченнях предметність передається займенником, іменником чи лексемою „людина”, яка у дефініції виконує не номінативну, а дейктичну функцію, подібну до займенника „те”, напр.: пустий звук – те, що не має будь-якого значення. В цій кривавій боротьбі, Папо, з поступом наук Ти пустий сьогодні звук!.. (І. Франко); бабине літо – павутиння, що літає в період погідних теплих днів на початку осені. Бабине літо висіло на віттях, як прядиво (Л. Українка).

Велику роль на добірї форми дефініції субстантивних ФО (точніше, тієї її частини, яка позначає предметність) відіграє парадигматика граматично стрижневого компонента, зокрема числа. Як правило, тлумачення дається в однині, напр.: лиха година – тяжкий період в житті кого-небудь. В грудях билось єдине жадання: Щоб тебе не спіткало страждання, щоб минула година лиха (П. Грабовський). Якщо ж фразема уживається в множині, але можлива і форма однини, то тлумачення дається в однині: біла пляма – 1. Необжитий, невивчений район. На географічних картах рясніли білі плями (Рад. Україна). Субстантивні ФО, які функціонують у мові лише у множині і мають вихідну форму в цьому ж числі, звичайно, тлумачаться теж у множині: злі язика – люди, які займаються плітками; наклепники. А добрість не вважа на злі язика, Не пристають людські до неї побрехеньки (П. Гулак-Артемовський).

У лексикографічній практиці нерідко зустрічаються випадки тлумачення ФО у формі однини тоді, коли компонент-іменник має множину, напр.: телячі ніжності – надмірна сентиментальність; криві слова – неправда. Випадки зворотного порядку: тлумачення дається у множині тоді, коли граматично опорний компонент ФО має однину: ламаний шеляг – мізерні гроші.

Друга велика група субстантивних фразеологізмів має модель: „іменник + іменник”. Ці ФО складаються з граматично незалежного слова, що виступає як препозитивне, і залежного від нього постпозитивного іменника в непрямому відмінку з прийменником або без нього. Другий іменник може вживатися: а) в родовому відмінку: точка зору – певний погляд; б) у знахідному відмінку: халіф на годину, книжн. – людина, яка захопила владу або наділена нею зовсім ненадовго; в) в орудному відмінку: лантух з маслаками, зневажл. – худа, виснажена людина; г) у місцевому відмінку: притча во язицех, книжн. – предмет загальних розмов, постійних пересудів. Модель подібних субстантивних фразеологізмів часто може ускладнюватися тим, що кожен з іменників може мати при собі прикметник, займенник, числівник або іменник з можливими прийменниками, напр.: буря в скляній воді – суперечка, хвилювання, викликані чим-небудь дрібним, не вартим уваги;

п’яте колесо у возі – зайва, непотрібна людина. До субстантивних ФО належать також і такі конструкції, які складаються з іменників або займенників, з’єднаних між собою сурядним зв’язком: печене і варене – все, що стосується господарства. То нападе на неї таке, що вона всю хату переверне, прибираючи та чепуривши її... А то знов загуляє, заведе, покине печене й варене і грає як метелик (Г. Григоренко); ні те ні се – щось невиразне, неясне, не зовсім зрозуміле. [Любов:] Що ж кажуть лікарі? [Милевські:] Як завжди при нервових хворобах – ні те ні се (Л. Українка).

Всі зазначені субстантивні фразеологізми виражають категоріальне значення предметності. На їхню смислову структуру безпосередньо впливають два протилежні фактори – оцінне та категоріальне значення предметності (Жуков, 1978, 39). З посиленням оцінного значення відповідно послаблюється значення предметності, і навпаки. Ця особливість субстантивних ФО відбивається на формулі тлумачення (N чи $N + P$ з варіантом $P + N$). Критерієм добору її може служити синтаксична функція субстантивних фразеологізмів. Так, найповніше категоріальне значення предметності виявляється у тих іменних ФО, які можуть вживатися в ролі підмета або додатка. У таких фраземах на перший план виступає номінативний аспект значення і внаслідок цього послаблюється або втрачається оцінний його компонент; категоріальне ж значення предметності тут виражене найчіткіше та найповніше, напр.: жива сила – люди і тварини (на протилежність техніці). [Хмельницький:] Чекати шляху тут – це одрізати себе від живої сили (О. Корнійчук). Категоріальне значення предметності послаблюється у тих випадках, коли такий фразеологізм вжитий у функції іменного присудка.

Ад’єктивні ФО. Ад’єктивні фразеологізми за своїм значенням та синтаксичними функціями співвідносяться з прикметниками. Ці фраземи відбивають загальне значення певної характеристики предмета, особи або стану особи, вживаються в синтаксичній функції означення (узгодженого та неузгодженого), предиката та іменної частини складеного присудка і можуть виражати відношення і зв’язки між словами через парадигматичні форми, які визначаються здебільшого синтаксичною функцією ФО. Їм притаманні граматичні категорії роду та числа. Щодо категорії роду, то вона виявляється в різних формах узгодження з тими словами, з якими поєднується той чи інший фразеологізм. Так, деякі з них мають форми вираження всіх трьох родів (напр.: собаку з’їв (з’їла, з’їло); інші ж не мають таких форм, а належність фразем до того чи іншого роду визначається родом того слова, з яким воно узгоджується (напр.: не в своїй тарілці, мов сонна муха). Категорія числа виявляється по-різному. Одні ад’єктивні фразеологізми мають як однину, так і множину: нечистий на руку (нечисті на руку); інші ж фраземи мають або однину (на всі руки майстер), або множину (одним миром мазані).

Ад’єктивні ФО тлумачаться прикметниками, діеприкметниками, найчастіше атрибутивним зворотом у формі чоловічого роду однини, напр.: хоч конем грай – дуже великий (про приміщення). Дивитись зовні – хата неза-тишна, зате всередині хоч конем грай (С. Чорнобривець). Якщо ж ад’єктивні

фразеологізми вживаються лише у множині, то й тлумачення дається в цьому ж числі, напр.: **одним миром мазані** – однакові в чому-небудь. *Що їй тепер діяти? Іти жалітися старшині?.. Всі вони один одного, як чорт болота, держаться; всі одним миром мазані...* (П. Мирний).

Серед ад'єктивних ФО виділяються три основні структурні моделі. У першій групі найпоширеніший вид фразеологізму – „прикметник (іноді числельник чи займенник) + іменник з прийменником, вжитим або з прикметником, або з іменником”, напр.: **нечистий на руку** – здатний красти, шахраювати; **на риб'ячому хутрі** – який погано гріє (про верхній одяг); **на сьомому небі** – дуже задоволений, безмежно щасливий; **не при своєму розумі** – дурний, не зовсім нормальний. Цим фраземам властива також усічена модель, що складається лише з прийменника та іменника, напр.: **під мухою** – п'яний, нетверезий. – *Дивуюсь* – з якого це часу наші бригадири з'являються на роботу під мухою (Ю. Збанацький).

Другу групу ад'єктивних фразеологізмів складають фраземи моделі „іменник + іменник у непрямому відмінку з прийменником або без нього”, напр.: **кров з молоком** – рум'яний, здоровий на вигляд; **без царя в голові** – розумово обмежений, дурний.

Третя структурна модель ад'єктивних ФО – „іменник у різних прийменникових формах + дієслово”, напр.: **пальчики оближеш** – надзвичайно смачний, апетитний (про їжу, напої). Можливі різні варіанти: „дієслово + іменник (або два іменники)”, „дієслово + дієслово (іноді з прислівником чи займенником)” і т. ін., напр.: **припий кобилі хвіст** – який не відіграє ніякої ролі, не має ніякого значення; **вітер в голові у кого** – хтось несерйозний, легковажкий; **істи просять, жарт.** – який потребує ремонту; **подертий** (про взуття, одяг); **мало каші з'їв** – дуже молодий, недосвідчений; **в чому мати народила** – зовсім голий; **з-під живого підшву випоре** – надзвичайно винахідливий, спритний, виправний у своїх діях, справах тощо.

Досить поширеною серед ФО з ад'єктивним значенням є складна конструкція типу: „числівник (займенник, прикметник або дієприкметник) + іменник + іменник (рідше прикметник, дієприкметник)”, напр.: **одного поля ягода** – подібний до кого-небудь чимсь. – *Що стражник, що становий – всі вони одного поля ягода* (П. Мирний); **на всі руки майстер** – дуже здібний; **заднім розумом розумний** – не здатний вчасно збагнути, знайти відповідь чи вирішити щось; **збиті на один копил** – схожі чим-небудь один на одного.

Граматична категорія ознаки властива і допустово-імперативним ФО, конструкції яких починаються з сполучників **хоч** та **як**, що відіграють у них організуючу роль, оскільки їх відсутність веде до дефразеологізації всієї одиниці: **хоч до болячки клади** – дуже хораший, лагідний, добрий; **хоч з лиця воду пий** – дуже гарний на вроду; **як тріска** – дуже худий. Ад'єктивні ФО співвідносяться з прикметниками. Щодо ступеня їхньої співвіднесеності з прикметниками можна виділити кілька груп. Першу з них становлять фраземи, співвіднесені з граматично опорним прикметником, який і визначає лексико-граматичні особливості ФО в цілому. Адже досить часто граматична

поведінка фразеологічних зворотів значною мірою визначається граматичною природою стрижневого слова (Тихонов, 222). Фразеологізми цієї групи співвідносяться з прикметниками і семантично, і щодо синтаксичного функціонування, і морфологічно. Тому формулою тлумачення подібних ФО буде ад'єктивний зворот у формі чоловічого роду однини: **важкий на підйом** – який неохоче береться за що-небудь. *Архип Логвинович хоч був важким на підйом до роботи, але поговорити любив* (Ю. Збанацький).

Серед великого різноманіття структурних моделей ад'єктивних фразеологізмів лише в поодиноких випадках зустрічається граматично-опорний компонент, що співвідноситься з прикметником.

До другого класу ФО належать фразеологізми, лексико-граматичні особливості яких не передбачені особливостями граматично опорного компонента, тобто без формальних показників ад'єктивності. Структурна організація таких фразеологізмів надзвичайно різноманітна. За граматично опорним компонентом вони можуть бути субстантивними: **від горшка два вершка**, **вищої проби**, **не першої молодості**; дієслівними: **з піску мотузки сучить** і т. ким, які не мають опорного компонента (**без роду і племені**). Характерним для всіх цих ФО є фіксованість граматичних форм компонентного складу, що робить їх схожими на незмінювані прикметники (типу російського **белі**); формальних показників ад'єктивності вони не мають. Категоріальна семантика їх – це непроцесуальна ознака. Щодо синтаксичного функціонування – вони дублюють прикметники, вживаючись у функції означення або іменної частини присудка.

Третя досить багаточисленна група – це фразеологізми, граматично визначальним компонентом яких є дієслово, що частково зберігає свою парадигму: категорії особи, часу, числа, в минулому часі – роду: **зірок з неба не знімає** (знімаю, знімають, знімав, знімала). Часткове збереження парадигми граматично опорним дієсловом принципово не викликає суперечності щодо можливості співвіднесеності цих ад'єктивних фразеологізмів з прикметниками, бо, як відомо, вжиті у ролі присудка, прикметники можуть виражати ознаку, обмежену у часі (**справа незначна** – **справа була незначна**). Формальний показник минулого часу опорного дієслова у фраземі так само вказує на час, як відповідні часові форми дієслова-зв'язки в іменному складеному присудковій (**справа виданого яйця не варта** (не варта була) – **справа кепська** (була кепська)). Наведені дані дають підставу говорити про співвіднесеність дієслівних за утворенням фразеологізмів з прикметниками за двома показниками: категоріальною семантикою та синтаксичною функцією. Формулою тлумачення цих фразем є ад'єктивний зворот у формі чоловічого роду однини: **і голосу не відтягне** – дуже слабкий; **очей не відведеш** – надзвичайно гарний, привабливий. [Галія:] *Я знаю деяких дівчат... Обличчя в них – очей не відведеш, а душа – плюскла, крихітна, сіра* (І. Левада).

Серед ад'єктивних ФО можна виділити групу, яка лише семантично співвідноситься з прикметниками. Маємо на увазі фразеологізми незамкненої структури, у яких обов'язковий синтаксичний зв'язок одного з компонентів

виходить за межі фраземи. Про особливості їхньої структури та способи їх тлумачення детально йдеться у розділі „Незамкнені фразеологічні структури”.

Дієслівні ФО. Дієслівні фразеологізми об'єднуються загальним значенням дії і мають граматичну категорію особи, числа, часу, виду, стану, а в певних випадках – і роду. Вони можуть виступати предикатом, об'єктом дії, вживаючись власне в синтаксичній функції присудка або додатка і сполучаючись з словами за допомогою парадигматичних форм. За своїми граматичними ознаками дієслівні ФО співвідносяться з дієсловами.

За типом граматичної будови фраземи цього розряду мають такі основні моделі: „дієслово + іменник у всіх непрямих відмінках (з прийменником або без нього)”. ФО цієї структури в українській мові є однією з найчисленніших груп, „оскільки дієслівно-іменні словосполучення були найпродуктивнішими відносно фразеологізації” (Авксентьев, 1983, 103). Постійного порядку розміщення компонентів у них нема, він досить довільний. Опорним у цих фразеологізмах виступає дієслово. Структура дієслівних ФО часто ускладнена іменником, прислівником, прикметником тощо, внаслідок чого створюється трикомпонентний (і більше) дієслівний фразеологізм, напр.: **викинути з голови** – забути, не думати про кого-небудь; **грати в одну дудку** – бути заодно з ким-небудь; **вогнем дихати** – дуже сердитися на кого-небудь; **товкти воду в ступі** – марно витрачати час; займатися чим-небудь без належних наслідків. Виходячи з того, що дієслово-компонент у реченні реалізує різні форми числа, часу, виду, способу (Скрипник, 95–96), дієслівні ФО, як правило, повинні тлумачитися дієслівним зворотом (іноді дієсловом) в інфінітивній формі того виду, у якому вжитий реєстровий фразеологізм (вид визначається дієсловом-компонентом), напр.: **і вухом не вести** – не звертати уваги, не реагувати на що-небудь. *На його очах нікчемна людина, жадібний привласнювач чужих думок... з його родини... виводив обманом дорогу людину. А рідний син... і вухом не вів* (І. Волошин).

Слід відзначити досить часті випадки вживання дієслівних ФО в обох видах; тоді вихідною формою тлумачення вважається один із видів, як правило, недоконаний вид, напр.: **розпускати (розпустити) язика** – говорити багато зайвого, не стримуватися в розмові. *Зрозуміли одне – не розпускати язика навіть у камері* (Ю. Збанацький).

Друга, значно менша група дієслівних ФО представлена моделлю „дієслово + прислівник (або ж два прислівники)”, яка має вільний порядок розміщення компонентів і досить повну парадигму дієслівного компонента. Ця модель дієслівних фразем, на відміну від попередньої, як правило, у тлумаченні має обставинні слова; структурно цю формулу дефініції представимо так: V+A (адвербіальне слово): **дивитися згори на кого** – ставитися до кого-небудь зверхньо, із зневагою. *Не товариш [Гордій], бо він, звичайно, дивився на всіх трохи згори* (Б. Грінченко).

Набір граматичних значень багатьох дієслівних фразем не збігається з граматичними значеннями їх компонентів – генетичних дієслів (іноді фразе-

ологізми мають обмеженість у виді, часі, особі тощо) (Демський, 1984, 26).

Складність тлумачення всіх моделей дієслівних фразеологізмів зумовлена труднощами вибору форми дефініції, що великою мірою залежить від парадигматики дієслівного компонента ФО. Часто трапляються випадки функціонування подібних фразем не в змінній, а в застиглій, фіксованій парадигмі (найчастіше у формі 3-ї особи). Такі дієслівні фразеологізми тлумачаться дієслівною формою в тій же особі, в якій стоїть дієслово ФО (не в інфінітивній формі); вихідною ж формою тлумачення прийнято вважати теперішній час, напр.: **крутиться на язичі** – 1. Дуже хочеться сказати, спитати що-небудь. – *А мене так і кортить розпитати про Марію, так і крутиться на язичі ймення її, та ніяково розпитувати* (М. Коцюбинський); *в руку йдеться* – щастить кому-небудь. *Так уже тепера чогось Хведорові в руку йшлося: урожай був добрий, щепи поприймались чисто всі* (Г. Григоренко).

Будь-які видозміни граматичних форм регулюються семантикою фразеологізму. Загалом зміни форм різних фразеологізмів дієслівного типу засвідчують, що, з одного боку, у мові діють тенденції до створення якомога більше форм від тієї ж самої фразеологічної одиниці (завдяки структурній гнучкості дієслівного компонента), а з другого – відповідні фразеологізми у процесі зміни форм зазнають семантичного опору (щому сприяє цілісність значення фразеологізму). Таким чином, виникає суперечність між уречевленням значенням та граматичною формою того чи іншого фразеологізму (Жуков, 1980, 7).

Особливість дієслівних фразеологізмів, яка впливає на вибір формули тлумачення, полягає в тому, що на синтаксичній основі створюються передумови для категоріальної полісемії, тобто співвіднесеності фразеологізму з різними або декількома лексико-граматичними групами (частинами мови). В українській фразеології немало випадків, коли фразеологізми дієслівного типу можуть служити для характеристики, оцінки ознак предметів. Отже, роль дієслівного компонента у формуванні дієслівного категоріального значення може значною мірою послаблюватися (у тих випадках, коли дієслівна ФО, крім дієслівного, може мати ще й інше – ад'єктивне або адвербіальне значення) або зовсім зникати (коли дієслівна фразема має ад'єктивне або адвербіальне значення).

Тому дієслівні за формою фразеологізми залежно від синтаксичної функції, крім дієслівної формули тлумачення, можуть ідентифікуватися:

а) прислівниковим описовим зворотом (або прислівником), якщо вони мають адвербіальне значення: **ще й чорти навкулачки не билися** – дуже рано. *Йонька прокинувся ще й чорти навкулачки не билися* (Г. Тютюнник); б) ад'єктивним описовим зворотом (або прикметником), напр.: **молоко на губах [ще] не обсохло у кого** – хтось дуже молодий, недосвідчений. *Молоко ще у вас на губах не обсохло, а збираєтесь учити мене!* (О. Донченко).

Приклади одночасного функціонування дієслівних ФО у різних категоріальних значеннях (звідси і неоднакові формули їх тлумачення – дієслівні,

ад'єктивні та адвербіальні) детально розглядалися, коли описувалась предметна співвіднесеність фразеологізмів як джерело фразеологічної полісемії.

Адвербіальні ФО. Адвербіальним фразеологізмам властиве загальне категоріальне значення – прислівникова семантика – ознака ознаки, якісна характеристика дії (місця, часу, мети тощо), у морфологічному плані – незмінюваність форми, щодо синтаксичного функціонування – функція різних обставин у реченні. Адвербіальні фраземи можна вважати граматичними аналогами прислівника. За своєю структурною організацією адвербіальні фразеологізми становлять досить строкату групу (так само як і сам розряд класу прислівників). До найуживаніших належать фраземи, категоріальне значення яких визначається граматично стрижневим компонентом, вираженим прислівником (іноді дієприслівником), з другим компонентом – іменником чи займенником (з прийменником або без нього). Порядок розміщення компонентів – довільний, напр.: **з гріхом пополам** – не зовсім добре, посередньо. *Відстороняючи робочих та зоотехніків, Софія Карлівна і тут* [в зоосаду] *сама давала пояснення, хоча це їй виходило в неї з гріхом пополам* (О. Гончар); **зціпивши зуби** – виявляючи велику витримку, стійкість, напружуючи усі сили. *Під Сталінградом важче було. Кров'ю обливалися, а вистояли, зціпивши зуби* (І. Цюпа).

Можливі й такі структурні моделі адвербіальних ФО, утворені з прислівникових компонентів, що між собою перебувають у сурядному зв'язку: **раз і назавжди** – на весь час. *У нього довге бліде обличчя, на якому раз і назавжди відбився вираз безмежного здивування* (С. Голованівський). Ця група адвербіальних фразеологізмів може тлумачитися: а) прислівником або прислівниковим описовим зворотом: **поклавши руку на серце** – відверто, щиро; б) прийменниково-іменними конструкціями обставинного типу, напр.: **вздовж і впоперек** – у всіх напрямках. *Паляник і Паляничиха пішли з Оленою у садок, обійшли його двічі кругом, перейшли вздовж і впоперек* (І. Нечуй-Левицький).

Значну структурну групу складають адвербіальні ФО моделей, у яких граматично організуючим, або опорним, компонентом є іменник у непрямому відмінку (з прийменником або без нього) + прикметник (займенник, числівник, іменник). Для них властивий постійний порядок розміщення компонентів. Ця група адвербіальних фразеологізмів має ту ж формулу тлумачення, що і попередня, напр.: **до нових віників** – надовго. – *Але ж ми, Настечко, добре йому дали – до нових віників запам'ятатиме* (М. Стельмах); **від усієї душі** – дуже щиро. *Андрій Іванов підійшов до студентки Драгомирецької і від усієї душі потис її руку* (Ю. Смолич); **до сьомого поту** – до надмірної втоми, до стану надмірного виснаження. *Незважаючи на задуху, танцювала [молодь] до сьомого поту* (Л. Дмитерко); **в поті чола** – докладаючи великих зусиль; напружено. *Микола з Андрієм трудилися у поті чола, забувши й про вечерю* (Ю. Збанацький).

Морфологічна строкатість компонентів і численність структурних моделей веде до того, що категоріально маркованим може бути не один, а два і

більше компонентів (Жуков, 1980, 73), напр.: **в хвіст і в гриву** – на повну силу, дуже сильно. *За Країну Рад щасливу бийте фашистів в хвіст і в гриву* (Укр. прислів'я та приказки); **не сьогодні, так завтра** – найближчим часом, невдовзі. [Іван:] *Скрізь поверталися козаки: не сьогодні, так завтра вернуться і наші* (С. Васильченко).

Серед адвербіальних фразеологізмів є такі, значення яких може реалізуватися лише в сполученні з окремими дієсловами-супровідниками або певними дієсловами одного семантичного поля чи декількох однотипних семантичних полів. Так, ФО **на широку ногу**, яка означає „багато, розкішно”, реалізує своє значення у сполученні з словами *жити, проживати та ін.*; **на все горло** – дуже голосно – вживається з словами *кричати, співати*. Слова-супровідники позбавлені найхарактерніших ознак компонентів ФО – лексичної та граматичної деактуалізації, вони мало чим відрізняються від звичайних слів і вживаються у власному, узуальному значенні, є повнокровними членами речення, більш мобільні порівняно з компонентами у морфологічному плані (Жуков, 1984, 39).

Факт вживання деяких адвербіальних ФО з певними дієсловами значною мірою ускладнює їхню лексикографічну інтерпретацію. Це пов'язане, з одного боку, з точним встановленням меж таких фразеологізмів (в *три шиї* чи *гнати в три шиї*), а звідси – і вибором формули тлумачення (ад'єктивної чи дієслівної), а з другого – з способом відбиття дієслів-супровідників у словнику. Не випадково у різних лексикографічних джерелах він вирішується по-різному. Неоднаково подібні ФО подані навіть в одному словнику. Так, у „Фразеологическом словаре русского языка” за ред. О. І. Молотова подібні фразеологізми розроблені трьома способами:

а) У реєстровій фраземі іншим шрифтом фіксується слово-супровідник, а в дефініції воно повторюється в дужках: **как лунь седой (бельй)** – совершенно (седой, белый); б) Слова-супровідники фіксуються в дужках лише у тлумаченні, а в реєстровій ФО вони не відбиті: **во все лопатки** – очень быстро (бежать, ехают, мчатся и т. д.); в) У реєстровому фразеологізмі супровідні слова зафіксовані, а в тлумаченні – ні: **жить (сидеть) в четырех стенах** – не общаясь ни с кем, пребывая в одиночестве.

Видається, на нашу думку, неприйнятним фіксування слів – супровідників у реєстрових ФО, оскільки вони не є компонентами фразеологізмів, бо в них зберігається власне лексичне значення. Тим більше переосмислення та ослаблення прямого значення, властивого фразеологічним компонентам, у них не спостерігається. Адже і тлумачні словники у словникових вокабулах не відбивають фразеологічно зв'язаних значень, які реалізуються лише в якому-небудь певному обов'язковому оточенні. Не зовсім вдалим вважаємо спосіб, коли і в дефініції вони відображаються, оскільки факт наявності однакових з фразеологічними компонентами слів суперечить правилам тлумачення.

Виходячи з подібних міркувань, пропонуємо як найприйнятніший, на нашу думку, і такий, що найповніше відбиває суть подібних фразеологізмів,

спосіб їхньої лексикографічної кодифікації: при фразеологізмі з відповідною ремаркою – з сл. („з словом“) – іншим шрифтом зазначати слова-супровідники, але в тлумаченні їх не називати, напр.: з усіх ніг, з сл. бігти, мчатися і т. ін. – дуже швидко. Німець сказав щось прикажникові, той з усіх ніг помчався у двір (П. Мирний).

Досить поширена в українській мові ще одна структурна група адвербіальних ФО, яка становить собою прийменниково-іменні конструкції типу *під руками* – поблизу, поряд; *на носі* – скоро, незабаром. *Даю вам відпустку на тиждень. Тим більше, що іспити у вас на носі* (Н. Рибак). М. М. Шанський заперечує віднесення ФО подібної структури до фразеологізмів на тій підставі, що вони складаються лише з одного повнозначного слова (Шанський, 1985, 19). Але більшість фразеологів, як російських (наприклад, Бабкин, 1964, а, 9), так і українських (Скрипник, Авксентьев, 1983) дотримуються протилежної думки. Фразеологізми прийменниково-іменної структури характеризуються цілісним фразеологічним значенням, яке виникло внаслідок метафоризації, в результаті чого прийменники послаблюють свої формотворчі функції, а повнозначне слово переосмислюється, набуваючи нового фразеологічного значення (Авксентьев, 1983, 107).

Оскільки адвербіальні фразеологізми співвідносяться з прислівниками, формулою тлумачення їх мають бути адвербіальні звороти (або прислівники), а також прийменниково-іменні конструкції обставинного типу. Вони часто можуть реалізовувати своє значення з певним колом слів-супровідників, напр.: *крізь зуби*, з сл. говорити – невиразно або з неохотою. *Він, було, казав що-небудь крізь зуби так, що не можна було розібрати* (Г. Григоренко). Деякі адвербіальні фразеологізми, крім ролі обставин, можуть виконувати функцію іменного присудка. У цих випадках формула тлумачення фразеологічного значення визначається лише на синтаксичній основі: якщо ФО є обставиною в реченні, вона ідентифікується словами і словосполученнями прислівникового характеру: *як з відра*, з сл. лити, іти та ін. – дуже сильно (про дощ). *Лило як з відра безперервним потоком* (Ю. Збанацький); якщо ж адвербіальний за формою фразеологізм вжитий у ролі іменного присудка або означення, то синтаксична функція стає показником категоріального значення ознаки і ФО тлумачиться прикметником або ад'єктивним описовим зворотом, напр.: *як з відра*, з сл. дощ – дуже сильний. *Дощ як з відра, ливув на землю – і зразу покрив її калюжами* (П. Мирний). Слід зазначити, що ті адвербіальні фрази, які можуть одночасно поєднувати адвербіальні та ад'єктивні особливості, в основному зберігають свою семантичну тожність, тавтологічність.

Вигуківі ФО. Особливе місце у фразеологічному фонді української мови посідають вигуківі фразеологізми. Вони характеризуються загальним категоріальним значенням – вигуковою семантикою, яка виявляється у вираженні гами емоцій (захоплення, незадоволення, докору тощо), ставленні до кого-небудь або до чого-небудь, схваленні або запереченні чого-небудь тощо. Номінативний аспект значення вигукових ФО зводиться до мінімуму, а

конотативний – відіграє першорядну роль. Вони виступають в ролі слів-речень або ж можуть входити до складу якого-небудь речення (Авксентьев, 1983, 112). Найдоцільніше їх тлумачити за допомогою описової формули, напр.: *хай [би] йому тряся, лайливе* – уживається для вираження досади, незадоволення тощо. – *Та в трест викликали, хай би йому тряся*, – зі злом сказала вона, ніби Арсен тут у чомусь завинив (Є. Гуцало); *тіпун на язык кому, грубо* – уживається для вираження незадоволення чийми-небудь розмовами, небажаними прогнозами і т. ін. – *Та хіба ж ви і назад вертатиметесь! Бабусю так і кинуло: – А тіпун тобі на язык!* (А. Головка).

Якщо вигуківий фразеологізм має синонімічне за значенням вираження, то воно дається після описового тлумачення через крапку з комою, напр.: *чорт з тобою (з ним), лайливе* – уживається для вираження зневажливого ставлення до кого-небудь, невдоволеної згоди з чим-небудь, втрати інтересу до чого-небудь; нехай буде так, як є. – *Бодем і тривогою налиті очі* [Фесюка] не могли дивитися на постаті, які метушилися біля нього. – *Ну, хай їде, чорт із ним! – не витримав Січкара. – Чого ви панькаєтесь із ним, наче з чимсь путящим?* (М. Стельмах); *крий мати божа* – уживається для вираження оцінки, міри чого-небудь (з відтінком небажаності чи застереження). *Пан стрічає сам, такий гнівний, крий мати божа!* (М. Вовчок).

Вигуківі фразеологізми, які виражають волевиявлення того, хто говорить, теж ідентифікуються описовою формулою, напр.: *цур і пек* – уживається для вираження категоричного небажання мати справу з ким-, чим-небудь. [Петро:] *Коли я не вгоден вам, я хоч зараз оддаю булаву свою; і не хочу, і цур йому, і пек... Вибирайте собі кого знаєте* (М. Костомаров).

Вигуківі ФО можуть виражати різні привітання, прохання, запрошення тощо, що повинно відобразитися в формулі дефініції: *хліб та сіль!* – усталена форма побажання смачного, приємного апетиту тому, хто їсть. – *Хліб та сіль! – привітався Шмально; ні пуху, ні пера!* – усталена форма побажання успіху, удачі в якійсь справі (переважно на іспитах). – *Позаймалися, – каже, – заговорив Баклагов... – Що ж, ...ні пуху вам ні пера* (О. Гончар).

Досить великий прошарок вигукових фразеологізмів становлять клятви, прокльони; вони теж повинні тлумачитися описовим способом, напр.: *не зійти [мені] з місця* – уживається як клятва, запевнення в чому-небудь; *[щоб, бодай] ні дна ні покришки кому, лайливе* – уживається як прокляття і виражає побажання невдачі, лиха, всього недоброго.

Розгляд основних типів фразеологізмів сучасної української літературної мови свідчить, що ці мовні одиниці, найрізноманітніші за своєю структурою, можуть виступати в ролі головних та другорядних членів речення, а також в ролі цілого речення (вигуківі фразеологізми). За своїм категоріальним значенням і за структурою вони можуть співвідноситися з тими чи іншими частинами мови, що відповідним чином повинно знаходити своє відображення у формулі тлумачення.

Способи фразеографічної інтерпретації конотації

Якщо у лексичному значенні істотним є сигніфікативний аспект, а конотація виступає в ньому лише другорядною ознакою, то для фразеологічного значення, навпаки, основним показником виступає саме конотація, тобто ті імпліцитно існуючі в семантичній структурі фраземи суб'єктивні елементи, які виражають ставлення відображуючого суб'єкта до відображуваного фрагмента об'єктивної дійсності. В аналізі такого складного явища, яким є конотативний аспект значення ФО, виходимо з позицій марксистсько-ленінської науки про єдність предметно-логічного та емоційно-чуттєвого моментів у процесі відображення оточуючого світу в свідомості людини. Трапляються ситуації, коли необхідно і важливо відтворити не лише денотативно-сигніфікативний, об'єктивний, аспект у значенні мовного знака, але й аспект емоційний, суб'єктивний. Це, в першу чергу, експресія, емоції, оцінка об'єкта мовлення, ставлення до співбесідника, до самої ситуації мовлення тощо, тобто все, що позначається в лінгвістиці термінами конотація, конотативний зміст (Толикіна, 1971).

Елементами конотативного аспекту значення (конотатами) є експресивність, емоційно-оцінна сторона та функціонально-стилістична належність. Вони складають конотацію в узагальненому вигляді, а в семантиці кожної ФО дістають своє конкретне вираження, яке обов'язково повинне фіксуватися у фразеографічній розробці. Шляхи відображення конотації у словниковій статті складні, оскільки сама дефініція, незалежно від своєї вичерпності, не може передати всіх відтінків конотативного аспекту значення фразеологізмів. Вимоги та правила, за якими будується стаття (стилість, відсутність стилістично забарвлених слів та ін.), дуже обмежують можливості тлумачення ФО. Тому і конотація, будучи найхарактернішою ознакою фразеологізму, може залишитися недостатньо розкритою у дефініції, отже й конотативний аспект значення фразеологізму буде виражений частково. Це стосується лише двох важливих аспектів конотації: експресивного та емоційно-оцінного.

Експресивні ФО мають найбільшу виражальну та впливову силу, вони досить виразно відбивають основний поняттєвий зміст. В дефініції може передаватися (звичайно, частково) лише той момент експресії, який виражає найвищий ступінь інтенсивності дії або повноту її охоплення, а також найвищий ступінь вияву ознаки: *як свої п'ять пальців*, з сл. знати; *як чорт лада-ну*, з сл. боятися; *як пробка*, з сл. дурний; *хоч греблю гати*, на смерть: *Перелякалася Лімериха на смерть, почувши його голос* (М. Вовчок). Конотація у цих випадках виступає як підсилювач ознаки або інтенсифікатор дії з узагальненим значенням і тлумаченням: „дуже”, „дуже сильно”, „найвищою мірою”, „надзвичайно” тощо, у якому фактично міститься якісна характеристика дії або ознаки, вираженої в ФО. Дефініція таких ФО відображає основне сигніфікативне значення і є безобразною, тому вона аж ніяк не відбиває усіх відтінків експресії. Якщо спробуємо у художньому тексті заміни-

ти такі фразеологізми їхніми тлумаченнями, то побачимо, що в результаті такої заміни текст стає блідим та невиразним. Заміна експресивних ФО їх словниковими дефініціями йде не на користь виразності висловлення (Сафарова, 142).

Що стосується емоційно-оцінного елемента конотації фразеологізмів, то він теж частково може бути компонентом словникової дефініції. Це забезпечується в основному системою авторських зауважень, вміщених у дужках, які стосуються тлумачення, на зразок: „з негативним відтінком”, „переважно небажано” тощо, напр.: *показати де раки зимують*, просторічне – жорстоко покарати кого-небудь, провчивши (переважно з похваллянням погрози). – *Але я йому покажу де раки зимують! Я йому всиплю бобу* (І. Франко). У таких супровідних зауваженнях, як правило, міститься характеристика дії або її оцінка, що відбиває емоційний елемент конотативного значення. Це стосується також оцінних фразеологізмів, оскільки вони емоційно забарвлені завдяки образу, що лежить в їх основі, і яскраво та наочно передають не лише характеристику предмета, явища, дії, але і ставлення до нього з боку того, хто говорить (Берлизон, 1972).

Отже, конотативний аспект значення ФО виражається в самому тлумаченні лише частково: в ньому може відбиватися, як правило, інтенсифікація дії або ознаки і позитивна чи негативна його оцінка. Оскільки лексикографічна інтерпретація конотації у більшості випадків не може здійснюватися через дефініцію, відшукуються інші способи її відображення, зокрема, за допомогою функціонально-стилістичних ремарок, авторських зауважень та ілюстративних прикладів, які наводяться в статті і уточнюють семантико-стилістичну характеристику ФО та конкретну вживаність, тобто за допомогою двох частин словника – глоси та ілюстрацій. Під глосю розуміємо ту частину словникової статті, яка містить додаткову інформацію і не охоплює дефініції та ілюстрації. У фразеологічних словниках вона несе різноманітну інформацію, спрямовану на виявлення конотації. Так, функціонально-стилістичний елемент конотації в основному розкривається системою ремарок, які в будь-якому словнику, а особливо у фразеологічному, є надійним джерелом додаткової інформації про значення ФО. Залежно від того, який аспект конотації представлений у ФО, ремарки можуть вказувати на закріпленість їх за певними функціонально-стилістичними різновидами, на належність їх до певних функціональних стилів, напр.: урочистого: *відійти в довічний сон* – померти. *Буде в Сурамі Велике свято – пам'ятник відкриють Незламний поетесі-воївниці* [Лесі Українці], *Що там у сон довічний відійшла* (М. Рильський); книжного та урочистого: *відходити (відійти) у небуття* – 1. книжн., уроч. Помирати. [Ганна Андріївна:] *Ні, сину, мені легко на серці. Я спокійно відхожу в небуття, бо знаю кінець...* *Перемогу нашу бачу над ворогом* (Ю. Мокрієв); 2. книжн. Зникати безслідно. *Відійшла у небуття царська Росія, з її відсталістю, соціальним і національним гнітом, феодалним деспотизмом і капіталістичним визиском* (Літ. Україна); фамільярного: *дати затірки* – дуже побити когось. *Я тобі дам затірки! Попа-*

деши ти в мої лещата (Сл. Б. Грінченка); застарілого: **прописати іжіццю**, **заст.** – зробити суворе зауваження, вилаяти когось. *Треба б йому іжіццю прописати* (М. Номис) і та ін. Крім того, ремарки можуть бути оцінними (наприклад, несхвально, грубо), вони відбивають ставлення мовця до висловленого: **заціпити рот кому**, **грубо** – примусити когось мовчати. *Може б ще довго гвалтували [піщани], коли б прикладами ротів їм не заціпили...* (П. Мирний) – груба експресія передається відповідною стилістичною ремаркою.

Інформація, що міститься у глосі, може бути недостатньо конкретною або допускати подвійне тлумачення; конотація в глосі, так само, як і в тлумаченні, не завжди може відображатися у повному обсязі та з абсолютною точністю. Треба відзначити, що згадані способи інтерпретації конотативного аспекту значення фразеологізмів неспроможні повністю розкрити його. У таких випадках функцію уточнення конотації виконує ілюстративна частина словника, яка покликана, в першу чергу, давати реалізацію ФО у контексті, доповнювати її дефініцію, актуалізувати денотативно-сигніфікативний аспект значення. Ілюстрації, крім того, уточнюють, підтверджують, розширюють інформацію показників конотації, або конотатом, вміщених у словниковій статті, а також компенсують те, що не було відбите в ній. При відсутності глоси ілюстративні приклади є єдиною „конотативною опорою” дефініції (Лиховидова, 1977, 116). Вони можуть проілюструвати багатоаспектність конотативного вираження фразеологічного значення. Обсяг ілюстративного матеріалу у словниковій статті цілком залежить від тлумачення і глоси: чим повніше і точніше дефініція та глоса розкривають значення ФО, тим менше треба ілюстрацій для повної їх семантизації.

Взагалі значення кожної ФО можна вважати розкритим повністю лише в тому разі, якщо, крім дефініції (формулювання) поняттєвого змісту, будуть відображені експресивні та оцінні елементи, прокоментовані особливості ситуативно-мовленнєвого використання, лексико-семантичних та синтаксичних зв'язків, стилістичної маркованості одиниці. Неврахування хоча б одного з цих компонентів тлумачення може спотворити зміст ФО, дезорієнтувати читача (Фразеологизм и его лексикографическая разработка, 93).

Способи тлумачення, пов'язані з особливостями функціонування ФО

Справжнє життя фразеологізму, особливості його вживання, характер та специфіка його значення виявляються лише в процесі реалізації його в мовленні, в контексті. Фразеологізм, як і будь-яка одиниця мови, потрапляючи в контекст, стає його частиною.

Для точної ідентифікації фразеологічного значення потрібен функціональний контекст, тобто ті синтагматичні відношення, які спостерігаються на рівні мовлення. Характер синтагматичних зв'язків, у які потрапляє ФО з своїм оточенням, впливає на розкриття значення фраземи. Позбавлені ширшого контексту, фразеологізми несуть неповну інформацію. ФО поза текстом

становить абстрактну схему, яка у кожному конкретному випадку наповнюється особливим, властивим лише даному контексту, змістом. Саме контекст в цій абстрактній формулі підставляє певні значення фразеологізму, відіграючи важливу роль в його інтерпретації, бо під його впливом у самому фразеологізмі можуть відбуватися різні зміни компонентного складу та синтаксичної будови. Особливо це стосується питання компонентної варіантності.

Щодо питання, якою мірою і як у плані варіантності повинен відобразити фразеологічний словник вживання фразеологізмів у контексті, то важливо встановити, які з функціонуючих форм ФО вважати варіантами і описувати в межах однієї словникової статті, а які – окремою одиницею, або синонімом ФО. Вивчення варіантів фразеологізмів дало можливість керуватися такими ознаками варіантності ФО: спільністю семантики, єдністю образу, тотожністю граматичної структури, експресивно-стилістичного забарвлення та функціонального застосування (Городецкая, 1979, 32). За цими ознаками варіантами є, наприклад, такі фразеологізми: **вибити дур з голови** – **вишати дур з голови** – **вибити дурости з голови** – **вибити дурість з голови**; **виводити на чисту воду** – **виводити на свіжу воду**; **викидати штуки** – **викидати фортели** – **викидати фіглі** – **викидати фокуси**.

Синтаксичні зв'язки компонентів в межах ФО повністю не втрачаються. Саме на цьому і ґрунтується оказіональне розширення окремих компонентів фраземи. Зберігаючи самостійну синтаксичну валентність, вони можуть приєднувати додаткові компоненти, що сприяє кращій взаємодії фразеологізму з безпосереднім лексичним оточенням, пристосуванню до умов даної мовленнєвої ситуації. Будь-яке варіювання фразеологізму визначається завданнями комунікації і здійснюється в межах системи мови. Питання про фразеологічну варіантність є окремою проблемою, яка вимагає свого вивчення. Ми торкнулися її тому, що варіантність необхідно відбивати належним чином при відображенні лексикографами функціональних особливостей ФО.

З особливостями функціонування фразеологізмів у мовленні та їх лексикографічним відображенням (зокрема тлумаченням) тісно пов'язане питання встановлення його меж. Особливо це стосується випадків внесення чи невнесення дієслів **бути**, **стати**, **здаватися** тощо до складу ФО (Шварцкопф, 1972, 485–488). В українській лексикографії ця проблема поки що однозначно не розв'язана. Навіть в одному словнику не витримується єдиний підхід, що свідчить про складність проблеми. Так, у СУМі однотипні ФО подаються в неоднотипних компонентних складах: **бути на висоті і на рівні** (без **бути**); **бути (ставати, стати) правою рукою чиєю, у кого** – **бути** найближчим помічником у кого-небудь. **Прокіп Савич підтягав загір: працював дні й ночі. Правою рукою його був політичний комісар загону Свирид Петрович** (Л. Дмитерко); **Хазяїну моему я дуже уподобався, бо був шпаркий до діла; а через год я став його правою рукою** (М. Кропивницький), де до складу цієї ФО помилково занесені компоненти **бути**, **стати** (один з них – **бути** – вміщений в

тексті тлумачення, тоді як насправді фразеологізмом є лише **права рука**, що означає „довірена особа, найближчий помічник” (*Це його права рука*).

Аналіз неточностей у визначенні меж ФО, а звідси відповідно і їх тлумачень, показує, що, зрозумівши причину і виробивши практичні правила добору дефініцій у подібних випадках, певною мірою можна уникнути помилок. Лексикограф часто відчуває труднощі у доборі формули тлумачення, що залежить від структури фразеологізму, від встановлення його меж, інакше кажучи, в даному випадку від внесення чи невнесення подібних дієслів до складу ФО. Важко погодитися з думкою М.М.Шанського, який вважає, що нерідко як фразеологізми розглядаються словосполучення слів типу **під мухою**, **з головою**, **до упаду** та інші, які є лише його частиною. Насправді, на його думку, до складу відповідних ФО входять дієслова **бути**, **танцювати** (Шанський, 41). Особливо яскраво вказують на це положення ті випадки вживання дієслова **бути**, які „не означають дії в минулому, а ніби змальовують її” (Городецкая, 1979, 40). На практиці дуже важко розмежувати, коли дієслова **бути**, **стати** „малюють”, а коли вказують на минулий час вживання ФО.

На нашу думку, доцільно розподіляти зв'язки на основі смислової та синтаксичної функції ФО (і відповідно застосовувати формулу їх тлумачення – дієслівну або субстантивну чи адвербіальну) таким чином: не вимагають виділення у словнику дієслівних зв'язок ті фразеологізми, іменна частина яких виступає в предикативно-субстантивній функції, напр.: **права рука замість бути (стати) правою рукою**; **притча во язицех** „предмет загальних розмов, постійних пересудів” замість розробленого у СУМі фразеологізму **бути (стати) притчею во язицех** – бути предметом загальних розмов, постійних пересудів. **Притчею во язицех був свого часу фразеологічний словник Дубровського** (М.Рильський); **Але всі її вчинки не зашкодили їй стати в Бобринці притчею во язицех** (Збірник статей про Кропивницького).

Отже, функціонування подібних ФО в певній синтаксичній ролі повинно знайти відповідне відображення у формулі тлумачення. Саме тому, видається, була б виправданою розробка їх у словнику не як окремих одиниць (див. у СУМі **мов на ножах** і **мов на ножах сидіти (стояти, бути** і т. ін.), а як полісемічного фразеологізму з вказівкою сполучуваності в одному з його значень. Подібна лексикографічна інтерпретація дасть можливість уникнути повторення в дефініції компонентів **бути**, **стати**, що суперечить правилам тлумачення, напр.: **як (мов) на ножах** – 1. з сл. **бути**. У ворожих стосунках. – *Три годи не пив з багачами за одним столом, три годи з родом не гуляв, як на ножах був, а сьогодні, виходить, поїду колядувати?.. Не годиться наче так* (Г.Косинка); 2. з сл. **сидіти** і под. Охопленій хвилюванням, тривогою; дуже схвилюваний. – *Ну, ну, що даліш, а почин хороший, – каже Наум, а сам і видно, що як на ножах сидить* (Г.Квітка-Основ'яненко). Порівняно невелика кількість фразеологізмів може включати подібні дієслова як компоненти до свого складу у тих випадках, коли без них фразема ніколи не функціонує або коли лише у складі з ним може становити його

внутрішню форму, як наприклад, **бути на стороні (на боці) кого**, що має значення „Поділяти думки, обстоювати інтереси або підтримувати кого-небудь”: *Юзбашева партія немов переважала, бо на її боці був Мулла Асан* (М.Коцюбинський); *Згибла слава Марусякова. Всі були на стороні Юрчика і забули про свого отамана* (Г.Хоткевич) або **стати на бік (на сторону) кого** – *приєднуватися до чийої думки, поділяючи її; обстоювати або підтримувати когось*. Природно, що провести чітку межу між випадками внесення або невнесення дієслів **бути**, **стати** та інших до складу фразеологізму у словниковій статті буває дуже важко, межі між цими явищами дуже хисткі. Одним із критеріїв на користь внесення їх до компонентного складу ФО є факт можливості утворення дериватів. Наприклад, фразеологізм **бувати (бути) в бувальцях** – багато в житті зазнавати, бачити; потрапляти в складні ситуації. *Хто вже був у бувальцях, то зараз і зробив так, не вповоючи на безневинність свою* (М.Вовчок) може мати дериваційну похідну форму **буваллий у бувальцях**. Відділення складалося з обстріляних, бувалих у бувальцях чекістів, знайомих з підступними діями ворожих розвідників і диверсантів (Літ. Україна).

Для адекватного тлумачення ФО доводиться враховувати так звану механіку функціонування, поведінку її в контексті, мовленні. Оскільки в процесі функціонування виникає зміна мовних одиниць і категорій (Головин, 213), в тому числі і фразеологічних, це повинно знайти своє відбиття в тлумаченні. Добір формули тлумачення ФО у словниках досить часто підпорядковується синтаксичній ролі ФО. Особливо яскраво та наочно це простежується в полісемічних фраземах, що детально розглянуто при описуванні фразеологічної полісемії.

Фразеограф повинен враховувати, що опис у словнику функціональних особливостей фразеологізмів передбачає їх аналіз як з погляду форми, так і змісту. Синтаксичні умови вживання ФО, пов'язані з синтагматикою, важливі для співвідношення (адекватності) „заголовок словникової статті – її зміст”. У цьому плані треба наголосити на тих випадках, коли синтаксичні зв'язки фразеологізму виявляють конструктивно зумовлене значення. Наприклад, у фразеологізмі **на рівні** поряд з першим значенням „як слід, як треба, як належить”: [Родіон:] *Ідіть, Антоне Лукичу! Щоб все було на рівні...* (О. Корнійчук) простежується друге значення, зумовлене конструкцією з керуванням чого – „у повній відповідності з чим-небудь”: *Вміти творити – це означає бути також мислителем своєї епохи, ... бути на рівні передових ідей свого часу* (О. Довженко).

Особливості функціонування ФО повинні знайти своє відображення у словниках і в тих випадках, коли реєстровий фразеологізм не зовсім відповідає тому матеріалу, який є в ілюстрації, і перебуває у відношенні загального до часткового. Це стосується тих моделей фразеологізмів, які вимагають конкретного наповнення в контексті, наприклад: **під яку руку** „у певному стані, у момент певного збудження”, а ілюстрації мають конкретно наповнити загальну форму „яку”: *Побажав зостатись, правда, після деякого розду-*

мування, *швець Микола Проць, прозваний під веселу руку на товариському обіді „американцем”* (В. Бабляк); *Розтривожився Дмитрій, збентежився. Під таку злу руку ввійшов розшуканий дружинниками Іванко* (А. Хижняк); *Дружину він бив ...під п'яну руку* (М. Горький – переклад Ковганюка).

Складність тлумачення, пов'язана з функціональними особливостями ФО в різних їхніх проявах у мовленні, часто пояснюється специфікою форми. Це стосується переважно тих ад'єктивних і адвербіальних фразем, які у своєму складі можуть мати факультативний компонент *хоч, аж, що [й] та ін.*, напр.: *Поміж дубами сидить стара, стара-старенезна жінка, аж її мох покрит* (М. Вовчок); *Боками [люпин] буйний та густий, що й перепелиці нікуди пропхатися* (Л. Мартович). Фразеологізми органічно вплітаються в текст; вони не є чимсь застиглим, їхні компоненти здатні у певних умовах реалізувати свої синтаксичні можливості, змінити свою граматичну форму, вступити в різні смислові відношення з контекстом. Це здійснюється в потоці зв'язного мовлення і зумовлюється тісними зв'язками ФО з сусіднім реченням контексту, особливо з сполучниками *хоч і аж*.

При формулюванні тлумачень ФО лексикограф наражається на труднощі, викликані випадками, коли експресія виражає значення „дуже”, „надзвичайно” та інші і супроводжується у реченні словами *такий, так* або вказівною конструкцією *такий, що* або *так що аж*, завдяки яким якоюсь мірою актуалізується пряме значення генетичного словосполучення, напр.: *Сметати черв'як гладыш баба збирає, а кысяк такий, хоч ножем ріж* (М. Стельмах); *Що мене найбільше вразило тут, то вуличне життя. Люди не говорять, а кричать так, що хоч вуха затикай* (М. Коцюбинський). Зустрічається і подвійне вживання подібних фразеологічних конструкцій. Перше – коли фразеологізм виступає лише для підсилення виразності названої у першому реченні ознаки, дії і т. ін.: *І зненавиділа я тебе, так же зненавиділа, що аж душу мені вивертало!* (М. Кропивницький) (= „дуже сильно”); *А жінка в його прехороша, препишна, превесела така, що й час не змигнеться з нею* (М. Вовчок) (= „дуже, надзвичайно”). Друге вживання – коли в реченні не названо самої ознаки або дії, а ФО, крім підсилення ознаки чи вияву дії, виступає в першу чергу як носій основного змісту її, на який у першому реченні лише звертається увага вказівним словом *такий* або *так [що]*: *Жита такі, що й вул не пролізе* (М. Вовчок) (= „дуже густі”); *Молода й слова не промовила, не глянула, така стояла, що кращих у домовину кладуть!* (М. Вовчок) (= „з поганим виглядом, страшна”); *Такими шляхами поведе, що й сам чорт ногу зламає* (В. Козаченко) (= „надзвичайно складними, важкими”).

Таким чином, поряд із звичайним функціонуванням фразеологізмів з компонентом *аж, хоч, що*, коли без труднощів можна підібрати потрібну формулу тлумачення (наприклад, у контексті *Скрізь аж кипить торгівля й купівля* (І. Нечуй-Левицький) („проходить дуже жваво”) спостерігається і досить ускладнене функціонування їх у реченні (про що йшлося вище).

Відшуковуючи потрібну формулу лексикографічної інтерпретації ФО, укла-

дачі часто невинуватно розширюють їх межі, прикладом чого може бути фразема, подана у СУМі: *таке, що й купи не держиться* (замість правильного – *й купи не держиться*): *Про Ульяну таке бувало верзе, що й купи не держиться* (І. Муратов). Пошук потрібної формули тлумачення фразеологізмів становить надзвичайно великі труднощі, про що свідчить значний різноманітний у способах лексикографічної інтерпретації ФО, викликаний особливостями їх функціонування. Наведемо декілька прикладів такої строкатості тлумачень: а) *таке, що й купи не держиться* – нісенітниця. [Староста:] *Та що це ти, бабо, вигадуєш щось таке, що й купи не держиться* (М. Кропивницький) – СУМ; б) *купи не держалося що* – про щось логічно не зв'язане, не систематизоване. *Завжди торочить [дитя] десь таке, що й купи не держиться* (П. Колесник) – „Словник українських ідіом” Г. М. Удовиченко; в) *і через губу не плюне* – хто-небудь гордує, пишається, вважає негідним себе щось зробити. *Він думав, що цей пройдисвіт зробився тепер таким паном, що й через губу не плюне* (П. Куліш) – СУМ; г) *(аж) у вухах лящуть* – про сприйняття різних, пронизливих звуків. *Хоробро кинувся [песик] вперед, вертієся перед вершиною і заливає так, що у вухах лящало* (Ю. Збанацький) – СУМ.

Зважаючи на різноманітність та своєрідність функціонування ФО в контекстах, виробити якийсь стандартний спосіб тлумачення досить важко. Можна лише намітити загальні рекомендації в цьому плані. У тому випадку, коли в реченні наявні вказівки на якість ознаки, дії і т. ін. (перший випадок функціонування), доцільно використовувати описовий спосіб тлумачення у такій формі: „Уживається для підкреслення великої міри ознаки; дуже, надзвичайно, сильно”. Бажано при цьому відбивати також сполучуваність: *перев.* (переважно) з *сл. такий (так) [що]*. Таке функціонування можна фіксувати як відтінок або друге значення. Наприклад, ФО *хоч обіддя гни* поряд з першим значенням „дуже товстий, дебелий (про шию тощо)” (Тоєста [Олена], як бодня, а шия хоч обіддя гни (І. Нечуй-Левицький) має друге функціональне значення, яке може лексикографуватися таким чином:

з *сл. такий, що*. Уживається для підсилення ознаки; дуже. – *У Миخنкові що не двір, то й виводок дітей. І такі опецькуваті, що хоч обіддя гни* (М. Рудь). У тих випадках, коли в ілюстрації відсутні вказівки на ознаку або дію (другий випадок вживання цих фразеологічних конструкцій), достатньо лише відобразити сполучуваність:

з *сл. такий*. Надзвичайно товстий, дебелий (про шию, в'язи тощо). *Здоровий, дебелий [Гладун], з в'язами такими, хоч обіддя гни* (О. Гончар).

Лексикографи підкреслюють, що завданням фразеологічного словника є розкриття і розтлумачення значень ФО, показ їх реального функціонування в мовленні (Бабкин, 1964, а, 9).

Специфіка функціонування фразем як складних у структурному відношенні знаків відповідно позначається і на формулі тлумачення. Значною мірою це стосується тлумачень так званих незамкнених фразеологічних структур, які займають помітне місце в українській фразеології. Тому їх особливості вимагають окремого розгляду.

Незамкнені фразеологічні структури та їх лексикографічна інтерпретація

З погляду функціонування фразеологізмів у реченні їх можна розділити на два великі розряди: ФО замкненої та ФО незамкненої структури. Більшість фразеологізмів належить до замкнених конструкцій. Замкнену, або незалежну, закриту, структуру мають такі фраземи, які вводяться в речення як цілком самостійні, закінчені та завершені у структурному і смислово-плані одиниці, які в своїй структурі не мають компонента, який би варіювався залежно від мовленнєвої ситуації. Вони стабільні стосовно компонентного наповнення і щодо синтаксичної будови. Але це не означає, що вони незалежні від оточення. Лише у контексті замкнені фраземи наповнюються конкретним змістом. Залежність замкнених ФО від контексту виявляється на семантичному рівні, напр.: *круг пальця обкрутити* (А. Головка). *Отак по-дурному дали себе круг пальця обкрутити* (А. Головка).

Незамкнені конструкції своїми зовнішніми зв'язками з іншими членами речення не закриті і в кожному конкретному вживанні виступають структурною основою фраземи і обов'язково доповнюються певними, довільно введеними у речення членами. Незамкнені ФО – це фразеологізми, у структурі яких є лексема, що варіюється залежно від мовленнєвої ситуації. У незамкнених структурах граматична форма диктується внутрішнім контекстом фразеологізму і закріплюється мовною традицією, напр.: *не знати лиця на кому: Почула Галька чужого чоловіка, увійшла в хату... На ній лиця було не знати; так вона схудла, аж почорніла* (П. Мирний) (= „вона дуже бліда, змарніла”); *на серці кипить чиему: Я умію більше мовчати, у собі гнітати, ніж розказувати перед людьми. Що їм до того, – що на моїм серці кипить?* (П. Мирний) (= „я нервую, переживаю”); *очі завидують у кого – хтось дуже заздрисний*. Як правило, такі ФО широко представлені у фразеологічному корпусі української мови. Порівняно із замкненими ФО вони мають тісніші зв'язки з контекстом і ширші шляхи функціонування в мовленні. Якщо при актуалізації замкнених ФО на перший план впливає семантична залежність її від контексту, то при актуалізації незамкнених фразеологічних конструкцій – лексико-граматична.

Аналізуючи речення з ФО подібної структури, можна виділити такі конструктивні елементи: а) фразеологізована основа речення; б) зумовлений член речення; в) вільні члени речення (Шавкунова, 1964, 6).

Фразеологізована основа речення вводиться в контекст як установлене, відтворюване словосполучення з постійним компонентним складом; синтаксичну роль у реченні виконує все словосполучення в цілому. Фразеологізована основа речення – це, власне кажучи, фразеологізм.

Терміном зумовлений член позначається той елемент речення, який має бути належністю незамкненої фразеологічної структури і який відіграє неабияку роль у з'ясуванні, розкритті значення фразеологізму, але до його складу не входить і тому не є його компонентом, бо йому не властиві ні переосмислення, ні відтворюваність як обов'язкові елементи компо-

нента ФО. Зумовлений член досить довільний, він визначається лише контекстом, через що і має назву „зумовлений”. Свійкою у нього є лише граматична форма, -лексичне ж наповнення його залишається загалом довільним. На відміну від компонентів фраземи, зумовлений член може легко вступати в синтаксичні зв'язки з іншими членами речення і функціонує у ньому як самостійний його член. Найтиповіші випадки у фразеології, коли він є додатком, напр.: [Платон Гаврилович:] *Дівчина вона гарненька, гудити не буду. Тільки у неї здається, трохи зайчики в голові стрибають* (С. Васильченко) (зумовлений член у неї виступає в ролі додатка). Рідше він буває означенням: *Одного разу покликала [мати] дочку до себе, хотіла щось сказати. Вуста її зімкнулися навіки* (Д. Ткач). Слід зазначити, що зумовлений член може бути поширеним (разом з пояснювальними словами), напр.: *В кожній доярки вертілося на думці: а навіщо ж ти Марка зігнав [з ферми]?* (К. Гордієнко) (= „кожна доярка думала”); *Вже ж не гляне він на мене, – Дарма виглядати! Вже ж моєму миленькому світа не видати!* (Л. Українка) (= „Мій миленький помре”).

Терміном вільні члени позначаємо ту частину речення, без якої значення ФО цілком зрозуміле, тому наявність її в реченні залежить від змісту і потреб контексту. Вільні члени в семантичному і граматичному відношеннях зовсім не пов'язані ні з фразеологізованою основою, ні з зумовленим членом.

Найхарактернішою властивістю незамкнених фразеологічних структур є суперечність, яка полягає у невідповідності між змістом ФО та її граматичним оформленням у реченні, між цілісним значенням фраземи і зовнішньою формою її вираження, у відсутності збігу меж за функцією з межею синтаксичної будови. Причина такої суперечності криється в самій природі фразеологізму. Як справедливо зауважує О. С. Ахманова, у фразеології одночасно діють дві сили: доцентрова і відцентрова. Доцентрові сили створюють так званий внутрішній контекст ФО, вони ж забезпечують структурно-семантичну довершеність цієї одиниці, а також цілісність її номінації. Відцентрові ж сили, навпаки, забезпечують певну семантичну самостійність компонентів, зумовлену тим, що фразеологізми утворились на базі окремих слів, за якими була закріплена певна семантична інформація (Ахманова, 1957, 170). Відповідно до цього у незамкнених фразеологічних структурах слід розрізняти внутрішні і зовнішні фразеологічні зв'язки. Внутрішні зв'язки – це зв'язки між компонентами ФО; зовнішні – це зв'язки фразеологізму (або фразеологізованої основи речення) з іншими елементами речення і перш за все, що найважливіше для незамкнених структур, – із зумовленим членом як елементом, який вводиться в речення для остаточного оформлення ФО в мовленні, в контексті. Як зовнішні, так і внутрішні зв'язки можуть бути первинними і вторинними. Для з'ясування суперечностей незамкнених структур важливі зовнішні зв'язки. Первинні зовнішні фразеологічні зв'язки випливають з колишньої лексичної самостійності компонентів фразеологізму і зумовлюються їх лексико-граматичною природою, а вторинні зовнішні фра-

зеологічні зв'язки залежать від цілісного значення ФО і не пов'язані з лексико-граматичною природою фразеологічних компонентів. Суперечності незамкнених фразеологічних структур полягають в тому, що фразеологізована основа входить до складу речення з уже виробленим та усталеним для певної ФО цілісним значенням, а характер її граматичного зв'язку із зумовленим членом визначається колишньою семантичною самостійністю компонентів фразеологізованої основи. Форма зумовленого члена суперечить цій цілісності. Така невідповідність між змістом фразеологізму та формою речення, побудованого на основі ФО, є основною структурно-функціональною особливістю незамкнених фразеологічних конструкцій. При цьому як досить типове явище можна зустріти подвійне функціонування тих самих фразеологізмів: з первинними та вторинними зв'язками, напр.: *ні кінця ні краю* – 1. *Світ який – мереживо казкове! Світ який – ні краю ні кінця!* (В. Симоненко) (= „безмежний”) (замкнена структура).

2. *Людство... Людство... Яке слово широке! Ні кінця йому ні краю* (І. Муратов) (= „воно безмежне”) (незамкнена структура).

Незамкнені фраземи порівняно з замкненими мають особливий характер і функцію фразеологічного значення, що зумовлює їх семантико-граматичну специфіку. Вона полягає в тому, що в реченні такі фраземи виступають як предикати, які позначають певний стан, обов'язково пов'язаний з особою. Таким чином, предикативність та наявність суб'єкта як носія предикативної ознаки – стану – є основними структурно-смысловими компонентами речення з фразеологізмами незамкнених конструкцій.

Незамкненість ФО полягає в їх семантичній та структурній несамостійності. Порівняймо, наприклад, такі незамкнені фразеологізми: *кров застигає в жилах; каша в голові; камінь за пазухою*, які вимагають в контексті спеціального поширювача – *у кого*. Тому лише у сполученні із зумовленими формами імен, які не входять до складу незамкнених фразем, але розкривають їх зміст, незамкнені фразеологізми виступають як завершені комунікативні одиниці (Бондаренко, 66).

Основною і найтиповішою ознакою незамкнених фразеологічних структур є їхня обов'язкова сполучуваність з лексичними одиницями певної семантики та морфологічної вираженості – імені із значенням особи у формі непрямих відмінків, напр.: *голова туманіє у кого; світ зав'язується кому; виїшов дух з кого* тощо. Інакше кажучи, організуючими та конструктивними елементами предикативної єдності речення виступає ім'я у непрямому відмінку і фразеологізм незамкненої конструкції (Золотова, 160). Звідси випливає, що реалізація значення незамкнених фразеологізмів здійснюється лише при наявності певного оточення – зумовленого члена, тобто імені у формі непрямого відмінка.

При лексикографічному опрацюванні незамкнених ФО, зокрема при їх тлумаченні слід звертати особливу увагу на невідповідність змісту та форми цих конструкцій.

Фразеографічний пошук еквівалентних фразеологічних дефініцій незамк-

нених структур необхідно спрямовувати саме на зумовлений член речення, на таку побудову формули тлумачення, у якій знайшли б своє місце переоформлення структури цих незамкнених конструкцій та зміна синтаксичної функції зумовленого члена. Для цього необхідно перш за все наголосити на керуванні, яке повинне виступати в словнику обов'язковим супутником незамкнених фразеологічних структур. Наприклад, і *муха крилом вб'є кого*; *одна лише тінь залишилася від кого, з кого*; *замкнувся світ кому*; *клепки розсохлися у кого*; *наче що вступило між ким*; *так шкура й закипить на кому*; *місце застигло по кому, чому*; *карта бита чия*; *уста зімкнулися чий*.

Лексикографічна практика свідчить, що для успішного застосування до незамкнених фразеологічних структур основного правила тлумачення – прийому підстановки смислового еквівалента, яким є дефініція, – необхідно особливу увагу звертати на зумовлений член речення, який у фразеологізмі в узагальненому вигляді позначається зазначеним керуванням. У дефініції він стає, як правило, підметом. Позначення такого підмета здійснюється за допомогою неозначеного займенника *хто-небудь, що-небудь* або *хтось, щось*. У дієслівних фразеологізмах – це суб'єкт дії, у ад'єктивних ФО – носій ознаки. Структурно формулу тлумачення дієслівних фразем можна представити у такому вигляді: „Хто-небудь + V”, де V – дієслово або дієслівний зворот, напр.: *душі не стало у кого* – хтось дуже злякався. – *Чого це, – каже [Кирило Тур], – ви поторопіли? Батько пошуткував, а в їх уже й душі не стало* (П. Куліш).

Структурне зображення формули дефініції ад'єктивних ФО: „Хто-небудь + Р” (Р – ознака суб'єкта), напр.: *їх водою не розлієш* – вони надзвичайно дружні між собою. *Всі вони [артилеристи] зв'язані міцною дружбою; їх і водою не розлієш* (В. Кучер).

Іноді контекст зобов'язує фразеографа зробити у тлумаченні зумовлений член додатком, точніше, залишити його додатком, змінивши лише відмінок; але це робиться виключно з стилістичною метою, напр.: *неначе камінь спав з душі у кого* – комусь стало легко, спокійно. [Анастасій:] *Неначе камінь спав з душі у мене! Тепер я весело піду на смерть!* (М. Костомаров) (= „я відчув спокій”).

Формальним показником незамкненої фразеологічної структури є керування, яке у словнику необхідно відбивати. Щоправда, керування часто фіксується і при замкнених структурах, напр.: *відчинити двері для кого* – дати можливість кому-небудь займатися, користуватися чимсь. *Наука була лиш для панських синів, а Жовтень всі двері для нас відчинив* (Н. Забіла).

Але у цих випадках керування не є зумовленим членом у реченні і тому властива незамкненим структурам невідповідність між граматичним вираженням та змістом фразеологізму відсутня. Порівняймо замкнені структури з керуванням, напр.: *засупонити пашу кому* – примусити кого-небудь мовчати. *Потрібна ж яка-небудь пригода, якась біда, а то й кров навіть, щоб ступити губи чи, як казав пан Пампушка, заткати пельку, засупонити пашу есій оцій по-базарному крикучий юрбі* (О. Ільченко) і незамкнені структури

(теж з керуванням): і кіт не валився у кого – хтось ще нічого не робив. – Он люди вже городи копають та орють, а в нас ще й кіт не валився, – бубоніла стара Кухтиха (А. Ішук) (= „ми нічого не робили”).

Фразеографічна практика свідчить, що не завжди можна провести чітку межу між замкненими і незамкненими структурами. Контекст дозволяє також здійснювати різноманітні трансформації, які можуть спричинитися до переходу незамкнених ФО у замкнені. Так, деякі фразеологізми допускають подвійне тлумачення – способом замкнених і незамкнених конструкцій, напр.: хоч кіл на голові теши кому: Та цьому ж Ількові хоч кіл на голові теши – не переконаєш (М. Зарудний) – а) Когось неможливо переконати (замкнена форма); б) Хто-небудь надзвичайно впертий (незамкнена форма); в руку йшлося кому: Так усе тепер чогось Хведорові в руку йшлося: урожай був добрий, щепи поприймались чисто всі, два ловких стригуни вигодувались, вже й виїжджати їх почав (Г. Григоренко) – тлумачення: а) Щастить кому-небудь (замкнена структура); б) Хтось дуже везучий (незамкнена структура).

Детальніше з'ясування значень подібних ФО вимагає ширшого контексту, який допоміг би конкретизувати, що хоче підкреслити автор: ознаку чи констатацію дії.

Таким чином, незамкнені конструкції фразеологізмів представлені у мовленні досить широко і мають свої специфічні ознаки, які виявляються при їх функціонуванні і вимагають при фразеографічній розробці особливого підходу.

Випрацювання дефініції фразеологізму, формулювання його тлумачення – це складний процес, який вимагає всебічного аналізу багатьох аспектів ФО. При виборі способу і формули тлумачення лексикографові однаковою мірою треба враховувати особливості фразеологічного значення, структуру фразеологізмів, їх співвіднесеність з тим чи іншим лексико-граматичним розрядом, парадигматику, синтаксичну роль, а також специфіку їх функціонування у мові як складних у структурному плані конструкцій.

РОЗДІЛ III. СЕМАНТИЧНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ У МОВІ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ХУДОЖНЬОЇ ПРОЗИ

Теоретичні основи дослідження семантичних трансформацій ФО. Проблема семантичних трансформацій ФО не знайшла ще цілком прийнятного розв'язання в лінгвістичній літературі. Деякі фразеологи поняття „трансформація” пов'язують лише з формою стійкого словосполучення, залишаючи поза увагою той факт, що фразеологізм у процесі функціонування може зазнавати не тільки структурно-семантичних, а й виключно семантичних перетворень. Якщо дотримуватись такого погляду, то виходить, що образному виразові не притаманні смислові модифікації, і це є однією з відмінностей фразеологізму від слова (Шадрин, 1970). Безумовно, що стійкість як одна з визначальних ознак фразеологізму проявляється передусім у незмінності його значення. Однак спостереження над функціонуванням ФО дає підставу твердити, що семантична стійкість ФО теж не є чимось абсолютним, раз і назажди даним. Семантика фразеологізму, як і його структура, зазнає постійного розвитку, оновлення, переосмислення. Треба тільки зауважити, що оновлення значення ФО, порівняно із розвитком форми, – процес значно триваліший, здійснюється він повільно тому, на перший погляд, здається не таким помітним.

Значна частина дослідників (Болдырева, Баран, Кочетков, Начисчионе та ін.) суть семантичних трансформацій вбачають в обігранні зі стилістичною метою або прямого словесного значення окремих компонентів ФО, або семантичної двоплановості фразеологічного звороту. „Основою, яка дозволяє здійснювати цей різновид модифікації фразеологічних одиниць, є бінарність у лексичному значенні мовного знака” (Баран, 135). Таким чином, семантичні трансформації зводяться до явища подвійної актуалізації. Але поняття „семантичні трансформації” дещо ширше. Безумовно, подвійна актуалізація є окремим дуже поширеним різновидом семантичних перетворень. Особливістю подвійної актуалізації є те, що семантика фразеологізму, який підлягає даному різновидові трансформацій, залишається незмінною. Але поряд із традиційним значенням фразеологічної одиниці в особливих контекстуальних умовах здійснюється актуалізація потенційних лексичних значень її компонентів. Якщо ж мати на увазі власне семантичні трансформації, то їх специфіка полягає в тому, що компоненти стійкого словосполучення не виявляють своїх потенційних лексичних значень: оновлюється фразеологічно цілісний зміст стійкого вислову. Деякі вчені вважають, що семантичні трансформації полягають в тому, що „значення фразеологізму

розуміється ширше, або підкреслюються якісь особливі відтінки цього значення, або, врешті, просто одне значення підмінюється іншим" (Молотков, 1966, 95). Йдеться про явище власне семантичної трансформації, а подвійна актуалізація до складу цього типу модифікацій не зараховується. Однаково неправомірне як обмеження трансформацій тільки явищем подвійної актуалізації, так і виведення її за межі аналізованого типу трансформацій ФО. При розгляді семантичних трансформацій у рівній мірі повинні враховуватись явища і подвійної актуалізації, і власне семантичної трансформації.

Семантичні трансформації, у нашому розумінні, – це зміни традиційної семантики фразеологізму, спричинені його актуалізацією в особливих контекстуальних умовах, внаслідок чого узусальне фразеологічне значення набуває додаткових відтінків або ж реалізується семантична двоплановість чи то окремих компонентів ФО, чи словосполучення в цілому. Аналіз семантичних трансформацій традиційних фразеологізмів полягає у виявленні та описі найбільш поширених способів і основних причин оновлення загальновідомих зворотів мови. Значний інтерес становить окремий розгляд власне семантичних трансформацій та подвійної актуалізації ФО. Ці два явища зближуються в тому плані, що різні за своїм характером смислові зміни в них зумовлюються зовнішньою сполучуваністю, тобто сполучуваністю фразеологізму з мовними елементами, які оточують його¹, а це дозволяє розглядати їх як два підтипи семантичних трансформацій.

Власне семантичні трансформації. Розвиток фразеологічного значення

Власне семантичними слід вважати такі перетворення фразеологізмів, які спричинюють зміну традиційного значення, не порушуючи при цьому лексико-граматичного складу стійкого словосполучення. Ступінь відхилення від традиційного значення може бути різним: від збільшення абстрактного елемента в семантиці до появи додаткових смислових і стилістичних відтінків аж до розвитку нового значення і перетворення фразеологізму в полісемічний. Однією з головних причин появи нових елементів у традиційному значенні ФО є розвиток сфери оточення фразеологізму (термін М.Т.Тарієва).

Оточення фразеологізму, або фразеологічне оточення, – це найближчий контекст, з яким фразеологізм вступає в безпосередній граматичний та смисловий зв'язок. Можна сказати, що саме фразеологічне оточення формує те чи інше значення фразеологізму. Особливо це стосується фразеологізмів з обов'язковим оточенням, коли семантику ФО просто неможливо розглядати поза зв'язками з структурно необхідними елементами, що супроводжують ФО. Наприклад, ФО **до нитки** реалізує своє значення тільки в певному, властивому їй лексико-фразеологічному контексті, у своєрідній конфігурації, яка складається з самої ФО та обов'язкового для неї оточення. Так, з

¹Розрізняється ще внутрішня сполучуваність ФО, тобто сполучуваність всередині фразеологізму, між його компонентами.

дієсловом промокнути даний фразеологізм набуває значення „наскрізь”; з дієсловами обібрати, обдерти, забрати він означає „усе до решти”; у поєднанні зі словами звестися, дійти – „зовсім” (збідніти, збожіти). У наведених прикладах слова, що становлять оточення ФО, гармоніюють з її внутрішньою формою, ФО зберігає мотивованість, тобто значення ФО, лексичний зміст її компонентів і елементи оточення становлять єдине смислове ціле. Розвиток сфери оточення веде до затемнення внутрішньообразної основи ФО. Якщо в поєднанні із займенником все значення ФО до **ниточки** („повністю, абсолютно, геть чисто все”) ще можна пов'язати зі змістом компонентів даної ФО, то в сполученні з дієсловом розумової дії вивчити воно віддаляється від внутрішньої форми ФО, стає більш абстрактним: *Ні, товариш Книш показав ні більше, ні менше як справжній балет, та ще й балет такий, про який, здається, ніхто з нас і не чув: „Отелло”!.. Навіть такий дуже приблизний „знавець” Шекспіра, як я, тільки плечима знизав, а що ж казати про людей, які вивчили англійського драматурга до ниточки?* (П.Загребельний). Поєднуючись із словом вивчити, фразеологізм до **нитки** набуває значення „дуже добре, досконало, повністю”, яке не стало літературно вживаним, оскільки така сполучуваність не відбита в нормативних фразеологічних словниках та СУМі. Використання ФО в незвичних контекстуальних умовах пов'язане з прагненням П.Загребельного загострити увагу читача на цьому словосполученні й побачити у звичному свіже, оригінальне. Водночас мовна творчість письменника у кожному конкретному випадку відбиває загальні тенденції розвитку фразеологічного значення, що йде в напрямі посилення абстрактності та втрати фразеологізмом мотивованості. Фактором розвитку значення тут виступає лексична сполучуваність, тобто можливість ФО поєднуватись з певною групою чи групами слів.

У позиційно-граматичному відношенні оточення може бути суб'єктивним, об'єктивним і необ'єктивним (обставинним). У ролі суб'єктивного оточення найчастіше виступають імена з семантикою особи та лексеми абстрактного змісту в ролі підмета. Об'єктивне – виражається керованими словосполученнями з семантикою особи, живого, неживого та абстрактного предмета (Жуков, 1978, 138). Зміни в звичному для ФО суб'єктивному оточенні, що полягають здебільшого в заміні іменників з семантикою особи лексемами абстрактного змісту, також призводять до збільшення ступеня абстрактності фразеологічного значення з одночасною втратою внутрішньої форми ФО. Для прикладу, ФО **скручувати в баранячий ріг**, тобто „примувати бути покірним, приборкувати жорстокими утисками, суворістю тощо” (СУМ), має обов'язкове двомісне суб'єктно-об'єктне оточення або семантично-граматичний зв'язок „зліва” і „справа”. Конфігурація ФО й оточення виглядає так: **хто – ФО – кого-небудь: Лама з таким характером в одну мить скрутить вас у баранячий ріг** (В.Собко). Як бачимо, „зліва” дана ФО уживається при підметі, що виражений іменником із семантикою особи. Заміна іменника конкретної семантики дама абстрактним час посилює відхід значення ФО

від словесного змісту її компонентів: *Гордих час швидко скручує в бараний ріг* (М.Стельмах). Традиційне значення фразеологізму не змінюється, але стає більш узагальненим, місткішим. Якщо ж подібного роду переадресовка предметної співвіднесеності відбувається не в суб'єктному, а в „правому”, об'єктному, оточенні фразеологізму, то його значення внаслідок такого переміщення може набувати додаткових відтінків, а то й розвинути в окреме значення полісемічного фразеологізму. Так, протиставлення іменникові з семантикою особи абстрактного поняття в обов'язковому об'єктному оточенні ФО *скрутити в'язи* призводить до виникнення нового значення. Первісно дана ФО поєднувалась граматичним зв'язком керування з давальним відмінком іменних частин мови з семантикою особи: *скрутити в'язи кому*, тобто „сильно побити або вбити кого-небудь”: *Ти, хазяїне, синів моїх не ображай. За Сандера я тобі в'язи-скручу* (А. Шиян). У поєднанні цього фразеологізму з іменником абстрактної семантики труднощі ФО розвиває нове значення: „успішно справитися із складною роботою”: *Бо про них [труднощі] більше турбують оті, що збоку стоять. Ми з шкури вилазимо, щоб скрутити в'язи цим труднощам, а дехто на них славу праведників і грошеу водночас набирає* (М. Стельмах). (Ідеться про дописувачів.)

На розвиток семантики ФО впливає також і порушення звичної для ФО синтаксичної сполучуваності з об'єктом-оточенням, тобто зміна граматичних зв'язків між ФО та об'єктом дії, який найчастіше сполучається з ФО з допомогою керування. Так, ФО *залазити в петлю* традиційно керує родовим відмінком іменної частини мови в ролі непрямого додатка. Конфігурація розгляданого стійкого звороту має такий вигляд: *хто-небудь – ФО – до кого-небудь*, напр.: *На такому наділі не розженешся, хіба що в петлю до панів та глитаїв залізеш, і зашморгнуть вони тебе, що й землиці тій не рад* (І. Цюпа). У наведеному прикладі фразеологізм перебуває в своєму традиційному оточенні, і тільки в ньому він може реалізувати значення „потрапляти в залежність від кого-небудь”. У М. Стельмаха знаходимо відхилення від усталеного вживання даного виразу: відсутній додаток – обов'язковий елемент оточення, внаслідок чого у новому контексті ФО *залізи в петлю* набуває значення (а, можливо, відтінку значення) „опинятися в безвихідному становищі”: *Після сходки гебітсляндвірт, крайсляндвірт і комендант гестапо образу поїхали в край, а з Магазином залишився Безбородько і вся некликана збірнота, що прийшла з ним на гульбище. Вона, окрім Рогині, якого силоміць затягли на обід, галасливо вітала хуторянина, бажала йому багатства з землі, з води та роси, а хуторянину думалось одне: розсипав він свої дні, як темну росу, і заліз у петлю* (М.Стельмах).

Порушення синтаксичної сполучуваності фразеологізму *набити руку*, який традиційно керує непрямым додатком і означає „набувати вправності, вміння, досвіду в чому-небудь” (СУМ), і вживання його з обставиною місця вносить у традиційне значення фразеологізму новий відтінок „робити кар'єру, просуватися по службовій лінії”: *Він [Стопочка Магази́н] уже в область збирається, бо в районі набив руку; Наб'ю в області руку і подамся вище* (М.Стельмах).

Отже, фразеологічне значення в своєму розвитку проходить такі етапи: 1) втрата фразеологізмом мотивованості та посилення абстрактного елемента в значенні; 2) набуття нових смислових відтінків; 3) розвиток нового значення і перетворення фразеологізму в багатозначний. Основними факторами розвитку фразеологічного значення є розвиток оточення фразеологізму, зокрема, зміна традиційної лексичної та синтаксичної сполучуваності та протиставлення категоріального характеру в суб'єктно-об'єктних характеристиках фразеологізму. Видозміни значення ФО як способу семантичних трансформацій свідчать про те, що письменники працюють не тільки над добorem фразеологізмів, а й знаходять для них нові контексти, пропонують їх у нових зв'язках, забезпечуючи цим оновлене звучання загально-відомим виразам.

Подвійна актуалізація фразеологізмів

Явище реалізації потенційних значень усіх чи окремих компонентів фразеологізму поряд із використанням його традиційного значення відоме в науковій літературі як подвійна актуалізація, постійно привертає увагу дослідників. Так, Л.А.Булаховський відзначав у мові російських письменників XIX ст., зокрема у М.Гоголя, випадки розкладу фразеологізмів. Учений вважав це одним із найефективніших засобів творення комічного і вбачав у цьому наслідок „нового осмислення слів шляхом зіткнення їх з іншими можливими значеннями” (Булаховський, 1957, 422). Аналізуючи мовний стиль М. Стельмаха, І.К.Білодід відзначав майстерність його прийому семантико-стилістичного і структурного оновлення стійких словесних сполук (Білодід, 1955, 174). З цих зауважень можна зробити висновок, що намітилася тенденція розгляду подвійної актуалізації (та інших фразеологічних трансформацій) в аспекті стилістичному. Обґрунтованість і законмірність такого підходу очевидна, оскільки цілком зрозуміло, що функціональна характеристика стійких сполук повністю перебуває у сфері стилістики (Ларин, 200–224).

Поряд із визначенням стилістичних можливостей подвійної актуалізації ряд дослідників обґрунтовує думку про те, що вона впливає і на семантику фразеологізму: „У більшій мірі прийом оновлення традиційних зворотів має на меті конкретизацію значення” (Валгіна, 38). У зв'язку з цим навіть виник термін „конкретизація фразеологічної одиниці” на означення явища подвійної актуалізації (Шевченко, 1962, 11). Можливість подвійної актуалізації закладена в самій природі фразеологізмів. Особливістю цих одиниць мови є їх семантична двоплановість. Компоненти більшості стійких виразів (*сісти не в свої сани, опустити руки, змотувати вудки, глєк розбити*) первісно вживалися як вільні словосполучення (в прямому значенні), потім вони метафоризувалися і почали використовуватися з переносним (фразеологічним) значенням. Ця особливість фразеологізмів і дозволяє письменникам з певною метою зводити й поєднувати в одному виразі як пряме, так і пере-

носне його значення. Подібне поєднання, що нагадує собою зіткнення, має діалектичний характер. Подвійну актуалізацію треба, очевидно, розглядати як процес, що існує завдяки взаємодії двох протилежностей: фразеологізму та співзвучного з ним вільного словосполучення – які перебувають між собою у відношеннях міжрівневої омонімії. При цьому дію, спрямовану на фразеологічну одиницю, слід характеризувати як руйнівну, а дію на співзвучне з ФО вільне словосполучення – як оновлюючу. Процес подвійної актуалізації тому і відбувається, що внаслідок названих дій кожна з сторін – фразеологізм і співзвучний з ним нефразеологічний вираз – переходить у свою протилежність. Іншими словами, фразеологічна одиниця руйнується і стає вільним словосполученням, а співзвучний з нею ідіоматичний вираз фразеологізується.

Терміни, що пропонуються дослідниками на позначення даного явища, належать до однієї з двох протилежних груп залежно від того, яка сторона – позитивна чи негативна, руйнівна чи оновлююча – береться до уваги. Терміни оновлення внутрішньої форми фразеологізму, відновлення переносного значення фразеологічного словосполучення, оновлення фразеологізму (Зубова; Кочетков; Колесникова) свідчать про те, що їх автори абсолютизують позитивну сторону даного процесу, хоч така абсолютизація не йде далі назви терміна. Аналізуючи природу так званого оновлення фразеологізму, названі вчені не можуть обминути і протилежної, негативної дії: деякі з них навіть визначають оновлення через руйнування і навпаки. Однак переважна більшість дослідників у запропонованій термінології надає перевагу руйнівній, негативній стороні процесу подвійної актуалізації, вживаючи терміни: розклад фразеологізму, зруйнування фразеологізму, деформація фразеологізму, дефразеологізація (Ахманова, 1969; Шкляревский; Приходько; Тер-Минасова). Але, як і в попередньому випадку, при поясненні самого явища явно враховується його діалектичність. У „Словаре лингвистических терминов” О.С.Ахманова, зокрема, визначає деформацію ідіоми як фігуру мови, „що полягає в зруйнуванні семантичної монолітності фразеологічного зрощення і оживленні слів, що утворюють ідіому, і використанні їх як самостійних семантичних одиниць” (166). Пошуки нових термінів свідчать, що існуючі позначення не задовольняють учених. Дедалі примітнішим стає факт відмови від термінів типу руйнування – оновлення. „Говорячи про порушення норми при використанні фразеологізму в мовленні, – зазначає Б.С.Шварцкопф, – було б принципово неправильним оцінювати їх як „руйнування фразеологізму”, його „деформацію” (Шварцкопф, 1970, 175 і далі). Свій висновок автор мотивує, по-перше, тим, що при таких порушеннях процес комунікації все одно досягає мети, і це можливе тому, що, по-друге, сприймаючи значення співзвучного з ФО нефразеологічного словосполучення внаслідок так званої деформації ФО читач паралельно сприймає і фразеологізм. Аналогічно можна довести й однобічність назв типу „оновлення фразеологізму”.

Термін подвійна актуалізація (Болдырева) вирізняється з-поміж інших тим, що в ньому є вказівка на паралельне сприйняття значення фразеологізму й співзвучного з ним вільного словосполучення. Отже, цей термін найбільш повно відображає суть позначуваного ним поняття, що й зумовило поширеність його використання спеціалістами.

Актуальною є проблема класифікації різноманітних способів подвійної актуалізації. У мовознавчій літературі поширена думка про неможливість створення класифікації численних різновидів цього типу трансформацій на основі якоїсь однієї, спільної для всіх диференційної ознаки, бо такої ознаки не існує взагалі. Тому систематизація даного виду семантичних трансформацій, як і інших її різновидів, полягає в послідовному виявленні таких розрядів, які на кожному ступені класифікаційної схеми протиставляються один одному за якоюсь однією ознакою при спільності всіх інших (Шадрин, 1969, 2). Спостереження підтверджують, що явище подвійної актуалізації можна аналізувати з точки зору: а) наявності / відсутності в мові вільного словосполучення, співзвучного з фразеологізмом; б) порушення / збереження лексико-граматичної структури традиційного фразеологізму; в) одночасної / неодноразової реалізації лексичного і фразеологічного значень словосполучення. Розглянемо явище подвійної актуалізації фразеологізмів у відповідності з виділеними аспектами.

1. Принцип наявності / відсутності в мові вільного словосполучення, співзвучного з фразеологізмом.

Можливості реалізації смислу стійкого виразу на двох рівнях – лексичному і фразеологічному – залежать від того, чи є в мові вільне словосполучення, яке є генетичним прототипом того чи іншого фразеологізму. Якщо таке словосполучення існує, то стійкий зворот може бути поставлений у таке лексичне оточення, в якому він сприймається двопланово. В такому випадку подвійну актуалізацію слід вважати повною, або реалізацією семантичної двоплановості словосполучення (термін М.Л.Шадрина). Це явище дослідники називають ще дефразеологізацією ФО, що не супроводжується деформацією (Приходько), фразеологічним каламбуром (Земская; Ходакова), одночасним використанням звороту як ФО і як вільного словосполучення (Кунин, 1974).

Повна подвійна актуалізація можлива у досліджуваних фразеологізмах типу **розбити глек, прикусити язика, гріти руки і под.**, оскільки в мові існують аналогічні вільні словосполучення: **розбити глек з молоком, боляче прикусити язика, гріти руки біля вогню**. Семантична бінарність такого типу дозволяє письменникам створювати контексти, в яких такі словосполучення реалізують обидва свої значення одночасно, тобто вираз функціонує як змінний (вільний), в той же час залишаючись фразеологізмом.

Якщо ж мати на увазі, що словосполучення поділяються на однопланові, тобто такі, що функціонують у мові або тільки як нефразеологічні (вільні) (**пити чай**), або тільки як фразеологізми (**бути на сьомому небі**) і двопланові словосполучення, тобто такі, що можуть реалізувати обидва типи номінації,

функціонуючи в мові і як вільні словосполучення, і як фразеологізми (**ухопити бика за роги**) (Приходько, 2–3), то можна твердити, що повної подвійної актуалізації зазнають лише двопланові словосполучення. Інакше здійснюється подвійна актуалізація в тих стійких зворотах, які не мають серед вільних словосполучень генетичного прототипу. Сума лексичних значень компонентів таких фразеологізмів не знаходить опори у фактах реальної дійсності. Неможлива реалізація семантичної двоплановості таких виразів, напр.: **небо прихилити, бога за бороду вліпмати, собаку з'їсти, бачити на три аршини в землю, палиця плаче і под.**, оскільки вони не можуть сприйматися буквально. В таких випадках має місце обигравання лексичних значень окремих компонентів фразеологізму. З цієї причини подвійну актуалізацію такого типу доцільно назвати частковою, або ж семантизацією окремих компонентів ФО (термін М.Л.Шадріна).

В окремих випадках семантизації зазнають усі компоненти фразеологізму, який не має і не може мати тотального вільного словосполучення. Подвійна актуалізація при цьому буде все ж частковою, а не повною. У фраземах **народитися в сорочці, собаку з'їсти** існує тільки один план значення – фразеологічний. Лексичний план змісту відсутній. Письменники тільки штучно створюють його видимість: *Я взявся обіруч за край неба і прихилив небо до її ніг, взутих у чорні лаковані туфельки* (В.Дрозд).

Розглянемо на конкретних прикладах із творів художньої прози найтипівіші випадки реалізації семантичної двоплановості мовних утворень, яка можлива тільки при умові використання письменниками двопланових, або бінарних, виразів. Однак самої лише наявності бінарного виразу недостатньо для того, щоб виявились усі його семантичні грані. Так, вирази **згустити фарби, мазати п'яти салом, затикати за пояс** є двоплановими, але в прикладах: *Цей грішок – перебільшити, чи, як тепер кажуть, згустити фарби, а в селі по-старому – прибрехнути – водиеся за ним оддивна* (Ю.Мушкетик); *-Ви, дядьку, позбирайте в торбу свою брехню й мажте п'яти салом. Вони справді можуть вас не помилувати* (Ю.Мушкетик); *Василь затикає хустку кінчиком за пояс* (Н.-Левіцький) – реалізується один план значення: фразеологічний (1-й і 2-й приклади) або лексичний (3-й випадок). Для того щоб у двоплановому виразі паралельно звучали обидва значення, потрібне активне авторське втручання. Поставивши перед собою мету „зіткнути” лексичний і фразеологічний плани значення, письменник створює спеціальні контекстуальні умови, при яких взаємодіють наближений і віддалений контекст, контекст і ситуація мовлення. Якщо внаслідок цієї взаємодії виникає суперечність, яка зводиться до того, що наближений контекст актуалізує даний вираз як вільний, а віддалений – як фразеологічний і навпаки, або ж контекст спрямовує читача на сприймання виразу як фразеологічного, а ситуація мовлення (тобто ті реальні обставини, що супроводжують висловлювання) вказує на прямий, буквальный, план значення цього

ж виразу – в таких випадках реалізується семантична двоплановість мовних утворень, напр.: *Я вхопив Клементину за руку, коли вона кидала до синьої скриньки чергове своє послання... І не священний протест закоханості викликала в неї моя рука, коли перешкодила її руці вкинути листа до поштової скриньки. Де там! Вона крутнулася по-зміїному всім тілом, вона аж засичала від злості й – в це важко повірити! – укусила, та що там укусила – гризнула мене за руку! (П.Загребельний).* Завдяки ситуації мовлення (Дмитро Череди й насправді вхопив за руку Клементину), вираз **хапати за руку** сприймається в буквальному розумінні; в той же час із попереднього контексту відомо, що Дмитро Череди, від імені якого ведеться розповідь, одержує інтимні листи, про автора яких він може тільки здогадуватись. Нарешті, йому вдається **вхопити за руку**, тобто викрити (а це вже фразеологічне значення даного виразу) автора цих листів. Отже, умовою реалізації семантичної двоплановості виразу „вхопити за руку” є суперечність між контекстом та ситуацією висловлювання.

Майстерним використанням фразеологічних багатств мови відзначаються твори М.Стельмаха. Для письменника характерне вміння наповнювати слова глибоким афористичним змістом: *Отак негадано і розгорнулася нова нелегка сторінка його життя. І перше, з чого він почав головування, – обійшов усі хати села, заглянув у очі і старих, і малих, набрався в них журби на роки та й пішов на сепараторний пункт, де господарював його друг Василь Гарматюк, веселий чорнявий красень, який нещодавно повернувся додому з далекої прикордонної застави. Друзі обнялися, міцніший Василь легко підняв Данила вгору. – Василю, не відривай мене від землі, на це діло знайдуться інші (М.Стельмах).* Ситуація мовлення і контекст знову виступають тими протилежностями, кожна з яких пов'язана з якимось одним семантичним планом виразу **відривати від землі**, внаслідок чого реалізується як пряме, так і переносне його значення. Ситуація мовлення вказує на пряме розуміння даного словосполучення слів: Василь піднімає Данила, відриваючи його від землі в буквальному розумінні. Інакше впливає на реалізацію значення розгляданого виразу наступний контекст: *Данило Бондаренко жартома просить товариша не відривати його від землі, бо для цього знайдуться інші.* Тут уже йдеться не про буквальный зміст лексичних одиниць. **Не відривати від землі** означає „не відвертати від справи, від виконання своїх обов'язків”.

Часто письменники підшукують відомі фразеологізми, щоб використати їх при описах ситуацій, в яких компоненти ФО знову наповнюються лексичним змістом, і забезпечити в той же час фразеологічний план змісту, що підтримується контекстом, напр.: *Ходив же він [Данило] до тебе, поки льотчик з неба не звалився (М.Зарудний); – Та хіба ж простить господь гріхи мої, коли я мало хреста не спалила... Пособи, дитино, бо вже йти не можу... Тяжкий хрест (М.Зарудний).* (Ідеться про те, що в холодну воєнну зиму онук приніс бабусі хреста з кладовища замість дров, і вона несе його, щоб поставити на місце.)

Інший прийом реалізації семантичної двоплановості словосполучення полягає і в тому, що ситуація, яка супроводжує висловлювання, як і в попередньому випадку, настроює на буквально сприймання змісту того виразу, що обіграється. Контекст же дає змогу реалізувати і пряме, і переносне значення фразеологізму. Таким чином, контекст і суперечить ситуації мовлення, і діє заодно з нею, напр.: *А ті дві жінки справді гарні. Може запросимо їх потанцювати? Що ми, в боа теля з'їли? – За теля б тут [у ресторані] з нас здерли місячну зарплатню (Ю.Мушкетик)²*. Ситуація мовлення спрямовує на виявлення буквального змісту фразеологізму (події відбуваються в ресторані). Контекст же дає змогу розуміти значення в двох планах.

У романі „Позичений чоловік” Є. Гуцало навмисне створив умови для реалізації прямого словесного значення фразеологізму **скрутити роги**. *А рудого бугая .. зоотехнік Невечеря, недовго думаючи, поіменував Імперіалізмом. І що ви гадаєте – кличка як улипла, така влучна, так личила лютому бугаєві, і коли вже хто дуже сердився на нього, кому він у печінки в'їдався своєю хижкою вдачею, тоді його називали не просто Імперіалізмом, а й зі смаком додавали: „Міжнародний”. А ще казали: „Скрутимо тобі роги, Імперіалізм триклятий!”* Як бачимо, реалізація виразу **скрутити роги** як вільного словосполучення відбувається в спеціально створеній для цього ситуації, яка, зауважимо, є дещо штучною і надуманою. Фразеологічне значення „домогатися покірності, повного підкорення” (СУМ) підтримується контекстом: *І коли вже хто дуже сердився на нього, комусь він у печінки в'їдався своєю хижкою вдачею..* Контекст маніфестує і пряме буквально значення даного виразу, оскільки в ньому наявні лексеми **бик**, **бугай** і под.

П.Загребельний вміло використовує двоплановий вираз **стояти твердо на ногах**: *Всеволод, що вже й з постелі неспроможен був звестися, виснаживши серце і естество [ество] у великих підступах та невситимому блуді, оголосив спадкоємцем київського престолу недужого на ноги Ігоря й примусив киян цілувати на тому хрест. Недужий хотів лишити по собі так само недужого, бо здорового не хотів. А народ не хотів собі каліки. Бо коли князь нетвердо стоїть на власних ногах, то вважай, що кульгати́ме він не самим естеством [еством], а й духом також.* Фразеологізм **стояти твердо на ногах** „бути самостійним, незалежним, упевненим у своїх діях” став традиційним в українській літературній мові й широко використовується письменниками, напр.: *Скільки це днів минуло, як вона зустрілась з незнайомим? Ніби давно це було, а здається, що так твердо стоїть вона на ногах, уже не огортають її сумніви (А. Хижняк).* У П. Загребельного даний фразеологізм функціонує із заперечним значенням, проте це не перешкоджає використанню загальноновживаного словосполучення з традиційною фразеологічною семантикою. Але крім неї в словосполученні актуалізується й

² В окремих випадках до аналізу залучалися, крім власне фразеологізмів, прислів'я, приказки, крилаті вислови, інші стійкі звороти, оскільки в плані стилістичного використання вони не розрізняються; для прислів'їв, приказок, крилатих висловів характерні ті ж самі способи трансформації та прийоми стилістичної обробки, що застосовуються до власне фразеологізмів.

інший зміст – прямий, буквальний, виявленню якого сприяє екстралінгвістична ситуація, що склалася незалежно від мовного цілого: у князя Ігоря від народження були хворі ноги, тому ситуацією зумовлене використання виразу не в фігуральному, а в прямому значенні. Контекст же спрямовує на двояке сприймання словосполучення. З одного боку, як підкреслено вище, вказується на фразеологічно цілісне значення, яке походить із значень компонентів, які утворюють зворот. Щоправда, зв'язок між обома значеннями – прямим і фразеологічним – не зовсім вдало обгрунтовується. Людина з фізичними вадами не завжди духовно безсила. Надуманість, гостро відчутна навмисність словесної гри помітно знижують експресивно-емоційний ефект даного прийому. Подібне використання подвійної актуалізації лише тоді досягає бажаного результату, коли прямий і фразеологічний плани значення достатньою мірою мотивуються, виявляючись ненав'язливо, як необхідні в створених контекстуальних умовах.

Приклад доречного використання фразеологізму **як корова язиком злизала** знаходимо у М.Стельмаха: *Кундрик і Магазаник виявляють, що в них украдені корови і мішок солі: – Хто ж це міг так нас обдурити? – не вірить Кундрик жодному слову Магазаника. – І корова пропала, і, вважай, сіль корова язиком злизала.* Подвійна актуалізація стала в даному випадку можливою тому, що словесні засоби зображення реальної ситуації зовні співпадають з компонентами фразеологізму **як корова язиком злизала**, тобто „зникнути безслідно, часто раптово” (СУМ). Сприйняття двох планів значень наведеного виразу зумовлене й тим, що і фразеологічне, і лексичне значення актуальні в даному контексті. Використання традиційного фразеологізму доцільне, оскільки він знаходиться в синонімічних відношеннях із словом **пропала** (пор.: **сіль пропала** і **сіль корова язиком злизала**). З іншого боку, словосполучення **сіль корова язиком злизала** має під собою цілком реальну основу, оскільки в цих тварин здавна помічена постійна потреба в солі.

Ще одним різновидом реалізації семантичної двоплановості словосполучення є таке взаємовідношення між контекстом та ситуацією мовлення, коли ситуація вказує на фразеологічно цілісне значення виразу, а контекст уточнює, оживляє дослівне значення фразеологізму. У цьому випадку ситуація і контекст, у порівнянні з першим виділенням прийомом, ніби міняються ролями. Ситуація актуалізує фразеологічне значення звороту, а контекст – пряме, буквально, напр.: *– Ідемо назад? – спитав Держикрай, хоч питати не було потреби, я був пасажир, окрім того особа підлегла, ще й налякана комп'ютером. Я б схопив його за петельки. Та трусонув би так, що аж... Але спробуй ухопитися за петельки сучасної сорочки! Для цього треба мати якісь антипальці чи що (П.Загребельний).* Фразеологізм **хапати за петельки** спочатку сприймається в його фразеологічному значенні, тобто „сварити, лаяти за що-небудь” (СУМ). Актуалізатором такого значення є реальна ситуація: Дмитро Череди не задоволений Держикраєм, який під час автомобільної прогулянки від'їхав від міста на значну відстань в невідомо-

му напрямі. Крім того, завдяки уточненню *спробуй ухопитись за петельки сучасної сорочки* значення словосполучення доповнюється планом буквальним. Відновлення внутрішньої форми фразеологізму здійснюється завдяки зіставленню всього фразеологізму з однозвучним вільним словосполученням.

Обов'язковою умовою всіх трьох розглянутих прийомів реалізації семантичної двоплановості фразеологізмів є двозначне сприймання останніх. Різниця між виявленими прийомами полягає в різному розподілі функцій актуалізаторів – ситуації та контексту – в процесі реалізації обох планів значень фразеологічних виразів.

Різновидом подвійної актуалізації, як уже зазначалося, є семантизація компонентів фразеологізму. На відміну від реалізації семантичної двоплановості, це подвійна актуалізація тих фразеологізмів, які не мають у мові генетичного прототипа. При подібних модифікаціях можливе двопланове сприйняття як окремих компонентів фразеологічної одиниці, так і виразу в цілому, оскільки письменники іноді штучно створюють контекст, в якому фразеологічне словосполучення реалізується як вільне.

Існують найрізноманітніші способи семантизації фразеологізмів, що функціонують у літературній мові як однопланові вирази. Розглянемо ті з них, які вдалося виявити при аналізі ілюстративного матеріалу.

Використання на фоні фразеологізму його компонентів. У творах письменників часто можна спостерігати випадки, коли після фразеологізму вживається один, а то й декілька його компонентів. Таке повторення компонента в межах однієї фрази або двох сусідніх фраз спричинює його семантизацію. Двоплановість значення того чи іншого компонента фразеологізму особливо яскраво усвідомлюється тоді, коли використання генетичного прототипу супроводжується певною мімікою, жестами: – *Я попрошу вас, Ірино Олександрівно, – кинув на стіл лінійку Ірша... – Я попрошу вас... Він сам не знав, чому дратується. – Не сунути свого носа не в свої справи? –* ехидно запитала вона і для наглядності помацала пальчиком свого невеличкого акуратного носика (Ю.Мушкетик); – *Тож у кого там задовгий язик, – він показав на кінчик свого, – то прикусить його, будьте такі ласкаві (П.Бедзик); –* Істинно кажу – незаслужено ображаєте. Мої руки чисті. – *Кіт насправді простяг п'ятірни з гладкими кучими пальцями, але, мабуть, лише глум і зневагу прочитав у моєму погляді й поспіхом сховав їх за спину. – За життя і шеляга державного не взяв (В. Дрозд).* Фразеологічний компонент повторюється, як правило, в діалогічному мовленні. Найбільший ефект від цих повторень досягається тоді, коли в репліці-відповіді даний компонент уживається як слово вільного вжитку, в результаті чого виникає каламбур: – *То як, сину, знімали з тебе стружку? – Стружку столяр знімає, а мене по-плотницькому обтесували (М. Стельмах);* *Допоможи людям діждатися нового хліба, – підвів до Данила сум і біль горіхово-карих очей. – Розумієш, хлопче, який тягар кладемо на твої ще незатверділі плечі? – Розумію, – німотно дякував несподіваним гостям за довіру і*

водночас потерпав перед своїм завтрашнім днем. – Серце в тебе добре, хай труднощі не підведуть його, хай недалеко люди не озлоблять його. То по руках? – Що тільки тепер буде і голові, і рукам! (М.Стельмах). Семантизація компонента **рука** зумовлена тим, що один персонаж використовує його у складі фразеологізму, а інший – із сумною іронією сприймає компонент **рука** в прямому номінативному значенні. Для діалогічного мовлення цей прийом використання фразеологізмів є типовим.

По-мистецьки, із врахуванням своєї індивідуальної манери письма, застосовує цей прийом О. Гончар. Вживаючи на фоні фразеологізму його окремий компонент, письменник не вдається, як це прийнято в подібних випадках, до діалогу, а конкретизує лексичне значення вжитого окремо від ФО компонента розгорнутим означенням, і, як наслідок, замість очікуваного каламбуру – філософсько-задумливий тон, оповідь набуває романтично-ліричного спрямування: *Так само не зупинився [Кирик] ради неї ні перед чим, ладен би й кляту їй будь-яку дати, й самого неба Надьці нашій прихилити, неба отого близького, що під ним десь вона у степу зорює, а тут воно, мов яблуна рясна та гілляста, зоряним віттям розкинулось над нами обома, над нашими балками та байраками.* Використання компонента **небо** в складі фразеологізму **неб'я прихилити**, тобто „бути готовим зробити все можливе для чийогось щастя” (СУМ), породжує в свідомості автора асоціативний зв'язок з лексичним значенням, в результаті чого твориться поетичний, високохудожній образ нічного неба.

Таким чином, компонент фразеологізму набуває двозначності: він входить до складу структурно і семантично складного цілого як його органічна частина, зберігаючи водночас потенційні якості самостійної лексичної одиниці.

Використання у фразеологічному оточенні слів, однокореневих з компонентом ФО. Цей прийом є найбільш характерним для мови М. Стельмаха: *На копита Ступач не дивився, а з-під копит донесхочу наковтався пилюги. А який ще пил йому пустити в очі Бондаренко? І хто він зрештою: упертий фантазер чи замаскований ворог?; Невже отак прощаються із світом, де є червона пшениця, і човни, і сонце, і грим, що й зараз підворушує його тіняву хату, як не кинула тіні на жодну людину?* В останньому прикладі відновлюється лексичний план значення компонента **тінь**, що функціонує в складі фразеологізму **кидати тінь**, тобто „компрометувати кого-небудь” (СУМ). Причиною семантизації даного компонента є використання в найближчому контексті слова **тінявий**. Упадає у вічі оригінально створений контраст: *тінява хата не кинула тіні на жодну людину.*

Вживання на фоні фразеологізму співзвучного з ним вільного словосполучення. Аналізуючи приклади семантизації компонентів, ми розглядаємо фразеологізми, що не мають генетичного прототипу, бо лексичний зміст таких фразеологізмів не знаходить опори у фактах реальної дійсності. Проте письменники часто вдаються до зіткнення в найближчому контексті двох виразів, один із яких – ФО, інший – співзвучне вільне словосполучення.

Обов'язковою умовою при цьому є вказівка на нереальність того змісту, який вкладається в співзвучне вільне словосполучення: *У мене був той добре відомий кожному стан, що окреслюється словами „хочеться провалитися крізь землю”, а що, мабуть, нікому ще не вдавалося провалюватися крізь землю, а я і в найближньому майбутньому взагалі не мав подібних намірів, то й довелося мені бодай в уяві помандрувати з рідного міста (П. Загребельний).* Метою такого обігравання є творення комічного ефекту. Цей прийом широко використовується при побудові фразеологічних каламбурів, що ґрунтуються на грі значень цілих виразів і окремих слів.

Коментування змісту фразеологізму. Ефекту двозначності окремих компонентів письменники досягають вдаючись до різноманітного, часто жартівливого коментування змісту фразеологізму, напр.: *Коли Катерина Друга під час відомої подорожі по Україні зустрілася в Каневі з своїм колишнім коханцем Понятовським і від радості і солодких утіх спробувала сміятися, то сміялася „на кутніх”, бо зубів уже не мала: вони повипадали під дією законів природи (П. Загребельний); – Таки доведеться, хлопче, прирізати, розсудливо казали пакульці. – Бо споночіс – тут їй жаба і циці дасть. Жаб і справді було на Замглаї достобіса, вони вже погрозово кумкали між купиння (В. Дрозд); Після тієї незабутньої подорожі до Косопілля вона [Ганна] обходила його [Запорожець] десятою дорогою. А оскільки машина стояла на подвір'ї і десятої дороги не було, то вона накривала „Запорожця” ряднами, щоб не бачити (Зарудний).*

Конкретизація фразеологізму. Той чи інший компонент фразеологізму може реалізувати своє лексичне значення також за допомогою уточнюючих і пояснюючих слів, словосполучень чи речень, які перебувають у межах одного мікроконтексту. В ролі таких конкретизаторів можуть виступати:

а) означення або підрядне означальне речення, що узгоджується з одним із компонентів фразеологізму: – *Чи не думаете, пане старосто, цей ставочок до своїх рук прибрати? – Таки думаю. – Тоді доведеться партизанську голову шукати, тепер вона саме в ціні, – продає щерблені зуби Терешко (М. Стельмах), пор.: продавати зуби; Весь світ прочитає „Позиченого чоловіка”, ніхто не попадеться на хитромудрі вудочки тилового пацюка, який і не нюхав фронтового пороху, то не вже в Сухолужжі, від якого до Яблунівки рукою подати, знаменитий роман не знаний і не читаний? (Є. Гуцало), пор.: попастися на вудочку і не нюхати пороху. Василя Федоровича вдома не було. Не було й Ліни, за неї пускала Володі бісики Зінка, які він, ловив із сумом (Ю. Мушкетик), пор.: пускати бісики;*

б) антонім або антонімічне словосполучення до одного з компонентів фразеологізму: *Я не вбивав час, а народжував його щодня й щогодини в сподіванні звершень (П. Загребельний), пор.: вбивати час; – Хіба то не ти, мій повелителю, без будь-чийої допомоги вчасно розкрив злочинні заміри Ібрагіма? – На мене найшло засліплення. Але мені відкрили очі (П. Загребельний). пор.: відкрити очі.*

2. Принцип змінюваності / незмінюваності лексико-граматичної структури фразеологізму при його подвійній актуалізації. Структура фразеологізм-

му при подвійній актуалізації може змінюватися або лишатися незмінною, а тому розрізняється актуалізація структурно неускладнена (проста) і актуалізація структурно ускладнена, тобто та, що здійснюється паралельно з різновидами структурно-семантичного типу трансформацій.

Подвійна актуалізація може здійснюватись паралельно з:

а) субституцією компонентів фразеологізму.

Багато стійких зворотів у процесі функціонування стає дуже узагальненими і абстрактними за своїм значенням. Саме з цієї причини письменники, намагаючись зробити більш відчутним внутрішній образ, що ліг в основу фразеологізму, і наблизити його зміст до зображуваних явищ, подій, ситуацій і т. ін., часто вдаються до заміни одного з компонентів фразеологізму словом, яке семантично співвідноситься з текстом твору. Внаслідок такої фразеологічної конвергенції, тобто одночасного використання кількох прийомів перетворення фразеологізмів, відбувається художня конкретизація значення фразеологічного звороту. Складові частини фразеологізму набувають смислової самостійності, поновлюється буквально значення всього виразу, виникає двопланове розуміння його. Вибір слова-замінника зумовлюється контекстом, напр.: *Тепер місце провожатої заступила Морячка. Деякий час пробиралися в темряві, потім старшина засвітив свій електричний ліхтар. Перед ним була досить широка цементова труба. Дівчина згинці упевнено увійшла в неї. – Денисе, відтепер кажи: пройшов Крим, Рим і будапештські труби, – не втримаєся Хаєцький (О. Гончар).* Традиційне мідні труби замінено на будапештські як більш актуальне для змальовуваної ситуації, в якій йдеться про звільнення радянськими військами міста Будапешта. У зв'язку з лексичною заміною загальновідоме узагальнене значення вислову „багато в житті бачити, зазнати” залишається незмінним, але замінений компонент будапештські виявляє пряме номінативне значення, семантизується. Крім подвійної актуалізації та лексичної заміни, у виразі *пройшов Крим, Рим і будапештські труби* спостерігається ще і контамінація, схрещення в одному виразі двох стійких сполук: *пройти Крим і Рим і пройти крізь вогонь, воду та мідні труби.* Аналогічне явище істерігаємо і в іншому прикладі: *Альдегейда допомагала бароневі. Нахилилася над ним, підтримувала його дерев'янку, він стиха лягався, не хотів нічийої допомоги, готовий був провалитися крізь кам'яні плити, вмерти отут під столом серед псів, але від нього ждали не смерті (П. Загребельний).* Заміною компонента *земля* словосполученням *кам'яні плити* досягається зближення значень потенційних слів, які утворюють фразеологічний зворот, з лексичним оточенням. Така заміна стала можливою завдяки конкретній ситуації, оскільки підлога замку, в якому знаходяться персонажі твору, встелена кам'яними плитами.

Традиційний фразеологізм *провалитися крізь землю*, що вживається у значенні „про почуття великого сорому, ніяковості; про стан пригніченості” (Сл. Удовиченка), часто модифікується письменниками залежно від конкретних обставин: *Але вона відала й те, що хлопці мають її за мужню й*

хочуть бути дужими за неї, що вони швидше дозволили б собі попровалюватись у трясовину, аніж піддатися розпачу (Ю.Мушкетик). У даному випадку описується перехід партизанів через трясовину. Заміна компонентів **крізь землю** прийменниково-іменним сполученням в **трясовину** призводить до реалізації семантичної двоплановості виразу **попровалюватись у трясовину**. По-перше, актуалізується потенційне лексичне значення компонентів, підтримуване конкретними екстралінгвістичними умовами, і, по-друге, фразеологічно цілісне значення „переживати почуття сорому, незручності” (СУМ) також актуалізується в контексті.

Реалізація семантичної двоплановості, зумовлена субституцією компонентів фразеологізму, спостерігається і в такому випадку: – *Мабуть, поїду на Бережок. Трохи відпочину, порибалю. – Ні пуху, ні луски, – сказав Корецький. Він вклав у ці слова немало теплоти, й Дмитро Іванович теж відповів з почуттям: – Можу запевнити – ні того, ні того не буде. А проте – к чорту* (Ю.Мушкетик). Традиційне побажання **ні пуху, ні пера** взяте з лексикону мисливців. На сучасному етапі воно використовується незалежно від середовища, оскільки набуло в процесі розвитку надто узагальненого характеру. Завдяки ситуації, яку створив Ю.Мушкетик, фразеологізм функціонує в сфері його первісного вживання, оскільки мисливство та рибальство – поняття близькі. Саме це стало першим ступенем конкретизації дослівного значення фразеологізму. Другим ступенем такої буквализації є заміна компонента **пера** словом **луска**. І все ж таки значення фразеологізму збережене, про що свідчить відповідь Дмитра Івановича: *А проте – к чорту* як традиційна реакція на побажання успіху. Але фраза: *Можу запевнити – ні того, ні того не буде* підтверджує розуміння словосполучення як нефразеологічного, вільного.

Подвійної актуалізації та лексичної трансформації зазнає поширений вираз **останній крик моди** в такому контексті: *Вона почервоніла. Мимоволі переступили з ноги на ногу сині джинсики. – Я вас шокую? – запитала. – Та ні, що ви. Останній крик емансипації... Скажіть, цей крик не з відчаю? Чи це просто примха моди?* (Ю.Мушкетик). Заміна **мода** на **емансипація** правомірна, оскільки мається на увазі чоловічий стиль одягу Нелі Рибченко. Використання в найближчому контексті слова **крик** сприяє семантизації співзвучного компонента фразеологізму. Таким чином, лексична заміна та контекст призводять до семантизації окремих компонентів фразеологізму. І разом з тим проявляється метафоричне значення всього словосполучення: „виявляти крайність у чому-небудь, найчастіше – в манері одягатись” (СУМ).

б) Подвійна актуалізація може поєднуватися з таким різновидом структурно-семантичної трансформації, як поширення компонентного складу фразеологізму, введенням у його межі нових компонентів. Одним із найтипівіших зразків такої фразеологічної конвергенції є поширення одного з компонентів ФО прикметником у ролі означення, напр.: *Учора ж Манька [корова] трохи не віддала коров'ячому богові душу* (В. Дрозд), пор.: **віддати богові душу**; *Публіка, вгледівши велетенського краба, вдарилась у паніку і,*

завдавши оголені ноги на оголені плечі, дременула з пляжу (Є.Гуцало), пор.: **завдавати ноги на плечі**.

Фактичний матеріал свідчить про те, що ФО може поширюватись, крім означення, і додатком: *А що дзвін не минає, то робот виляється ще експресивніше: „А матері твоїй ковінка в усі зарубіжні моделі оптимізації розподілу капітальних вкладів”* (Є.Гуцало), пор.: **матері його (її і т.п.) ковінка**; *Позаяк хазяйство Солом'яників розвіяв вітер невдач, а задарма їсти тітчин хліб мені не хотілося, я старатливо бив у саду березовим оцупком байдики, виляски прудко розбігалися довкола, а мені тільки того й треба було – хай тітка, яка після okazji з кабаном хворіла, чує, що я не гуляю* (В.Дрозд), пор.: **бити байдики**.

Поширення компонентного складу фразеологізму здійснюється також введенням у ФО обставин: *Ти маєш зір, Колосовський, відчуваєш світло, ритм... і взагалі мислиш... Ну, а вся ця наша алхімія... Не такий чорт страшний, як його в кіноінституті малюють...* (О.Гончар). Обставина місця в **кіноінституті**, що поширює межі традиційного виразу **не такий чорт страшний**, як його малюють, конкретизує надто узагальнений зміст, внаслідок чого фразеологізм органічно вписується в зображувану ситуацію.

В інших випадках подвійна актуалізація здійснюється як за рахунок структурно-семантичної трансформації, так і з допомогою наступного контексту: *Правнук діда Утюжка не належав до фантастів. Він обома ногами стояв на ґрунті реальності, тобто на грядках у Наталки за парканчиком* (П.Загребельний). Обставина способу дії (**обома ногами**), що конкретизує дієслівний компонент стійкого словосполучення **стояти на ґрунті реальності**, тобто „бути тверезим матеріалістом” (СУМ), не тільки семантизує окремий компонент фразеологізму, але й разом із наступним поясненням (*тобто на грядках...*) сприяє двоплановому розумінню змісту всього словосполучення.

Різновидом ускладненої подвійної актуалізації є також розширення меж фразеологізму шляхом уведення одного з компонентів у синонімічний ряд, внаслідок чого цей компонент семантизується: *Якби Льоня вчасно передав нам зміст цієї розмови, хоч ми з Євгеном теж не зуміли б запобігти останньому вивіщенню товариша Токowego, але цілком імовірно, що дець у темному закутку спробували б полічити йому зуби, ребра та решту кісток, які надаються до ліку* (П.Загребельний), пор.: **полічити ребра**. Синонімічні ряди в таких випадках найчастіше утворені з контекстуальних синонімів: *Знайшли мене як? – допитувався Юрій. – Язик до Києва доведе, – сказав Андрій, і тепер обидва княжичі усміхнулися трохи зверхньо, бо хоч як пробивався їхній отець до Києва, але не доводив його туди ні язик, ні спис, ні меч* (П.Загребельний), пор.: **язик до Києва доведе**. Слова **язик, спис, меч** об'єднуються на тій основі, що всі позначувані ними поняття втілюють у собі засоби, за допомогою яких князь Юрій Долгорукий намагався захопити Київ, проникнути на столичний престол.

Семантизація компонентів шляхом структурно-семантичної трансформації, метою якої є посилення традиційного значення фразеологізму, здійс-

нюється також у результаті використання різного роду конструкцій, що є смисловими уточненнями буквальних значень окремих компонентів стійких зворотів мови. При цьому один із компонентів фразеологізму може використовуватися із заперечним значенням, якому протиставляється слово чи вираз, що, на думку автора, більш переконливо передає ту чи іншу думку, напр.: *[Гриша] вимушений був їхати на тракторну бригаду з серцем, в якому шкреблися вже й не традиційні миші, а всі знані й незнані сільськогосподарські гризуни (П. Загребельний)*, пор.: *на серці миші шкребуть*. Метою даної трансформації є, безперечно, досягнення гумористичного ефекту.

Таким чином, ускладнення подвійної актуалізації може здійснюватись за рахунок таких видів структурно-семантичної трансформації, як субституція компонентів фразеологізму, поширення його меж та порушення синтаксичної структури стійкого звороту. Вже самі по собі ці різновиди структурно-семантичної трансформації можуть бути причиною двозначного розуміння фразеологізму в цілому чи його окремих компонентів. Сприяє також подвійній актуалізації як структурно-семантична трансформація, так і створення особливих контекстуальних умов для двопланового сприйняття значення фразеологізму.

3. **Принцип одночасності / неодноразовості реалізації лексичного й фразеологічного планів значень традиційного звороту мови.** Досліджуваний матеріал дозволяє виділити три типи часових відношень між поєднаними в одному виразі фразеологізмом і омонімічним йому нефразеологічним словосполученням: а) одночасне сприймання фразеологізму й однозвучної з ним вільної сполуки слів; б) помилкова актуалізація, коли спершу вираз сприймається як нефразеологічний, а на фоні ширшого контексту виявляється, що мається на увазі фразеологізм; в) контекстуальна дефразеологізація – першим актуалізується фразеологічне значення, яке в подальшому контексті доповнюється дослівним планом значення.

Слід підкреслити, що двозначне сприйняття фразеологічного виразу в одних випадках здійснюється одночасно, в інших – неодноразово. Для зручності аналізу прийомів одночасної та неодноразової подвійної актуалізації найближче лексичне оточення фразеологізму будемо розглядати як попередній і наступний контексти. Попередній контекст – це лексичне оточення, що передує вживанню фразеологізму, а наступний, або ж дальший, контекст – це текст, який наводиться після того, як фразеологізм уже вжито. Схематично розміщення попереднього і наступного контекстів стосовно фразеологізму можна зобразити так: „попередній контекст – фразеологізм – наступний контекст”. Одночасна подвійна актуалізація можлива в тому випадку, коли в попередньому контексті є актуалізатори і прямого буквального, і фразеологічного значень стійкого словосполучення. Якщо ж попередній контекст актуалізує тільки фразеологічне, а наступний – нефразеологічне значення виразу, або ж, навпаки, актуалізатором прямого значення виступає наступний, а фразеологічного – попередній

контекст, в обох випадках має місце неодноразова подвійна актуалізація, оскільки один якийсь план значення реалізується раніше, а якийсь інший – пізніше. Розглянемо приклади одночасної подвійної актуалізації. Вона можлива тоді, коли письменник створює ситуацію, при якій компоненти фразеологізму набувають свого лексичного значення. П. Загребельний у романі „Левине серце” змальовує прогулянку Гриші Левенця та його коханої дівчини Коті, які, шукаючи скарбів, що нібито були закопані на острові місцевого озера, натрапляють на загадковий старий глек. Гриша знає, що жартунка Коті любить поглузувати з численних своїх залицяльників, тому в нього закрадається підозра: *Чи вона сміється, чи просто знувається? Припровадила його сюди, щоб морочити цим глеком. А, може, натяк? Мовляв, нічого не вийде з твоїх залицянь, розіб'ємо глека? Але цей глек цілий і, видно, такий міцний, що й трактором не роздавиш*. Словосполучення *розбити глек* сприймаємо і як фразеологізм, що означає „посваритися”, і як вільне словосполучення: Гриша розмірковує над тим, що глек все-таки важкувато буде розбити, адже його „й трактором не роздавиш”, і водночас Левенця лякає навіть думка про розрив з Котею, яку він палко любить і не втрачає надії на взаємність. П. Загребельний, тонко відчуваючи, яку емоційну силу таять в собі фразеологізми, намагається так їх використовувати, щоб кожний стійкий зворот, органічно впливши у мовну канву твору, загравав усіма гранями свого значення. Використовуючи фразеологічну одиницю, автор заздалегідь продумує її мовне оточення, уважно добирає художню деталь. Приклади одночасної подвійної актуалізації зустрічаємо і в інших письменників. Так, у романі В. Дрозда „Земля під копитами” є такий епізод. Поліцаї арештували Галю, одну з героїнь роману, і хочуть посадити її в льох за те, що вона допомогла Гутісі втекти до партизанів. Галю не хоче визнати свою провину, але переконати фашистів їй важко: *Не трать, молодиче, сили ти спускайся на дно, – прогучало з глибини льоху. Вона упізнала голос діда Лаверуни*. З одного боку, вираз *спускатися на дно* має цілком реальну основу, оскільки з попереднього контексту відомо, що поліцаї мають намір закрити Галю в погребі. І в той же час дівчина відчуває, що не зможе ухилитися від покарання. Під дією наступного контексту, таким чином, актуалізується і фразеологічно цілісне значення: „зазнати невдачі, поразки” (СУМ).

Іноді письменники самі вказують на те, що вираз треба розуміти в двох планах: прямому та переносному, напр.: *У Лагутіна, як кажуть, всі карти в руках, – і в прямому, і в переносному значенні – він цілий рік працював начальником оперативного відділу (П. Гуріненко)*. Зауважимо, що існує все ж розбіжність між дослівним значенням компонента *карти* і значенням слова, з яким воно функціонує в даному контексті, оскільки у фразеологізм це слово прийшло з первісним значенням „атрибут відомої азартної гри”, а в контексті актуалізується значення „географічна карта”. Саме на грі цих двох значень і будується каламбур. Нерідко послугову-

ються можливістю поєднувати в одному виразі два плани значення й інші письменники: [Біла берегів Англії]: *Оце справді – чекати коло моря погоди!* – сказав уже добродушно Опанас Васильович (О. Іваненко), пор.: *чекати коло моря погоди*; *Хто-хто, а Марія мала на це право, могла б і скористатися ним, і коли б сказала: моя хата скраю – їй би вірили, бо крайнішої хати за Марію таки немає на Загреблі – у сніжну зиму й не доброхаєш до її самотнього обійстя над ставком* (В. Яворівський). Аналіз конкретного матеріалу показує, що випадки неодночасної подвійної актуалізації зустрічаються частіше. Різновидом неодночасної подвійної актуалізації ФО є контекстуальна дефразеологізація виразу (термін запропонувала Л. М. Болдирева). Суть контекстуальної дефразеологізації полягає в тому, що під дією наступного контексту відбувається реалізація прямого, нефразеологічного значення стійкого виразу, актуалізується його внутрішня форма. При цьому, як зазначає О. І. Федоров, свідомість людини перш за все зупиняється на звичній фразеологічній семантиці; однак нове слово в складі звороту або інші слова в його оточенні примушують по-новому осмислити зміст звороту, пояснити, мотивувати його. Виникає двопланове розуміння зміненого фразеологізму (Федоров, 1973а, 45). Умовою контекстуальної дефразеологізації є наявність у попередньому контексті актуалізатора фразеологічно цілісного, а в наступному – прямого словесного значення традиційного звороту мови. Попередній контекст може і не мати актуалізатора фразеологічно цілісного значення звороту, але це значення все ж реалізується, оскільки даний фразеологізм набув великого поширення і відомий значному колу читачів завдяки традиційності його використання саме з таким значенням: *Я не збивав час, а народжував його щодня й щогодини* (П. Загребельний); *Не рубайте йому все з плеча, бо не з його, а з вашого плеча кривця потече* (М. Стельмах).

Отже, якщо при одночасній подвійній актуалізації вирішальна роль належала попередньому контексту, то контекстуальна дефразеологізація здійснюється, в основному, за рахунок наявності в наступному контексті актуалізаторів прямих номінативних значень компонентів фразеологізму.

Актуалізатором прямого номінативного значення стійкого виразу в наступному контексті є, найперш, слово чи словосполучення, однозвучне з компонентом фразеологічної одиниці або виразу в цілому, напр.: *Ще не закалатав старий дзвін на дзвіниці, а вже купи людей стояли біля церкви, і тільки-но відчинили браму – враз стало в ній повнісінько, так тісно, що й вузьку не пролізти. .. Вузьку не проліз би, а от коли після обідні почав отець Пантелій .. правити молебня – усі заворушилися, потіснилися і невеличким проходом, що невідомо якою силою проклався аж до самісінького алтаря, пройшов і зупинився поліцейський пристав* (Іваненко); *– Не джидетесь, відьми! Нічого не скажу на владу... А хто мене хоч польцем торкне... Однак торкнули. Повалили в кучугуру, і товкли Мину гуртом* (О. Гончар). Подібного ефекту письменники досягають розшифруванням у наступному контексті буквального значення фразеологізму із врахуванням конкретної

ситуації: *– Не знаю, чи піду до Надійки. Але й сидіти, склавши руки... Ха-ха! Забалакався. Які руки? У мене ж тепер лише одна! – захвилювався Іван* (П. Автомонов); *Прокіп Минович у нічну пору був райкомівським сторожем, а вдень виконував складні обов'язки завгоспа. Ніхто не знав, коли він спав, коли спочивав. Він завжди був на нозі... Так, так, саме на нозі, бо вона в нього була одна. Другу заміняла витесана з дерева кульша, яку він приєднував двома ремінцями* (М. Зарудний).

Прийом контекстуальної дефразеологізації часто реалізується з допомогою діалогу: *– Даремно, – супився той [Стещик], – ще здавна кажуть: не плюй в колодазь... – В поганий можна й плюнути, однак толку ніякого, чистити треба* (М. Олійник); *Човен нісся, мов стріла [по Дніпру]. Швидше! Подалі від кулеметних черг... Отак, хлопці, і допливем з варяг у греки! – промовив нарешті лісник. – Суши весла й руки! – Нехай і в греки, аби не до німців [фашистів]! – озвався Олекса* (П. Автомонов); *[Ластівка:] Село у нас маленьке, але ненависть до боярина велика. Ото якби піти сьогодні до нього в гості, таки цієї ночі, та послуhati б, якої він запіє... – А він що, когут у вас?* (М. Івасюк).

Подвійна актуалізація має місце і тоді, коли в найближчому контексті опиняється кілька фразеологізмів, що мають у своєму складі спільні або тематично близькі компоненти: *– Виходить, утопила голову? – запитав Сагайдак із співчуттям. – Утопила ж, – похнюпилася Ольга. – Не жаль було б голови, аби він не був з голови до п'ят гондлярем* (М. Стельмах), пор.: *ухопити голову і з голови до п'ят*.

Використання в близькому контексті кількох фразеологізмів І. К. Білодід назвав фразеологічним комплексом (Білодід, 1955, 176). Фразеологічні комплекси широко використовуються і в монологічному мовленні, напр.: *[Лемки] то все народ складний, з лемком треба пуд солі з'їсти, щоб напитися води з одної криниці* (В. Земляк); *Хитрошам ворожих розслідувальних служб немає меж. Отой Пентагон у мутній воді рибу ловить, а хоче з води вийти сухим* (Є. Гуцало).

Контекстуальна дефразеологізація дає значний художній ефект, коли використання того чи іншого фразеологізму супроводжується відтворенням міміки, жестів дійової особи, напр.: *За це по голові не поглядять, а... Хто стоїть за твоїми плечима? Хто? Михей оглянувся: – Нікого нема. – Ти з себе дурника не корчи! – махає пальцем Коляда. – Я все знаю. Як ви у Снопа збираєтесь і кістки мої перемиваєте! (М. Зарудний); – Іди ти під три чорти! – Барєнкові очі на лоб полізли. – Уже йду! – засміявся Комаров. І вистрибнув з автобуса. (В. Собко). У авторській мові та в мові монологу найтипівішим способом контекстуальної дефразеологізації є використання фразеологізму з наступним обігруванням його буквального значення, напр.: *А оце сів навпроти [Никон] і, з усього видно, переведе її весільний настрій, хоч того настрою і так кіт наплакав (причому не Петрів котисько, а його цьогорічні нащадки)* (В. Яворівський); *Дід Єврась за словом до кишені ніколи не ліз, воно лежало у нього напихваті. (В. Дрозд).**

Оригінальним способом контекстуальної дефразеологізації можна вважати традиційне використання фразеологізму з наступним описом якоїсь реальної механічної дії, зумовленої начебто змістом фразеологізму, наприклад: *Гаразд, Трохиме Трохимовичу, – кажу, вдаривши своїм лихом об землю, аж шибка забряжчала в червоному кутку* (Є.Гуцало); *Камінь упав з мого серця і покотився двором, там його зловив дядько Денис та став точити об камінь купило, що за останні дні притупилось* (В.Дрозд); [Археолог]: *Прошу вас... заклинаю!.. Зупиніться!.. Між нами нічого спільного... Я археолог... Мені потрібні уламки, черепки...* [Жінка]: *Черепки! Я так і знала! Розбити чуже життя – і збирати черепки* (П.Загребельний). Контекстуальна дефразеологізація відбувається і тоді, коли письменник, використовуючи одноплановий фразеологічний вираз, штучно створює для нього буквальный план: *– Відійдемо, побалакати треба, а стіни вуха мають... Я зиркнув пильніше і побачив у щілинах, між зеленуватих від моху цеглин, тарілки схожих на опецьки вух* (В.Дрозд).

Звернення до відомого фразеологізму як *рак свисне* дозволило В.Дроздові створити цілий образний сюжет: *Але Дора хіба тоді візьме мого хлопця до себе, як рак свисне в Жерелі [назва річки]... Я перейшов у десятій, мишло друге літо, а рак усе мовчав, ніби його давно вже не було під вільшаним пнем, хоч я того рака ловив щотижня, скаламутивши воду в коведобині дерев'яним бовталом, і випускав із цинкового відра в тремкій надії нарешті вчути віщий посвист. ...І, нарешті, рак у Жерелі свиснув... – Мамо, рак у Жерелі свиснув, і вже дядьків велосипед брязкотить під селом! – гукнув я, збігаючи схвильований до сінець, де мати луцिला квасоло.*

Типовим зразком контекстуальної дефразеологізації є створення в уяві того, хто сприймає фразеологізм, мисленого образу ФО: *Дядько Михайл каже, що як доб'ється Гайворон електрики, то його на руках носитимуть. Васько заплющує очі і бачить: люди несуть Платона від виселок аж до школи. Хлопчиків теж хочеться щось таке зробити, аби і його несли на руках. Хай не через усе село, а хоч би від контори до клубу* (М.Зарудний).

До неодноразової подвійної актуалізації належить і так звана помилкова актуалізація [термін запропонувала Л.М.Болдирева]. Стосовно контекстуальної дефразеологізації помилкова актуалізація є, в певному розумінні, протилежністю. Суть цього різновиду подвійної актуалізації полягає в тому, що під впливом попереднього контексту певне сполучення слів актуалізується як вільне, перемінне, але під час такої актуалізації несподівано виявляється, що за своїм складом воно збігається з традиційним фразеологізмом. Після цього, завдяки відповідним чином організованому наступному контексту, стає ясно, що цей збіг зовсім не випадковий, і, справді, треба мати на увазі фразеологічну одиницю. Спільним же між обома розглядайними різновидами неодноразової подвійної актуалізації є те, що і контекстуальна дефразеологізація, і помилкова актуалізація пов'язані з ефектом „обманутого сподівання”, оскільки дія контекстуального оточення

на реалізацію значення мовного утворення є двоякою. Попередній контекст настроює читача на сприймання фразеологізму (при контекстуальній дефразеологізації) чи вільного словосполучення (при помилковій актуалізації), а наступним контекстом таке сприйняття заперечується і створюються умови для актуалізації другого плану значення, протилежного тому, який тільки що реалізувався за рахунок попереднього контексту. Класичні зразки помилкової актуалізації створені талановитим українським письменником-гумористом Остапом Вишнею: *Він викликав двох солдат, наказав взяти Кирила Сукенциуке під руку й обережно поводити його по найблизших місцях по схилах височини. Солдати поводили гротфатера. Після цього рота вже не сковзалась і більш-менш благополучно відійшла. Пісок, що сипався із сімдесятьохмилітнього Сукенциуке, врятував становище* (О.Вишня), пор.: *пісок сиплеться з кого; [Ведмідь] пересвідчившись, що таки справді написано 2х2=5, хвтається лапами за голову й починає ту голову ламати. Ламає, ламає, ламає... Ви сидите – і нічирк! Аж ось голова ведмежа тріскає й ламається. Ви злазите з дуба, підходите до ведмеда, – а він уже мертвий, упокоївся з поламки голови над невірною математичною формулою* (О.Вишня), пор.: *голову ламати*.

Продовжувачами традицій Остапа Вишні стали сучасні українські прозаїки М.Стельмах, П.Загребельний, Є.Гуцало, В.Дрозд, В.Яворівський та ін. Вони звертаються до фразеологізмів як до вільних словосполучень. Стійкий же зворот упізнається тільки на фоні усього контексту, наприклад: *Уявіть собі старий цегляний будинок доброї надійної кладки. Уявили? А тепер уявіть дванадцять – п'ятнадцять чоловік строкато зодягнених, товстих і худих, високих і куцих, проте з однією спільною прикметою: лоби їхні якщо й не виготовлені були зі справжнісінької міді, то принаймні здавались мідними. Видно, дуже такі тверді, вперті, дзвінкі. Дія відбувалась у містечку якогось штату. Чоловіки методично бились лобами в стіни, які від тих ударів спершу надщерблювались, надкришувались, стріляючи хмарками вапна й цегляного пороху, а подекуди вже і потріскались, узялись щілинами* (Є.Гуцало), пор.: *мідний лоб і лобом у стінку битися; Довідатися про авторову ідею створення музею народного побуту Безтурботному було зовсім просто: ідея написана була в автора на лобі так само виразно, як отой відомий напис на нових воротах, перед яким вічно стовбичать барани* (П.Загребельний), пор.: *на лобі написано і мов баран на нові ворота*.

Актуалізація першим прямим планом значення стійкого виразу можлива за умови використання в попередньому контексті лексики, тематично спорідненої з прототипами компонентів традиційного фразеологізму. В таких випадках помилкова актуалізація виявляється по відношенню не до стійкого звороту в цілому, а до якого-небудь його компонента. Актуалізатором прямого номінативного значення даного компонента може бути:

а) слово, співзвучне з компонентом фразеологізму: *Може, й справді прекрасно бути іноді безнадійно відірваним від дому, від рідного міста, від знайомих людей, від усього на світі, і піддатися тільки цьому теплоту*

вітрові над теплим морем, і пустити за вітром свою розпуку і свій дивний неспокій? (П.Загребельний). Слово **вітер** у попередньому контексті забезпечує двояке сприйняття співзвучного компонента фразеологізму **пустити за вітром**. Подібним чином і використання В.Земляком слова **ноги** в попередньому контексті зумовлюється двозначне сприймання співзвучного компонента фразеологізму **позбулися ніг**: *Вишанували ноги Протасика (проголосили тост на честь його прудких ніг), та так, що самі позбулися ніг і заночували в повітрі на шпориші (В.Земляк);*

б) слово, тематично близьке одному з компонентів фразеологізму чи буквальному змістові ФО в цілому: *Обманув мене той порослячий виск – свиню підклав (М.Стельмах), пор.: підкласти свиню і порослячий; Щоб поросята-сисуні з молоком матері всмоктували його промови, його ідеологію, його дух (Є.Гудало), пор.: з молоком матері всмоктувати і поросята-сисуні; – Думає, хоч ви чоловіка путящого до нас привезли, а воно... – Може, Дашунька з нього щось видоїть? – підморгнула Зінька Федорівна. – Як з козла молока! – сплюнув Зновобрать, не знати їй на чю адресу: Кнурцеву чи авторову (П.Загребельний), пор.: як з козла молока і видоїть;*

в) ситуація, змальована в попередньому контексті: *– Давай я тобі підправлю зачіску на потилиці, бо заріс, як піп. – Марта взяла бритву. – Не бійся, я вмію... Я овець стригла і тебе підстрижу... Намилити тобі шию, чи так? – В якому розумінні намилити? – розсміявся Іван. – Я б тобі намилчила... (М.Зарудний), пор.: намилити шию.*

Умінням використати попередній контекст для „різночитання” традиційних фразеологізмів особливо відзначається Василь Земляк: *[Фабіян звертається до свого цапа:] Облиш ходити до цього перевертня [Явтушка], бо пропадеш ні за цапову душу; Аж раптом божевільний сміх упав на все те десь з гори, наче сам бог розреготався на небі з вавилонського стовпотворіння [ідеться про бунт у селі Вавилоні]; Нічого, ця легковажна лемка [Паня], ось коли засіють дощі, ще раз згадає про нього, маючи стріху над головою і тепло в хаті [оповідач укритв хату Пані стріхою].*

Аналіз явища подвійної актуалізації фразеологізмів за трьома виділеними принципами дозволяє найбільш повно вивчити й осмислити його як живий процес мови. Різномасштабний підхід до аналізу явища подвійної актуалізації забезпечує можливість всебічної його характеристики, а також дозволяє виявити основні способи цього поширеного виду семантичних трансформацій, до яких дуже часто вдаються письменники з метою посилення образності та емоційності художнього твору.

РОЗДІЛ IV. СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ У МОВІ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ХУДОЖНЬОЇ ПРОЗИ

Розробка проблеми структурно-семантичних трансформацій у вітчизняній фразеології. Фразеологічні одиниці, що є нарізнооформленими утвореннями, характеризуються значною проникливістю структури. Це дозволяє письменникам звертатися до семантико-стилістичного оновлення ФО не тільки шляхом створення нових зв'язків і контекстів, а й при відносній стабільності змісту, модифікуючи, видозмінюючи форму традиційного мовного звороту. Така специфіка ФО значно розширює можливості використання їх у мові. Аналіз саме цієї особливості функціонування ФО в мові художньої літератури займає головне місце в дослідженнях з фразеологічної стилістики. Використовуючи термін трансформація ФО, багато дослідників має на увазі виключно структурні перетворення (Козырева, 1965; Сербенська та ін.). Обмеження поняття трансформація ФО тільки структурними змінами пояснюється ще й ототожненням трансформації ФО з варіацією ФО. Проте не слід забувати, що трансформація ФО – це явище оказіональне, що завжди має виразне стилістичне забарвлення, тоді як варіантність ФО характеризується узуальними властивостями, мета варіантних фразеологічних утворень у більшості випадків визначається важко.

Враховуючи те, що перетворення форми ФО часто приводить до незначних смислових змін фразеологічних одиниць, вважаємо за доцільне використовувати в дослідженні термін структурно-семантичні трансформації, який уже став майже загальноновживаним (Астафьева; Бакина; Мамалига; Павлова; Шадрин, 1970, Щербань та ін.).

Причини структурно-семантичних трансформацій фразеологи трактують по-різному. Так, О.І.Молотков вважає, що варіювання компонентів ФО – це одна з корінних особливостей форми фразеологізму, яка ґрунтується на тому, що компонент фразеологізму втратив ознаки слова (лексичні значення, форми змінності, синтаксичні функції і т.п.) і тому може бути в складі фразеологізму замінений своїм варіантом без якої б то не було втрати для самого фразеологізму як з боку форми, так і з боку його значення (Молотков, 1977). Інші дослідники, навпаки, стверджують, що змінюваність структури пов'язана з тим, що слова, які утворюють фразеологізм, не втрачають своїх лексичних значень, а це й дозволяє, в разі необхідності, перетворю-

вати фразеологізм залежно від конкретної ситуації; тотожність же фразеологізму при цьому не порушується (Бойко; Шмелев, 1977).

По-різному класифікуються і способи структурно-семантичних перетворень. Одні дослідники співвідносять їх з мовними рівнями, в результаті чого виділяються фонетичні, словотворчі, морфологічні, лексичні та синтаксичні трансформації (Бодрова та ін.). Деякі вчені виділяють ще акцентологічні та орфоепічні трансформації. Видається, що розгляд різноманітних рівневих елементів фразеологічних одиниць в аспекті трансформації є штучним. Важко, наприклад, уявити, щоб письменник із зображувальною метою звертався до якихось фонетичних змін компонентів фразеологізму. Або, скажімо, такі способи структурно-семантичних трансформацій, як поширення фразеологізму, еліпсис і контамінація, розглядаються деякими вченими як синтаксичні трансформації. Проте якщо контамінація у певному відношенні і може вважатись явищем синтаксичним, то еліпсис та поширення фразеологізму безпосередньо синтаксису не стосуються.

Щодо систематизації різновидів структурно-семантичних трансформацій більш послідовною вважаємо точку зору тих дослідників, які основну ознаку для розрізнення типів перетворень фразеологічних одиниць вбачають у збереженні чи зміні звичної кількості компонентів ФО (Шадрин, 1976). Отже, перший розряд утворюють трансформації, що здійснюються шляхом заміни окремих компонентів фразеологізму словами чи словосполученнями вільного вжитку. До другого розряду належать трансформації, в основі яких лежать відхилення від звичної кількості компонентів ФО. Тут, у свою чергу, виділяється два різновиди – поширення і скорочення компонентного складу фразеологічних одиниць. Досліджуваний матеріал дозволяє стверджувати, що принцип скорочення компонентного складу фразеологізму лежить в основі трьох різних за своїм характером способів трансформації, а саме: еліпсис фразеологізму, фразеологічний натяк і контамінація фразеологічних одиниць. Таким чином, до різновидів структурно-семантичних трансформацій належать: а) лексична заміна компонентів фразеологізму словами вільного вжитку, б) поширення фразеологізму, в) фразеологічний натяк, г) контамінація фразеологічних одиниць, д) еліпсис фразеологізму. Серед різновидів поширення фразеологізму зустрічається також розгорнута метафора. Розглядаючи лінгвістичної природи цих явищ і присвячено цей розділ монографії.

Заміна компонентів фразеологізму словами вільного вжитку

Лексичні заміни компонентів ФО в системі трансформації ФО та стан розробки даного питання в українській фразеології. Заміна, або субституція, компонентів фразеологізму словами вільного вжитку¹ – один із найпоширеніших різновидів структурно-семантичного типу трансформації ФО.

¹ Робочі назви: лексична заміна, лексична трансформація.

Радянські дослідники-фразеологи приділяють чимало уваги розглядові даного способу фразеологічних трансформацій. М.Л.Шадрин (1970), О.В.Кунін (1977), Л.М.Болдирева досліджують лексичну заміну у ФО на матеріалі англійської та німецької мов. На матеріалі російської мови лексичні заміни стали об'єктом дослідження таких учених, як В.П.Ковальов (97–99), М.О.Бакіна (217–242), В.М.Вакуров, З.А.Павлова та ін. На матеріалі російської мови у зіставленні з українською дане явище розглядає О.В.Бойко (11). Українські дослідники також виділяють з-поміж інших способів трансформації розглядаваний тут прийом (Мамалига; Чабаненко). Проте на українському матеріалі це питання аналізується лише фрагментарно і тому вимагає детальнішої розробки.

Під субституцією компонентів фразеологізму розуміється спосіб структурно-семантичної трансформації ФО, який полягає в цілеспрямованій заміні одного, кількох чи усіх її компонентів функціонально схожими елементами.

Розмежування лексичних трансформацій та лексичних варіацій ФО. Актуальною є проблема відмежування явищ лексичної трансформації від лексичної варіації ФО, оскільки в лінгвістичній літературі часто доводиться стикатися з фактом змішування чи нерозуміння, чи скоріше нерозрізнення, цих по суті своїх відмінних процесів (Грюнберг).

Якщо лексичні варіації не порушують смислової тотожності ФО, то трансформації ФО, як правило, приводять до зрушень у семантиці та стилістичному забарвленні фразеологізмів. Крім того, лексичні трансформації майже завжди супроводяться актуалізацією внутрішньої форми фразеологізму. Сприймання ФО при цьому поєднується із сприйманням даного виразу як вільного словосполучення. Субституція компонентів ФО стає, таким чином, однією з причин подвійної актуалізації ФО.

По-друге, при лексичних трансформаціях та варіаціях компонентного складу ФО по-різному співвідносяться між собою слова-замінники та компоненти ФО, що субституються. При лексичних варіаціях компоненти ФО, які взаємозамінюються, перебувають у дуже тісних системно-лінгвістичних зв'язках (Диброва; Мокиєнко, 1980; Сучасна., 1973). Найчастіше між ними спостерігаються відношення синонімії [тримати (держати) порох сухим; брати (здіймати, підійняти) на сміх (глум, глузи, кпи, кпини)] та тематичної спорідненості взаємозамінюваних компонентів [знати, чому ківш (пуд, фунт, корець) лиха; ламаного (щербатого) гроша (шага, шеляга) не вартий; триматися за спідницю (плахту, запаску)]. Лексичні трансформації відрізняються тим, що вибір слова-замінника при них зумовлюється, перш за все, контекстом. Вплітаючи інший фразеологізм у мовну канву художнього твору, прагнучи до органічного поєднання ФО з кожною конкретною ситуацією, письменники здебільшого вдаються до заміни традиційних компонентів ФО словами, які утворюють з контекстом одне тематичне ціле. Семантично ж взаємозамінювані компоненти ФО пов'язуються остільки, оскільки всі слова, будучи елементами єдиної мовної системи, так чи інакше пов'язані.

І, по-третє, обов'язковою умовою лексичних трансформацій ФО є їх цілеспрямований характер, те, що вони здійснюються з цілком визначеною метою. Відчутність штучності, навмисності лексичних трансформацій ФО дозволяє кваліфікувати їх як оказіональні. Варіації ж лексичного складу ФО мають узуальний характер. Вони виникають як закономірна ланка в процесі мовної еволюції.

Таким чином, лексична трансформація та лексична варіація ФО – це явища різного порядку.

У процесі варіації взаємозамінюються семантично близькі компоненти, що зумовлює смислову тотожність варіанта й інваріанта ФО.

Трансформ та вихідний фразеологізм відрізняються семантико-стилістичними нюансами, оскільки в процесі трансформації взаємодіють різні за значенням лексеми.

І, головне, зіставлявані явища мають різну першопричину. Варіація ФО зумовлена внутрілінгвістичними законами розвитку і виникає спонтанно, поза свідомістю мовців. Трансформація ж ФО – це стилістичний прийом, завдяки якому письменник досягає бажаного художнього ефекту. Це процес творчий і здійснюється з волі письменника.

Заміна компонента ФО словом і словосполученням. Субституція компонентів ФО, як уже зазначалось, – це різновид структурно-семантичних трансформацій ФО. Саме тому традиційний фразеологізм внаслідок цієї субституції зазнає структурного переоформлення.

Під структурою фразеологізму розуміємо його будову, тобто склад, взаєморозміщення та взаємозв'язок складових частин ФО – компонентів. Структурна організація ФО під час субституції може зазнавати змін більш або менш суттєвих, що залежить, у першу чергу, від характеру заміни традиційного компонента фразеологізму [у подальшому викладі – заміник]. Розгляд матеріалу показує, що такий заміник може бути вираженням або одним словом, або словосполученням. При заміні компонента ФО словосполученням завжди береться до уваги його лексичне значення. Принагідно зауважимо, що необхідною умовою будь-якої субституції є перенесення фразеологізму з одного семантичного плану в інший. Модифікуючи фразеологізм, письменник відштовхується від лексичного змісту його компонентів, тобто знову повертається до того вільного словосполучення, на основі переосмислення якого утворився фразеологізм. Отже, компонент ФО, що підлягає заміні, знову стає словом. Це дає дослідникові право зіставляти лексичну семантику компонента ФО і слова-замінника, відштовхуючись від такого зіставлення в ході аналізу трансформацій ФО.

Словосполучення, що замінює компонент ФО, стосовно нього може бути:

а) перифразою, тобто описовим зворотом, ужитим замість звичайної назви кого-, чого-небудь: *Звичайно, дівчата в інституті, перетираючи кісточки всіх, перетирали й тверді маслаки Борозни* (Ю.Мушкетик), пор.: *перетирати кістки чий*; *Я стояв і дивився на той круглий цинковий герб, втупився*

в нього, мов відома свійська тварина в нові ворота (П.Загребельний), пор.: *мов баран на нові ворота*;

б) синекдохой, тобто вживанням назви частини замість цілого або навпаки: *Коли так, то в мене з душі скотилася ціла коменоломня* (П.Загребельний), пор.: *камінь з душі скотився*.

Словосполучення-замінник може і не пов'язуватись семантично з лексичним змістом компонента ФО, що підлягає заміні. У такому разі вибір замінича мотивується виключно контекстом: *Ніч ми просиділи, ніби на швайках діда Єврася (змолodu він чоботарював)* (В.Дрозд), пор.: *ніби на голках*; *Іваниця готов був наплювати сам собі в ковш з медом, коли б виявилось, що Войтишич запросив їх лиш для трапезування* (П.Загребельний), пор.: *не дати наплювати собі в кашу*; *Вік живи і вік не збагнеш цих клятих вавілонян, – подумав Яетушок* (В.Земляк), пор.: *вік живи – вік учись*.

Зрозуміло, що заміна традиційного компонента ФО сполученням слів найбільш відчутно модифікує структуру фразеологізму. Змінюється не просто характер логічного зв'язку між компонентами ФО, а й сама їх кількість. При заміні компонента ФО одним словом кількісний склад ФО не порушується, що значно знижує ступінь трансформації структури ФО. Однак модифікація будови ФО при лексичній субституції традиційного компонента ФО одним словом також може бути більш чи менш відчутною. Ступінь трансформації структури ФО значно зростає у випадках, коли традиційний компонент ФО і слово-замінник належать до різних частин мови, напр.: *Кривцун.. теліпався завжди коло нас, як те запасне колесо до воза* (П.Загребельний), пор.: *п'яте колесо до воза*; [Дід Пакілець:] *Сів, значить, уночі [на велосипед] та як дременує по всьому району! Одна нога тут, а друга аж під Кременчуком!* (П.Загребельний), пор.: *одна нога тут, а друга там*. Опозиції (п'яте: запасне; там: під Кременчуком) утворені різними частинами мови – прикметником та порядковим числівником у першому випадку; прислівником та іменником – у другому.

У більшості ж випадків компонент ФО і слово-замінник належать до однієї частини мови, внаслідок чого структура ФО помітних змін не зазнає, і лише попередній склад ФО набуває нових якісних характеристик: [Мостовий:] *Рибу ловити їду. – Ні пуху, ні луски. Хоч раз виберетесь за літо* (М.Зарудний), пор.: *ні пуху, ні пера*; *Розмова про спільну обробку землі зачепила за серце кожного* (Ю.Збанацький), пор.: *зачепити за живе*.

Таким чином, заміна компонента ФО словосполученням спричинює якісні та кількісні зміни традиційного складу ФО, субституція морфологічно неспорідненим словом веде до значних якісних змін у складі ФО; підстановка ж морфологічно однорідного слова вносить найменш суттєві зміни в структуру традиційної ФО.

Заміна одного, двох і більшої кількості компонентів ФО словами вільного вжитку. При лексичних трансформаціях здебільшого підлягає заміні якийсь один компонент традиційної ФО. Це й зрозуміло, оскільки пись-

менники зовсім не прагнуть змінити фразеологізм до невпізнання. Найбільш вдалою трансформація є лише в тому разі, коли поряд із зміненою ФО читачем неодмінно усвідомлюється, впізнається традиційний загальновідомий зворот. Якщо ж зв'язок між трансформом і тією ФО, від якої він утворений, відсутній, тоді трансформація втрачає художньо-естетичну цінність, позбавляється будь-якого смислу. Заміна ж одного компонента ФО при збереженні усталеного, загальновідомого вигляду решти компонентів, як правило, дозволяє в єдності сприймати як нормативний фразеологізм, так і „всю чарівність обумовленого відступу від цієї норми” (Щерба, 1939, 10), напр.: *Приїхав генерал. Вишикувалися перед ним, наче шомпола проковтнули* (А.Автомонов), пор.: *наче аршин проковтнули*. Заміна компонента *аршин* словом *шомпол* увиразнює загальновідомий фразеологізм, зближує його з реальним змістом зображуваного, адже в даному разі йдеться про військо, солдатів, тому лексема *шомпол* тематично влітається в контекст і становить з ним одне ціле.

Необхідно відзначити той факт, що у випадках, коли заміником виступає не слово, а словосполучення, замінюється виключно тільки один компонент ФО, що зумовлене знову ж таки прагненням уникнути повного руйнування фразеологізму: *Есть! – відчеканів Парамон, готовий провалитися на той світ* (М.Зарудний), пор.: *провалитися крізь землю*; – Ганнусенько, дівчиночко, я зараз навіть коня з копитами з'їв би (М.Стельмах), пор.: *вола з'їв би*.

Проте зустрічаються випадки, коли заміні підлягає не один, а декілька компонентів ФО: *Скаженому і Живець [озеро] по коліна* (В.Дрозд), пор.: *п'яному і море по коліна*. Фразеологізми і тут, образно висловлюючись, з успіхом витримують пробу на міцність, що пояснюється поширеністю, популярністю їх у сфері мовної комунікації, коли навіть порівняно значні зміни їх компонентного складу не порушують семантичної тотожності даних ФО.

Слова-замінники частини традиційних компонентів у межах однієї ФО не спричиняють руйнування ФО і тому, що ці заміники тісно пов'язані із замінюваними компонентами семантично. В одних випадках відмінність між традиційними компонентами ФО та їх заміниками полягає в інверсії та різних словотворчих засобах: *Молодець Коротун, а я чомусь думаю, що тоненькі в нього кишечки* (В.Собко), пор.: *кишка тонка*; в інших – традиційні компоненти замінюються семантично однозначними синонімами: [Хома Прищеп] *уміє пересипати з порожнього та в нізчимне* (Є.Гуцало), пор.: *переливати з пустого в порожнє*. Серед аналізованого ілюстративного матеріалу, який відображає явище лексичної субституції частини компонентів у межах однієї ФО, зустрічаються приклади надто вільного „жонглювання” авторів фразеологізмами, що засвідчує не творчу сміливість письменника, а втрату ним художньо-естетичного почуття міри, напр.: *У які макамбричні ситуації волею чи неволею влип грибок маслючок* [Хома Прищеп]? А, може, він там, пізнаючи так звані принади американського способу життя, намагається з піску бича вкрутити, чи батоном обуха перебити, чи проти вітру

піском посипати, а не гооен, то йому там хоч комінь на шию – і в воду?! (Є.Гуцало), пор.: *батоном обуха перебити, з піску мотузки сукати*. Вираз з *піску бича вкрутити*, напевно, не сприйнявся б читачем, якби він не був ужитий перед фразеологізмами-синонімами *батоном обуха перебити* та *проти вітру піском посипати*, що допомогло розпізнати в ньому традиційний зворот з *піску мотузки сукати*. Навряд чи виправданою є в даному випадку заміна традиційного компонента *сукати*, що означає: „скручуючи, звиваючи кілька пасом, виготовляти що-небудь (мотузку, шнур і т. ін.)” (СУМ), лексемою *вкрутити* у значенні „зсукати”, яке є для даної лексеми okazіonal'ним. Заміна одночасно двох компонентів (*мотузка* словом *бич* та *сукати* okazіonal'ним *вкрутити*), як на наш погляд, надто спотворює традиційний фразеологізм з *піску мотузки сукати*, який, до того ж, згідно з нормами української літературної мови, вживається у формі недоконаного виду. Зв'язок між загальномовною ФО та її трансформованим різновидом дуже слабкий, доцільність такої заміни стилістично не вмотивована, а отже, й художньо не виправдана.

Цікавими з лінгвістичного погляду є приклади абсолютної, чи максимальної, лексичної субституції. У таких випадках заміні підлягають усі компоненти ФО. Структурна модель та фразеологічно цілісне значення ФО зберігаються. Це ще раз свідчить про міцне закріплення того чи іншого фразеологізму суспільною мовною свідомістю, оскільки навіть максимальна мобільність лексичного складу не стоїть на перешкоді розпізнання загальновідомого фразеологізму. У цьому дають можливість переконалися приклади з творів українських прозаїків.

У скарбниці нашої мови здавна відомий вираз *кесареве кесарю, а боже богові*, що функціонує в значенні „кожному – належне, те, що він заслуговує”. Зберігаючи тотожність значення, дана ФО зазнає в художніх текстах значних контекстуальних перетворень: *Розсортували ми документи: Мартоці – Мартошине, а Хоми – Хомине* (Є.Гуцало). (Ідеться про персонажів роману Хому Прищепу та його дружину Мартоху.)

Максимальна лексична трансформація може поєднуватися з іншими способами структурно-семантичних трансформацій, наприклад з еліпсисом: *Підлеглість Воеводина князеві стасувалася лиш ретельного дотримання заповіді: „князеві – князеве”* (П.Загребельний).

Вплив лексичних трансформацій на семантику та стилістичне забарвлення трансформованих фразеологічних одиниць. Семантика традиційних ФО, як і структура, зазнає в результаті лексичної субституції компонентів ФО словами або словосполученнями вільного вжитку більш або менш значних змін. Треба зауважити, що всі ці зміни не виходять за рамки фразеологічно цілісного значення ФО, неодмінна присутність якого в кожному трансформованому звороті є обов'язковою. Повна зміна традиційного значення уже є свідченням не трансформації того чи іншого звороту, а утворення нової одиниці – фразеологічного неологізму.

Розглянемо на конкретних прикладах з художньої літератури ієрархію

змін у семантиці ФО внаслідок лексичних заміни їх компонентів лексемами та словосполученнями з урахуванням взаємовідношень між заміниками та замінюваними компонентами та виявленням, у міру можливого, закономірностей у даних взаємовідношеннях. Аналіз матеріалу показує, що найчастіше лексична субституція компонентів ФО веде до конкретизації значення ФО стосовно даного контексту.

Особливістю фразеологічного значення є значна узагальненість та абстрактність. Використовуючи фразеологічний матеріал, письменники ставлять своїм завданням конкретизувати надто загальне значення ФО стосовно до зображуваної мовної ситуації. З цієї метою вони послуговуються потенційною здатністю ФО до актуалізації їх внутрішньої форми. Умовно уявивши фразеологізм вільною словосполучкою, перетворивши його компоненти у слова з їх звичними лексичними значеннями та „живими” граматичними зв'язками, майстри художньої прози підставляють, якщо це можливо, замість надто віддаленого від реального змісту контексту компонента ФО слово, яке б органічно вплітаючись у мовну канву оповіді, тематично зливалось із зображуваним, і в той же час не порушувало семантичної цілісності фразеологізму.

Наведемо приклад лексичної заміни, в результаті якої традиційне фразеологічне значення конкретизується в контексті: *А нахадили – хоч шаблю вішай! – театральню зупинився [Ступач] посеред просторого кабінету. – В приказі він сокиру замінив шаблею, бо перед ним сиділи колишні червоні козаки... – Таки нахадили – погодився Мусульбас і поклав люльку біля чорнильниці (М.Стельмах), пор.: хоч сокиру вішай.* Індивідуально-авторська заміна компонента *сокира* словом *шабля* пов'язана, як це мотивується в самій цитаті, з конкретною ситуацією: в кімнаті сиділи колишні козаки. Фразеологічно цілісне значення даного звороту збережене і в даних умовах цілком прийнятне. Це стало можливим тому, що між зміненим компонентом ФО і його заміником існує, на перший погляд, прихована тематична близькість. Семантика обох слів не позбавлена спільності. Так, СУМ поряд із основним значенням слова *сокира*: „знаряддя для рубання і тесання, що являє собою насаджену на дерев'яний держак заміну лопать з гострим лезом з одного боку та обухом – з другого” – фіксує і його додатковий відтінок: „Такий предмет як старовинне знаряддя страти і як один із давніх видів зброї”. *Шабля*, як відзначено у СУМі, це „холодна, перев. кавалерійська зброя із зігнутим сталевим лезом і гострим кінцем”. Таким чином, і *шабля*, і *сокира* зближуються у значенні „види зброї”. Саме на основі спільності семантики цих лексем і стала можливою їх взаємозаміна у фразеологізмі *хоч сокиру вішай*.

Лексичні трансформації характерні не тільки для мови української художньої прози. Вони, як і інші способи трансформацій ФО, являють собою явище загальнономовного порядку, про що свідчать дослідження, проведені на матеріалі як слов'янських, так і інших індоєвропейських мов. Існують різні думки щодо оцінки лексичних трансформацій. О.В.Кунін дане явище

кваліфікує як лексичні заміни компонентів ФО словами-замінниками, які не зв'язані з ними семантично (Кунін, 1977, 7). В. М. Мокієнко ж вважає, що семантична тотожність у сфері фразеології має свою специфіку. Її треба розуміти ширше, ніж просте входження до конкретної тематичної групи лексики. Узагальнений характер фразеологічного використання слова, послаблення номінативних функцій лексеми і підвищення її експресивних характеристик неминує спричинюються до розширеного розуміння тематичної однорідності при лексичних замінах (Мокієнко, 1980, 27–28).

Цілком солідаризуючись з міркуваннями В. М. Мокієнка, вважаємо за необхідне підкреслити, що при лексичних замінах, які ведуть до конкретизації значення ФО, між замінюваними компонентами і словами-замінниками неодмінно існують відношення контекстуальної синонімії. Лексеми *сокира* і *шабля* у розглянутому вище контексті є синонімами, тобто тематично близькими в семантичному плані словами, здатними взаємозамінюватися.

Аналізуючи співвідношення компонентів-замінників та замінюваних компонентів, дослідниця німецької фразеології Л.М.Болдирева вважає, що зв'язок між ними може бути тільки морфологічним і виявляється у приналежності до однієї і тієї ж частини мови (Болдирева). Навряд чи можна погодитися з цією думкою. Для цього є всі підстави. По-перше, замінювані компоненти та слова-замінники не завжди належать до тієї самої частини мови. Вище наводились приклади заміни порядкового числівника прикметником. По-друге, досліджуваний матеріал свідчить про наявність між замінюваними компонентами та словами-замінниками більшої спільності, ніж та, що характерна для слів, які належать до однієї частини мови, напр.: *Але ж я прийшла тоді лізти йому в душу! Одна річ – ділові візити, інша – коли отака с... і журналісточка з пером до горла: згадуй, повертайся в минуле, хочеться тобі чи ні! (П.Загребельний), пор.: з ножом до горла.* Значення фразеологізму *приставати з ножом до горла*, тобто „настирливо вимагати чого-небудь” (СУМ), конкретизується шляхом заміни компонента *ніж* лексемою *перо*, оскільки йдеться про журналістську роботу. Наскільки б не були віддаленими за змістом лексеми *ніж* та *перо*, не можна вважати, що спільним між ними є лише належність до одного морфологічного класу іменників. І *ніж*, і *перо* асоціюються з предметом, яким можна завдати фізичного болю, поранити. Саме завдяки цій спільності і стала можливою в даній конкретній ситуації індивідуально-авторська інтерпретація фразеологізму з *ножом* до горла. Аналогічні процеси відбуваються в реченнях: *Я почервонів, ладен був провалитися крізь підлогу (П.Загребельний); Кіт наче крізь підлогу провалився (В.Прозд), пор.: крізь землю провалитися (взаємозамінники земля і підлога зближуються в значенні „поверхня, площина, по якій ходять”); Вражені почутим, командири тупили очі в підлогу й мовчали (О.Головченко), пор.: тупити очі в землю (у даному випадку в землю і в підлогу зближуються у значенні „вниз, донизу”).*

Замінниками-конкретизаторами значення ФО, як свідчить ілюстративний матеріал, найчастіше виступають іменники конкретної семантики. Це і різно-

манітні предмети побуту, і знаряддя праці (– Є тут такі, що стромляють пензель в колеса фінансового прогресу нашої держави. Квецяють всякі квіточки, букетики, кажуть, що їй без ікон не обходиться (В. Яворівський), пор.: **стромляти палиці в колеса**), і назви частин тіла людини і тварини (Клубочок занишк під лавою, там за ним недремно пильнував кіт, чекаючи, поки той угамується зовсім, аби перебрати вишивання в свої лапи (В. Земляк), пор.: **перебрати в свої руки**), і назви геометричних фігур (Не слід забувати, що корова – така сама повноправна героїня любовного чотирикутника в романі „Позичений чоловік”, як Дармограїха чи Мартоха (Є. Гуцало), пор.: **любовний трикутник**). Дуже часто для конкретизації значення фразеологізмів використовується підстановка власних назв, зокрема топонімів, замість традиційних компонентів, напр.: *Одна нога тут, а друга аж під Кременчуком!* (П. Загребельний); *Яблук цього року – хоч Живець [озеро] гати* (В. Дрозд), пор.: **хоч греблю гати**.

Іменники абстрактної семантики у функції конкретизаторів значення ФО при лексичній субституції зустрічаються лише в окремих випадках: *Вона почервоніла. Мимоволі переступили з ноги на ногу сині джинсики. – Я вас шокую? – запитала. – Та ні, що ви. Останній крик емансипації... Скажіть, цей крик не з відчаю?* (Ю. Мушкетик), пор.: **останній крик моди**.

Уже наголошувалося, що замітники, які виступають у функції конкретизаторів значення ФО, належать здебільшого до морфологічного класу іменників. Отже, виявляється ще одна з характерних ознак лексичної субституції, яку використовують майстри слова з метою конкретизації значення ФО. Яскравим підтвердженням цього є чи не всі вищенаведені ілюстрації.

Спостерігаються випадки (хоч і набагато рідше), коли заміниками у функції конкретизаторів значення ФО і, відповідно, замінюваними компонентами ФО виступають слова інших морфологічних класів, як-от: а) прикметник (*Ті Журавські бідні були, як костельні миші (ходили до костьолу на недавні мольби пішки аж у Бердичів).* (В. Земляк), пор.: **як церковні миші**; – *Ну, Митю, маємо свій транспорт! Давай разом брати відпустку й рвемо до моря в нашому сімейному ковчезі* (П. Загребельний), пор.: **ноїв ковчез**); б) дієслово (*Гігантські літери кричали з узбіччя „Stop an shop!”, Тобто: стань і купи! Коляда сміявся: „Це ніби Цезареве: прийшов, побачив, купиє”* (П. Загребельний), пор.: **прийшов, побачив, переміг**; *Траса завмерла, здається, надовго, отже, вам, подорожнім, тепер сиди та диш у цілковитій бездіяльності* (О. Гончар), пор.: **сопи та диш**.

Лексична заміна з метою конкретизації значення ФО здійснюється в мові української художньої літератури найчастіше. Проте субституція компонентів фразеологізму словами вільного вжитку може використовуватися письменниками і з метою посилення значення ФО. У таких випадках традиційний компонент ФО замінюється лексичною одиницею, загальна семантика якої наближається до лексичного змісту компонента ФО, але відрізняється від нього більшою інтенсивністю. Цим письменники досягають, можна сказати, подвійного ефекту, бо ж кожен фразеологізм передає думку

набагато виразніше, експресивніше, ніж будь-яка лексема. Коли ж до того ще й у самому фразеологізмі замінюються окремі компоненти словами, які передають тотожне значення з більшою виразовою силою, тоді твориться, так би мовити, експресія в експресії. Досить вдало користується даним прийомом П. Загребельний: – *Ти що – справді хочеш іти на спектакль? – спитав я дівчину... – А чом би їй ні? – Але ж ти дивилася з доцентом Крижнем? – Тепер хочу подивитися з кимось іншим. – З ким же – цікаво знати? – Наприклад, з Дмитром Чередою. – Коли так, то в мене з душі скотилася ціла каменоломня. Я стаю поклонником театрального мистецтва* (П. Загребельний), пор.: **камінь з душі скотився**. Мазком художньої майстерності проглядає цей прийом у О. Гончара, коли він звертається до підстановки на місце традиційного компонента ФО значно експресивнішого за своїм лексичним змістом синоніма: „– *Критикан якийсь* (Ягнич). *Він, мабуть, і анонімки шле до інстанцій? – Цього за ним не помічалось. А що правду креше у вічі – то це така вже натура*” (О. Гончар), пор.: **різати правду у вічі**.

М. Стельмах інтенсифікації значення ФО досягає заглибленням у внутрішній образ ФО шляхом добору такого замітника традиційного компонента ФО, який би природніше відображував процес, що ліг в основу фразеологізму: *Залишили наші Язів. Уже фашисти там на капусту шаткують людей* (М. Стельмах), пор.: **сікти на капусту**. Часом ефект посилення значення ФО створюється в художньому творі з допомогою мультиплікації, тобто збільшенням кількості числа предметів, про які йдеться у традиційній ФО: *Деякі члени правління не погодилися, деякі мовчали, багатьох не було, одне слово, наговорено сто кіп, і пішло по колгоспу багато балачок, і всі кажуть, що все це неправда, але є й такі, що радіють і лихословлять* (Ю. Мушкетик), пор.: **наговорити сім кіп гречаної вівни**; *Якщо сказати по честі, справжній інженер на сто голів вищий за адміністратора* (Ю. Бедзик), пор.: **на голову вищий**.

Таким чином, однієї і тієї ж мети – посилення значення ФО – письменники досягають різними шляхами, а це і є виявом творчої індивідуальності митця, його художньої оригінальності.

Іноді письменники вдаються до лексичної заміни, щоб надати традиційному фразеологізмові забарвлення того діалекту, носієм якого є той чи інший персонаж художнього твору, напр.: – *Маєш, хлопаку, шастя, не буду карати. – „Скалка повернув Войцеків карабін, навіть поплескав його дружньо по плечу. – В кошулі родився, хлопаку* (Д. Бедзик), пор.: **народитися в сорочці**; *Оце дочекався святого вечора! – лаяв батька та й себе картає, бо таки справді розпустив варги більше, ніж треба* (М. Стельмах), пор.: **розпустити губи**. Діалектного забарвлення, як бачимо з наведених прикладів, фразеологізми набувають внаслідок підстановки на місце традиційного компонента ФО діалектного слова з аналогічним значенням.

Розгляд лексичних заміни з метою конкретизації та посилення значення ФО показує, що вони збагачують традиційне фразеологічне значення новими семантичними нюансами. Поряд з цим спостерігається багато випадків лек-

сичних замінь, завдяки яким значення ФО набуває нових стилістичних відтінків, зокрема зневажливого забарвлення. Так, щоб підкреслити негативне ставлення до Коротуна, В. Собко уживає компоненти традиційного фразеологізму *кишка тонка* із зменшувальними суфіксами: *Молодець Коротун, а я чомусь думав, що тоненькі в нього кишечки*. Ю. Мушкетик у ФО *підвертатися під руку* нейтрально *підвертатися* замінює згубілим *підсунути*ся, чим забезпечує знижене звучання ФО: *Все Марини, Марини! Бо то улюблениця, підлиза. Ось нехай та зараза тільки підсунеться мені під руку* (Ю.Мушкетик).

Досить часто лексичними замінами письменники забезпечують гумористичне звучання ФО. Принцип тут той же: стилістично нейтральні компоненти ФО заступаються маркованими лексемами зниженого плану: *Од слова доброго мого, від погляду підохотливого могла вона [Мартоха] з похмурої та насупленої вмити обернутись на лагідну та ласкаву, хоч до болячки клади* (Є.Гуцало), пор.: *хоч до рани прикладай*; *Звичайно, дівчата в інституті, перетираючи кісточки всіх, перетирали й тверді маслаки Борозни..* (Ю.Мушкетик), пор.: *перетирати кісточки*.

Гумористичний ефект створюється внаслідок жартівливого уточнення потенційного лексичного значення окремого компонента ФО у зв'язку з певною комічною ситуацією: – *А тому дядькові [Карналеві] страшенно кортіло попливти з нами, правда ж, Анастасіє? – Не вигадуй! – Уявляю, як він десь у куцах рве залишки свого волосся* (П.Загребельний), пор.: *рвати на собі волосся*; *Мені не хотілося бути схожим на доцента Крижню з його занудливими лекціями, спрямованими лише на доцентське вихваляння перед Алею, яка зрештою теж не слухала тих розп'ятувань і сміялася Крижню просто в ніс* (П.Загребельний), пор.: *сміятися в вічі*.

Гумористичним ефектом супроводжуються і перифрастичні заміни з метою евфемізації: *Я дивився і нічого не міг упізнати, бо вперше прилетів сюди, але Коляда, здавалось мені, так само втупився вниз з виразом геть не міжнародним, а скоріше отієї молоді істоти, що запримітила нові ворота* (П.Загребельний), пор.: *мов теля на нові ворота*. Відомо, що цей прийом створення комічного став традиційним для творчості українських письменників. Ним часто послуговувався Остап Вишня: *Є особлива категорія людей, який закон не писаний*, пор.: *дурневі закон не писаний*.

Спостереження над використанням ФО у мові української художньої прози дає підставу твердити, що з метою:

а) надання фразеологізмові більшої конкретності у зв'язку із зображуваною ситуацією; б) увиразнення, посилення традиційного значення ФО; в) внесення у семантику ФО діалектного забарвлення, відтворення тим самим місцевого колориту; г) досягнення, нарешті, гумористичного ефекту – письменники вдаються до такого прийому трансформації ФО, як заміна, або субституція, традиційних компонентів ФО словами (а то й словосполученнями) вільного використання.

Субституція компонентів ФО (лексична трансформація) суттєво відрізня-

ється від такого явища, як лексична варіація фразеологізмів. Лексична трансформація – це стилістичний прийом, бо спричиняється вона виключно потребою виразності, бажанням досягти певного художнього ефекту. Лексична варіація відображає породжену мовною системою множинність засобів вираження одного значення. Лексичні заміни належать до структурно-семантичного типу трансформацій, бо видозмінюють якісно-кількісну структуру ФО (заміна традиційного компонента ФО словом порушує якісну структуру ФО; субституція словосполучення змінює якісно-кількісну структуру ФО).

Ступінь охоплення традиційної ФО субституцією може бути: а) мінімальним (заміні підлягає один компонент ФО); б) помірним (змінюється два, три і рідше чотири компоненти ФО); в) максимальним (заміні піддаються всі компоненти ФО).

Лексична заміна охоплює всі без винятку граматичні типи ФО: дієслівні, прислівникові, іменні і т.д. У переважній більшості випадків заміні підлягає іменний компонент ФО, а точніше – іменник конкретної семантики. Найчастіше використовує аналізований прийом трансформації ФО П.Загребельний, нерідко вдаються до нього Ю.Мушкетик та В.Земляк, а у мові О.Гончара даний спосіб використання ФО зустрічається в поодиноких випадках.

Поширення фразеологізму

Цілий ряд перетворень ФО пов'язаний з порушенням їх традиційного кількісного складу. Такі трансформації, як правило, не вносять якісних змін у самий склад фразеологізмів, чим і відрізняються від лексичних трансформацій. Перетворення цього типу представлені двома різновидами, оскільки в процесі контекстуальної конкретизації ФО існує лише дві можливості зміни їх кількісного складу – збільшення або зменшення кількості компонентів фразеологізму. Відповідно до цього в художній тканині творів виявляємо як розширення, так і звуження (зменшення) компонентного складу фразеологічних одиниць.

Трансформації ФО шляхом поширення складу ФО належать до найбільш численних. Суть поширення ФО полягає у включенні до традиційної структури стійкого виразу таких слів чи словосполучень вільного вжитку, які надають фразеологізмові більшої конкретності, наближаючи його до тієї ситуації, в якій фразеологізм використаний.

Поширення ФО дослідники трансформацій одностайно визнають одним із найчисленніших різновидів модифікацій ФО структурно-семантичного типу.

Виникнення структурно-семантичних трансформацій ФО даного виду фразеологи пояснюють здатністю їх структури до поширення за рахунок включення нових перемінних компонентів, тобто слів вільного використання (Амосова; Вакуров; Вомперский; Кунин, 1973; Шанский).

В основу класифікації типів поширення ФО, як правило, кладуть відношення поширювача до членів речення, в результаті чого виділяється три

види поширення компонентного складу ФО: атрибутивне (поширювач є означенням до іменного компонента), об'єктне та обставинне (поширювач виконує роль додатка або обставини, що відносяться до дієслівного компонента ФО) (Бакина; Бойко; Вакуров та ін.).

При класифікації береться до уваги і позиція поширювача стосовно фразеологізму, на основі чого дослідники виділяють препозитивні, інтерпозитивні та постпозитивні поширення ФО (Бойко). Інтерпозитивні поширення ФО отримали назву вклинювань (Кунин, 1973; Шербань).

Більшість дослідників у прийомі поширення ФО вбачає конкретизацію семантики фразеологізму відповідно до конситуації твору (Бакина; Вакуров; Жулинская).

О.І. Молотков та І.Я. Лепешев цілком слушно застерігають від сплутування „слів найближчого контексту”, якими фразеологізм керує або які прилягають до нього, і „слів, які входять у межі фразеологізму” (Молотков, 1977, 66–68; Лепешаў, 1984). Перші є не поширювачами, а нормативними членами речення, які приєднуються до іншого члена речення, що функціонує у вигляді фразеологізму. І тільки ті слова, які відносяться не до фразеологізму в цілому, а пояснюють один із його компонентів, потрапляють в межі фразеологізму як його поширювачі.

На матеріалі української мови поширення ФО як спосіб трансформації були предметом уваги окремих дослідників (Авксентьєв, 1969; Мамалига; Сербенська; Чабаненко). А.Г. Мамалига та О.А. Сербенська виділяють даний прийом при вивченні трансформації ФО у мові публіцистики; інші фразеологи-україністи лише констатують його наявність, не вдаючись до викладу свого розуміння цього явища.

Загальна характеристика традиційних ФО, структура яких може поширюватися словами вільного вжитку. Поширення ФО – це різновид структурно-семантичного типу фразеологічних трансформацій, при якому слова вільного вжитку, взаємодіючи з компонентами фразеологізму, проникають у традиційну структуру ФО і розширюють її. Здатність ФО до поширення структури свідчить, що компоненти ФО зберігають самостійну лексико-граматичну валентність, нагадуючи цим звичайні слова. Утворивши, за виразом В.В. Виноградова, хімічний сплав (фразеологізм), вихідні елементи його (слова) все ж не розчинилися в ньому, не втратили своїх властивостей. У сприятливих умовах – а ними найчастіше буває контекст художнього твору – компоненти ФО знову починають виявляти свої словесні потенції.

У конкретному мовному оточенні словесний вміст ФО іноді виявляється недостатнім. З'являється потреба якось поповнити його, пов'язавши з тематикою художнього твору, з характеристикою окремих його персонажів, оптимізувати. Тому поширення фразеологізму інколи називають ще оптимізацією ФО (Гусейнов).

Якими ж особливостями характеризуються традиційні фразеологізми, структура яких може розширюватися? Аналіз конкретного матеріалу дозволяє стверджувати, що переважна більшість ФО, до складу яких може

входити поширювач, морфологічно співвідноситься з дієсловами. За своєю структурою – це поєднання дієслова з іменником у непрямому відмінку. Серед ФО, що мають структурну модель $D - I_{\text{непр. в.}}$, найбільш поширеними є двокомпонентні структури $D - I_3^2$ (дістати гарбуза, точити лясси, сушити голову, витрясти душу, прикусити язика, тягнути воза, продавати зуби, перепадати на горіхи, ступати на Рубіко, і т. ін.). Рідше зустрічаються структури $D - I_p$ (падати з неба, докласти рук), та $D - I_M$ (висіти на волоску, бувати в бувальцях) та $D - I_O$ (пасти очима). ФО із структурною моделлю $D - I_{II}$ не зафіксовані. Серед трикомпонентних ФО спостерігаються моделі: $D - I_3 - I_p$ (відділяти душі від тіла, впіймати за бороду бога, рвати кишки від реготу), $D - P_{\text{км}} - I_M$ (повернутися на грішну землю), $D - Z$ (займенник) – I_3 (сказати своє слово), $D - I_3 - I_3$ (завдати ноги на плечі), $D - I_3 - I_M$ (товкти воду в ступі).

Менш здатні до поширення прислівникові (адвербіальні), іменникові (субстантивні) та вигуківі фразеологізми (як від мухи, як чере'як яблуко, як без голки, як стіна, хоч стій хоч падай, не чуючи під собою ніг; морський воев, останній мозіканин; матері твоєї ковінка, іди під три чорти і т.п.).

Вирішальним у виборі того чи іншого фразеологізму як об'єкта поширення, на нашу думку, є наявність у ФО іменникового компонента, оскільки, в переважній більшості випадків, розглядаваний спосіб трансформації ґрунтується на поширенні іменникового компонента означенням. Означальні поширення ФО, про що мова йтиме далі, є найбільш типовими для даного способу трансформації.

Іменниковий компонент є необхідним атрибутом дієслівних та іменникових (субстантивних) фразеологізмів. За своєю традиційною структурою іменниковий фразеологізм – це поєднання іменника з прикметником-означенням (зайвий рот, торішний сніг, відрізана скиба, стара лисиця, велике цабе і т.п.), і поширювати його ще одним означенням недоцільно. Тому стає зрозумілим, чому поширення зазнають саме дієслівні фразеологізми.

Характеристика ФО, що трансформуються способом поширення їх структури, за числом компонентів, ужитих із пояснюючими словами.

Пояснючі слова, ужиті при ФО, можуть стосуватися як окремих її компонентів, так і ФО в цілому. Пояснення, що стосуються фразеологізму як члена речення, не належать до оказіональних поширювачів, оскільки функціонування фразеологізму в реченні передбачає його зв'язок з іншими членами речення. Так, *очі сльоряді замилювати* – не трансформація. Це звичайне, нормативне вживання фразеологізму *замилювати очі*, яке вимагає певного керування (*кому*). Даний фразеологізм не може вживатися в мові без доповнення його іменником чи займенником у формі родового відмінка у функції додатка.

Як цілком справедливо стверджує І.Я. Лепешев, „індивідуально-авторськими ускладненнями фразеологізму треба вважати такі випадки, коли в межі фразеологізму включається слово, яке вступає в семантичні і

² Нижня літера формули позначає назву відмінка.

граматичні відносини не з усім фразеологізмом, а тільки з певним його компонентом" (Лепешау, 1984, 126).

Щоправда, не завжди можна встановити, до чого приєднується пояснює слово: до окремого компонента чи до фразеологізму в цілому. Це стосується тих дієслівних фразеологізмів, до яких прилягають обставини: *Злякалась, маленька?* – *Еге ж...* – *І коли саме?* – *Як машина посунула на нас. Таке громаддя! Здалося, усе потрошить. І його страшно, і втікати боюся, щоб ти потім не в'їдався.* – *У таку годину сміливо позичай у зайця ноги* (М.Стельмах), пор.: **позичати в зайця ноги**; *Сусід, який не належав до гостей бажаних, бо Людмила досить одверто гнала його в шию, маючи цілком слушні підозри, що він спонукав Юрія „роздавлювати на трьох”, простіше кажучи, випивати в часи дозвілля (точніше, в час Людмилиної відсутності) пляшку „Екстри” на трьох, а коли третього нема, то й на двох* (П.Загребельний), пор.: **гнати в шию**; *Одинець нещадно заганяв його в кут. Так заганяв дужий боксер підпало по силі противника. Дмитро Іванович розумів це й почував, що не може вчинити опору* (Ю.Мушкетик), пор.: **заганяти в кут**. У всіх випадках, формально співвідносячись з дієслівними компонентами ФО, наведені обставини семантично пов'язуються не тільки з цими компонентами, а й з цілими фразеологізмами, які функціонують у реченні як присудки.

Аналізуючи поширення ФО словами вільного вжитку, треба враховувати той факт, що ускладнення ФО, різного роду доповнень, деталізації нерідко зазнає не один, а одночасно декілька компонентів ФО, внаслідок чого, як уже згадувалось, поширення можуть бути подвійними, потрійними і т.д. – у залежності від того, скільки компонентів поширюється, напр.: *Ось так поточити яси, з кимось кокетуючи злегенька, весело потовкти воду в цій дипломатичній ступі це, одверто кажучи, Тамарі завжди було по душі* (О.Гончар), пор.: **товкти воду в ступі**. ФО поширюється, по-перше, доданням до неї прислівника **весело**, який функціонує як обставина способу дії при ФО – присудку; по-друге, вклинюванням компонента **дипломатичній**, семантично пов'язаного з компонентом **ступа**, який у зв'язку із таким вклинюванням набуває лексичного значення, але не прямого номінативного, а переносного, метафоричного. У даному контексті **ступа** – це вже „сфера діяльності, вид занять”, а не „пристрій для лушення та подрібнення різних речовин (зерна, тютюну та ін.), неодмінним додатком до якого є товкач” (СУМ). Додаток **дипломатичній** уточнює саме це нове значення і свідчить про те, що йдеться про дипломатичну сферу. Досить часто подвійне поширення ФО спостерігається у М.Стельмаха: *– Лепетун! – махнув рукою Данило і нарешті посміхнувся, і знову насунився. – Все одно зараз піду до нього. – Коли не шкода ніг і гонору, то йдіть, – роблено позіхнув Роман. – Однак нічого вже не пособить вам. Як ми прохали, щоб не посилав Ярину в ту задрипану корчму, то ще й раки півдня пекли на пиках* (М.Стельмах), пор.: **пекти раки**. Даний фразеологізм зазнає подвійного поширення: обставина часу **півдня** та обставина місця **на пиках** поширюють дієслівний компонент, конкретизуючи його значення і значення фразеологізму в цілому.

У П.Загребельного подвійне поширення найчастіше розраховане на комічний ефект: *Хоч якими мотивами керувалася Котя, вставляючи своє „відчепись” проти чоловічо-хлоп'ячої половини людства, але діяло воно досить недовозначно і, сказати б, в односторонньому порядку: всі од неї одскакували, як той горох з прислів'я від твердої стіни* (П.Загребельний), пор.: **як горох від стіни**. Обидва компоненти фразеологізму **як горох від стіни** поширюються: перший – неузгодженим означенням з прислів'я, другий – узгодженим означенням твердої.

Переважну більшість серед аналізованих фразеологізмів становлять випадки, коли поширенню в ФО піддається тільки один з її компонентів. Тому весь наведений нижче матеріал про поширення ФО ілюструється виключно прикладами з одним поширюваним компонентом.

Місце поширювача стосовно фразеологізму. Мета поширення ФО. Синтаксична функція поширювача. Ці аспекти аналізу розгляданого способу структурно-семантичних трансформацій ФО займають провідне місце в роботах фразеологів. Пояснюється така ситуація тим, що всі поширення ФО чітко поділяються на препозитивні, інтерпозитивні та постпозитивні. Найчастіше зустрічаються інтерпозитивні поширення ФО, тому з них і почнемо аналіз позицій та синтаксичних функцій поширювача і з'ясування семантико-стилістичної мети самого поширення ФО.

Інтерпозитивні поширення традиційної структури фразеологізму лінгвісти називають вклинюванням (Кунин, 1973; Начисчионе; Шербань та ін.). Власні спостереження дають підставу зробити висновок, що вклинювання найчастіше виконують атрибутивну функцію, тобто вони виступають означеннями до іменного компонента фразеологізму. Проте зв'язки цих означень з пояснюваними компонентами не можна назвати формально-граматичними, оскільки вони відносяться до фразеологізму в цілому, впливаючи певною мірою на семантику ФО. В одних випадках вклинюване означення конкретизує значення фразеологізму, прив'язуючи його, так би мовити, до даної конкретної ситуації: *Дік Кейвент ..щотижня виступав перед телекамерами.. і знайомив глядачів з черговим американцем, якому пощастило ввіймати за бороду американського бога* (П.Загребельний), пор.: **ввіймати бога за бороду**; *А чи згадає коли його світлість про своїх слуг-експедиторів що відділяли мужицькі душі від тіла і під нашвидкоруч збитими шибеницями шмарували петлі сірим солдатським милом?* (М.Стельмах), пор.: **відділяти душу від тіла**.

Поширення фразеологізму з метою конкретизації його значення може також поєднуватися з іншими способами трансформації, наприклад з розгорнутою метафорою, коли відбувається розвиток образу, який закладено у фразеологізмі, в зв'язку з певною ситуацією. Цікавим у цьому плані є обігравання Ю.Мушкетиком фразеологізму **тягнути воза** стосовно до різних ситуацій: *Він [Марченко]тягнув великого наукового воза, йшов поперед нього і всі бачили його і не бачили тих, котрі підпирали ззаду. Так, хтось має тримати в руках дишель і скеровувати воза. Тільки ж треба частіше*

оглядатися, пильнувати, щоб ніхто не попав під колесо, не втомився й не відстав. Це правда, він умів тягнути воза, умів робити. Та й що все життя без роботи! (Ю.Мушкетик), пор.: **тягнути воза**; Фросина Федорівна тягнула сімейного воза спокійно і звично, в той час, як він то мчав його, аж деготіла земля, то попускав і плентався, лише тримаючись за оглоблі (Ю.Мушкетик).

Означення-поширювач сприяє також посиленню значення фразеологізму введенням до складу ФО означення, вираженого прикметником, семантика якого характеризується значною експресивністю: Термін цей Олексій Кирилович розумів буквально: атакувати співрозмовника, пробиватися до його свідомості будь-що, навіть коли той відмахується від тебе, як від осінньої мухи (П.Загребельний), пор.: **як від мухи** (відомо, що восени мухи особливо настирливі); А султанська мати вмирала від власної ж злості. Пускала її усю тільки проти Роксолани, а що всю злість ніколи не можеш вилити лиш проти одної людини, то тепер сама знищувалася нею, точило її це ненависне почуття зсередини, як черв'як соковите яблуко, і не було ради (П.Загребельний), пор.: **точити, як черв'як яблуко**.

Залучення до фразеологізму інтерпозитивного означення-поширювача може вносити у значення ФО також і відтінок оцінювання, ставлення автора до того чи іншого персонажа: Рустем розумів, що його випробовують на відстані, ще й не підпускаючи до столиці й до підніжжя трону. Вимушений був прикусити свого злого язика і виголошувати слова, геть невластиві для нього (П.Загребельний), пор.: **прикусити язика**; Чого б то я мав, людоньки гречні та добрі, косу втинати, коли вона в моєї жони скарб єдиний та найдорожчий? Питав ніби поради, а поради не чекав – ножицями лише торкнувся кінчика коси, щоб комусь там затулити чорні роти, які будуть пащекувати, що чули-сьте, Яків Розлуч старосвіцький звичай зламав!, і відразу накинув на Гейчину голову не перемітку, яку свашки ладнали, а тернову хустку й зав'язав її по-молодицькому (Р.Федорів), пор.: **закрити рота** кому. Як бачимо, інтерпозитивними означеннями-поширювачами виступають прикметники. Крім прикметників, функцію поширення можуть виконувати і займенники. Займенник-поширювач не вносить змін у семантику фразеологізму, якщо він належить до розряду присвійних: Батько й мати запросили капіталіста до кімнат, він почав продавати свої витрішки, ляпнув мене по плечу, сказав, що, майбуть, я граю в баскетбол, повідомив, що сам він грає захисником у столичній команді „Пайп“, тобто „Труба“, бо в команді грають лише робітники з його підприємства, його трубники (П.Загребельний), пор.: **продавати витрішки**.

Неозначені займенники привносять у загальне значення фразеологізму відтінок неясності, невизначеності: Мабуть, з Грекової душі теж спадали якісь камені, але поки що він того не відчував, важка дума про батька наповнила його всього й лунала в ньому, як ревієм (Ю.Мушкетик), пор.: **камінь з душі скотився**; Ти теж придивись до Совинського. То хлопець бойовий, хоч і не можу втямити, як він опинився у металургів і що там

задумав. Простий технік, а бач, самого Карналя витяг до себе. Заварив якусь кашу. Ти придивись гарненько, може воно й на державну премію там витанцююється. АСУ в металургії – це звучить! Коли що – треба негайно підключитися й нам (П.Загребельний), пор.: **заварити кашу**.

Спостерігаються, хоч і рідше, поширення ФО обставинами та додатками. Наведемо кілька прикладів поширення ФО обставинами: Він чистив картоплю, смажив яечню, різав ковбасу, а Клава сиділа з журналом в руках, не ворухнувши в його бік пальчиком. То був певний знак, що так буде потім, після одруження. Що ж, нехай сидить. Така фіфа йому не потрібна (Ю.Мушкетик), пор.: і **пальцем не ворухнути**; Ти спробуй зустрінься із своїм сусідом, який рік тому позичив у тебе тисячу карбованців на будівництво хати: хramину зведено, сусід там живе з жінкою та дітьми, а самого не видно, мов крізь землю, в Америку провалився (Є.Гуцало), пор.: **мов крізь землю провалитися**. Поширення здійснюється в основному за рахунок залучення до складу ФО обставини місця, що так чи інакше деталізує зміст фразеологізму. ФО може поширюватися й іншими типами обставин, наприклад обставиною способу дії. Андрій Гнида кознує по блишаному даху будинку і почав ловити у пригорщі витрішки (В.Дрозд), пор.: **ловити витрішки**. Обставини-поширювачі можуть також посилювати традиційне фразеологічне значення: На це, недороженький, на твоє верзякання, я можу сказати тільки одне: не запускай знаскока свої пазурі у чийсь печінки (М. Стельмах), пор.: **запускати пазурі в печінки**. Зовсім рідко в ролі інтерпозитивних поширень ФО виступають додатки: [Мирослава:] – Дай мені, Стьопочко, спокій. Важ, коли маєш що важити на своїй вагівниці, та не лізь із нею в чийсь душу (М.Стельмах), пор.: **лізти в душу**; У моїй читальні били гончаря Василя Смерчука; били люто, рахували ребра й зуби (Р.Федорів), пор.: **рахувати ребра**.

Таким чином, обставини та додатки, поширюючи межі фразеологізму, конкретизують його значення, зближують його з контекстом.

Чималу групу утворюють постпозитивні поширення ФО. Якщо інтерпозитивні поширювачі ФО виступають в основному у ролі означення, то постпозитивні поширювачі – це, перш за все, додатки та обставини. Означення серед постпозитивних поширювачів зустрічаються рідко, а якщо зустрічаються, то формально зближуються з додатком, бо граматичним зв'язком між поширювачем і поширюваним компонентом є керування, напр.: Я вирішую заступити ще в одну зміну чекання, мені однаково, хоч стоятиму тут до самого ранку, мені, як і пролетаріату, нічого втрачати, крім кайданів незалежності. Нарешті я відчув усю неминучість закоханості, то чому ж би мав тепер відступати (П.Загребельний), пор.: **пролетаріату нічого втрачати, крім своїх кайданів**.

Особливістю постпозитивних поширень ФО є те, що один із компонентів ФО вже має при собі додаток. Поширювач же виступає однорідним членом стосовно до компонента ФО – додатка, тобто маємо справу з трансформованими ФО, до складу яких входить кілька додатків. Один з них відповідає

нормативному використанню, а решта однорідних додатків виступає оказіональними поширювачами: *Якби Ляоня вчасно передав нам зміст цієї розмови, хоч ми з Євгеном теж не зуміли б запобігти останньому вивіщенню товариша Токового, але цілком імовірно, що десь у темному закутку спробували б полічити йому зуби, ребра та решту кісток, які надаються до ліку* (П.Загребельний), пор.: **полічити зуби**; *Данило розповідав про агрегат, а Василь Васильович думав своє. Думав важко, але цього разу правильно. Несподівано для себе, скрізь швидко і точно розставив крапки і знаки оклику* (Ю.Мушкетик), пор.: **розставити крапки над „і”**. В останньому прикладі до складу фразеологізму **розставити крапки над „і”** введено однорідний оказіональний додаток **знаки оклику**, але опущено традиційний компонент **над „і”**.

Іноді трапляються контексти, у яких оказіональні компоненти вводяться до складу фразеологізмів як предикати. У цих випадках додаткові компоненти виступають однорідними присудками або частинами складних присудків: *Ось і крути мізки та решетуй здогади: хто ж цей Кундрик?* (М.Стельмах), пор.: **крутити мізками**; *Кожен уповноважений у Веселоярську тепер заявляє, що не старший за тридцять років, хоч ти його рій і печи на вогні* (П.Загребельний), пор.: **хоч ти його рій**. Поширювачі традиційних фразеологізмів **ресетуй здогади** та **печи на вогні** функціонують у наведених реченнях як однорідні присудки.

Однорідними іменними частинами складених присудків-фразеологізмів є словосполучення як без **гардамана**, і ще **чийсь** у таких контекстах: *Цього разу сам себе переміг, не піддався, бо піддатись – то було б як відступництво. Адже потрібен їм був Ягнич живий, без нього тут як без голки та без гардамана, і він не підвів, а ось як буде далі?* (О.Гончар), пор.: як без голки; *Правда, злі язика плескали, що в революцію Кундрик був і нашим, і вашим, і ще чийсь, але з трибуни відзвонювали не вони, а красномовний Влас, який теж знає, кого і як можна взяти за печінку чи селезінку* (М.Стельмах), пор.: і **вашим**, і **нашим**.

Велика група постпозитивних поширювачів виконує функції обставин. За своїм значенням це в основному обставини місця, які деталізують зміст фразеологізму стосовно до конкретної ситуації; і обставини способу дії, які або конкретизують, або посилюють значення ФО. Приклади з поширювачами – обставинами місця: *Я похитував головою і мовчав, як риба під мостом* (Р.Федорів), пор.: як **риба**; способу дії: *А, може, за день-другий і розпишуся з Христею, бо зі своєю бабою глека побив на друзки* (Є.Гуцало), пор.: **розбити глека**; *А ти її будував од палки до палки, ти її по трісочці збирав, прокляту-ща твоя душа? Щоб ти вже крізь землю провалився на два аршини, як ти мое добро нівеччиш, гітлеряка проклятий!* (В.Дрозд), пор.: **щоб ти крізь землю провалився**.

Таким чином, постпозитивні поширення ФО виконують в реченні роль присудка або іменної частини складеного присудка, додатка, обставини, рідше – означення. Структурно вони можуть бути оформлені

у вигляді словоформ, словосполучень і речень. Семантико-стилістичне функціонування постпозитивних поширень ФО скеровується на посилення значення фразеологізму, а також на контекстуальну конкретизацію.

Поширювачі фразеологізму, як уже зазначалося, можуть займати препозитивну позицію стосовно фразеологізму. Аналіз функціональних можливостей препозитивних поширень ФО показав, що вони вживаються тільки у функції означень та обставин; додатками препозитивні поширення не виступають. З точки зору семантики, ФО внаслідок таких поширень збагачуються новими відтінками, які в більшості випадків дозволяють підсилити традиційне значення фразеологізмів.

Означення-поширювачі фразеологізму виражаються, як правило, словоформами. Це: а) прикметники, що пояснюють іменний компонент ФО: *Стожильний морський вовк, ревний хранитель чистоти традицій, буде він для них постаттю малореальною, виступатиме здебільшого у якихось смішних та курйозних ситуаціях, одне слово, буде істота напівміфічна* [Ягнич] (О.Гончар), пор.: **морський вовк**; б) означальні займенники: *Помічав, як спершу вони аж удавано сердились на дітей: звідки ви нам його притягли, маєм такий клопіт на свою голову, це ж можуть нас погубити за нього, всі душі з нас повитрушують поліцаї, якщо тільки докотиться до них, кого ми тут переховуєм* (О.Гончар), пор.: **витрясти душу**. В останньому прикладі традиційне значення ФО значно посилюється займенником **всі**, який конкретизує значення іменного компонента, актуалізує його пряме лексичне значення і посилює разом з тим його фразеологічно цілісне значення. Крім усього, традиційне **витрясуть** замінюється багатократним **повитрушують**, що теж є одним з безумовних факторів посилення значення ФО.

Як препозитивні оказіональні компоненти ФО можуть виступати в окремих випадках у функції обставин іменники з прийменниками або сполучення іменників з прикметниками: *На що ж ви надієтесь, батюшко, сьогодні? – з притиском вимовив останнє слово. – Один бог знає, що буде завтра, – відповів на його мову. – Ти краще важ, як у тілі душу спасти* (М.Стельмах), пор.: **спастися душою**; *Питаєш у слабого здоров'я, молодий газдо. Ти що, з учораїнім дощем з неба впав і не знаєш, що служниці до церкви не бігають* (Р.Федорів), пор.: з **неба впасти**. Завданням таких трансформацій є деталізація значення фразеологізму, уточнення змісту окремих його компонентів.

Аналіз способів поширення меж фразеологізму засвідчує відносність положення про непроникність структури фразеологізму. Справді, кожен компонент ФО може мати при собі оказіональні поширювачі, що функціонують як обставини, додатки, означення, присудки та їх частини. В морфологічному плані це різні частини мови, в структурному відношенні – це словоформи, словосполучення і речення.

Залежно від позиції, яку стосовно ФО займають оказіональні компоненти, поширення поділяються на препозитивні, інтерпозитивні та постпозитивні. Найчастіше письменники вдаються до інтерпозитивних поширень. У свою

чергу, інтерпозитивними поширеннями здебільшого бувають означення. Обставини та додатки частіше перебувають у препозиції або розміщуються після фразеологізму. Означення в постпозиції зустрічаються дуже рідко.

Семантико-стилістичні відтінки, які вносять оказіональні елементи в семантичну структуру фразеологізму, характеризуються двоїстою природою. З одного боку, вони відновлюють пряме лексичне значення пояснюваного компонента, з другого – конкретизують, уточнюють, підсилюють і т.п. значення всієї ФО, відносячись до фразеологізму в цілому, а не до окремих його компонентів. Таким чином, поширення ФО, з одного боку, свідчить про роздільнооформленість ФО, про здатність компонентів ФО вступати в синтаксичні зв'язки з оточуючими словами, а з другого – поширювачі ФО, пояснюючи її в цілому, підкреслюють семантичну цілісність та неподільність ФО.

Розгорнута метафора

До структурно-семантичних трансформацій ФО, крім лексичної субституції компонентів ФО та поширення меж ФО, слід віднести, на нашу думку, і розгорнуту метафору. Розгорнута метафора децю відрізняється від поширення ФО, тому розглядати її за параметрами поширення ФО не можна. Даний різновид структурно-семантичних трансформацій передбачає довільний розвиток метафоричного образу, закладеного у ФО. На відміну від поширення ФО, розгорнута метафора не призводить до семантизації компонентів, тому в даному випадку не доводиться говорити про якийсь окремий компонент, що зазнає поширення.

Оригінальним майстром розгорнутої метафори є Ю.Мушкетик. Простежимо за створенням розгорнутого метафоричного образу ФО на матеріалі його творів. *По сірій ріллі ходили з корзинами жінки – підбирали дрібну картоплю, що випадала крізь залізні пруття сит, поруч з комбайном повзли трактори з причепами. Ратушний зупинив на дорозі один причеп, що повергав на село. – По скільки? – По чотирьох двадцять, – блиснув той зубами і увімкнув швидкість. Василь Федорович мовчав. – Дрібна. І все ж по чотирьох двадцять, – сказав Ратушний. – А у ваших сусідів найбільше по двісті п'ятдесят. – Помовчав і додав: – Одне слово, ви знову на коні. – Ви того коня знаєте, – відумуючись у щось своє, сказав Грек. – Знаю. А от як пересадити на нього інших? Василь Федорович знизав плечима. Той порух мав кілька значень: не все одразу, потрібні міцна база, ризик, наукова основа, нові методи керівництва (Ю.Мушкетик), пор.: **бути на коні**. Фразеологізм **бути на коні**, тобто „бути у вигідному становищі”, вживається без змін у структурі та семантиці. Але далі в контексті здійснюється розгортання метафоричного образу, закладеного у фразеологізмі. Особливість такого роду трансформації полягає в тому, що слово **кінь** в наступному контексті використовується не в прямому номінативному значенні, а набуває такого значення, що мотивується семантикою даного фразеологізму. Подібне навіть спостерігаємо і в такому прикладі: – *Прикро страшенно. І як воно**

*сталося? – Враз струснув великою головою, легенько підштовхнув Сергія. – Ну, не вішай носа, неначе останнє змолов. Так у нас казали у селі у війну. – Я й справді змолов останнє, – зітхнув Ірша. – Ти ще тільки заніс на тік, і твоє зерно ще в мішках. Добре зерно. Вір мені, я талановитого інженера за сто кілометрів бачу (Ю.Мушкетик), пор.: **мов останнє змолов**.*

В усіх наведених прикладах фразеологізми вживаються в своїй традиційній формі. В окремих же випадках межі фразеологізмів можуть розширюватися: *А може, саме через те, що Тищенко такий... нерозважливий і гарячий. І чи не за це найбільше любив його Майдан, любив... і осуджував. Уже в перший рік той наламав добрячих дров. Та ще й кидав тим паліччям в одного чоловіка, кидав з долини нагору. І той натис (Ю.Мушкетик), пор.: **наламати дров**.*

Структура традиційного фразеологізму може зазнавати і внутрішнього переоформлення, напр.: *Підійшов до дверей, замкнув їх на ключ, опустився на диванчик і глибоко й тяжко задумався. По одному піднімав камені, які кинув у нього Бабенко, в гіркому подиві клав їх перед своїм мисленним зором і розглядав (Ю.Мушкетик), пор.: **кидати камінь**. Завдяки розгорнутій метафорі, як у цьому можна переконатися з наведених прикладів, особливо яскраво вимальовуються місткість та глибина образу, закладеного в кожному фразеологізмі, а також невичерпні можливості художніх інтерпретацій на основі даних образів.*

Лінгвістичною особливістю розгорнутої метафори є те, що поряд із традиційним фразеологізмом у художньому тексті кілька разів повторюються окремі його компоненти, які мають здатність набувати значення цілого фразеологізму. Компонентам фразеологізму не повертаються їх прямі номінативні значення, як це буває при подвійній актуалізації, а, навпаки, ступінь переосмислення у фразеологізмі посилюється, образ, на якому він будується, розгортається, стає глибшим, метафоричним.

Розгорнута метафора зустрічається і в тканині художніх творів інших українських письменників, напр.: *Віра й невіра в цю новину поїняли Павлову душу. З великою радістю він волів би не чути її, не знати, сприйняв би за сон, бо відчував, і нині не відкрутитися, доведеться силоміць упрягтися і тягти, по суті, чужого вже, навіть не свого „самостійного” візка... А він буде тяжчий! Ляжуть на нього не тільки нові неминучі гріхи, а й ті, що були, од яких відхрещується, намагається сховатися (М.Олійник), пор.: **тягнути воза**; *Тої ж миті тітчина душа, схожа на сірого напидюреного горобця, випурхнула з її грудей, і дядько Денис ледве впіймав ту душу під червоним абажуром, сплеснувши в долоні, буцім полював на міль... Дядько Денис навернув тітчину душу назад, наче корову, що забрела в шкоду (В.Дрозд), пор.: **душа в п'яти пішла (втекла, сховалась)**.**

Скорочення компонентного складу фразеологізму

Якщо поширення фразеологізму додатковими мовними елементами засвідчує зв'язок компонентів ФО з їх генетичними прототипами, то скорочення компонентного складу фразеологізму, або еліпсис, навпаки, демонструє втрату такого зв'язку. Аналізований тип структурно-семантичної трансформації підтверджує думку, що стає загальноприйнятою серед фразеологів, про те, що значення ФО не складається з арифметичної суми значень компонентів, а постає внаслідок хімічного сплаву значень. У складі фразеологізму конкретні значення окремих його складників ніби відриваються від своїх слів, стаючи компонентами ФО, які лише формально нагадують ці слова, бо утворюють єдине цілісне значення – лексичне значення фразеологізму. Саме тому втрата окремих компонентів ФО не призводить до недостатності її лексичного значення. Компоненти ФО, не охоплені редукцією, мають здатність виражати значення всього фразеологізму. Це стосується навіть тих випадків, коли фразеологізм зберігає в своєму складі лише один компонент. Таким чином, еліпсис – це звуження рамок фразеологізму, усичення окремих його компонентів, зумовлене прагненням до економії мовних засобів і лаконізації мовлення, до усунення надлишкових з точки зору конкретного факту комунікації компонентів. Для позначення цього лінгвістичного явища часто використовується також термін редукція ФО, який залучають фразеологи в тих випадках, коли розглядає явище досліджується в діахронічному аспекті. Трансформації ФО досліджуються тільки на синхронному зрізі, отже, в доному випадку доцільніше вживати термін еліпсис ФО. Помічено і те, що термін редукція ФО використовується тоді, коли йдеться про зміни узуального характеру, а якщо говорять про оказіональне використання ФО, то має місце термін еліпсис ФО³. У роботі надається перевага термінові еліпсис, оскільки розгляд трансформації проводиться на синхронному зрізі і розцінюється як оказіональне явище. Перетворені в даний спосіб ФО визначаються нами як авторські неологізми, які можуть стати (або не стати) загальноновживаними і будуть уживатися поряд із традиційними фразеологізмами, вийшовши із сфери індивідуально-авторського використання в колективне.

Лінгвістичною основою фразеологічного еліпсиса є, за словами В.В.Виноградова, те, що опорна частина ФО в певних умовах може прирівнюватися до цілого фразеологізму і виступати в ролі всієї ФО. Говорячи про фразеологічні зрощення, В.В.Виноградов відзначав, що в них „усі елементи настільки злиті та недиференційовані в смисловому відношенні, що еліптичне опущення чи експресивне скорочення хоча б одного з них або зовсім не впливає на значення цілого, або приводить до повного його розпаду... При експресивному використанні зрощення, якщо дозволяють синтаксичні умови, опорна його частина може дорівнювати цілому і виступати в значенні цілого.

³Таке використання термінів не є обов'язковим. І. Ф. Печериця, наприклад, вживає терміни оказіональний еліпсис і узуальний еліпсис (Печериця, 1973).

Фразеологічне зрощення в цих випадках може безболісно втрачати свої частини одна за одною” (Виноградов, 1977, 148).

Зауважимо, що докладний аналіз теоретичних розробок, присвячених проблемі еліпсиса ФО, подається в статті І.Ф.Печериці „К вопросу о лингвистической природе эллипсиса фразеологических единиц” (1974), тому немає потреби реферувати літературу питання. Варто тільки згадати про публікацію І. В. Абрамець, яка не розглядалась у статті І. Ф. Печериці, хоча вона торкається багатьох питань еліпсиса ФО (Абрамець).

Як же здійснюється сам процес еліптування ФО, усичення окремих компонентів ФО? У чому полягають особливості процесу скорочення компонентного складу ФО? Чи всі фразеологізми однаковою мірою можуть підлягати редукції?

На останнє питання відразу ж можна дати заперечну відповідь, оскільки, як показують спостереження, письменники звертаються до таких трансформацій, використовуючи лише відомі, традиційні вирази. Адже читач може сприйняти в редукованій формі тільки той фразеологізм, який йому добре відомий у традиційній, повній формі. Так, у романах українських прозаїків 70-х років має місце еліпсис таких фразеологізмів, як, зокрема, є ще порох у порохівницях, заламати дров, наговорити сім мішків гречаної вовни, зриватися на рівні ноги, кидати камінці в чийсь город і т.п., тобто фразеологізмів відомих, широкоживаних в усному та художньому мовленні.

Таким чином, найпершою важливою умовою, що уможливило використання у ФО еліпсиса, є традиційність, відомість та популярність їх серед широкого кола носіїв мови. По-друге, не всі компоненти фразеологізму можуть бути опущеними. Має рацію І.Ф.Печериця та інші фразеологи, які вважають, що еліптовані фразеологізми тільки тому здатні передавати значення тих же зворотів, використаних у повній формі, що в них ніколи не опускається головний семантичний стрижень словосполучення, а опускається все другорядне в семантичному відношенні (Печериця, 1973, 42).

Більшість учених стверджує, що еліптується, як правило, кінець фразеологізму. Проте розглядаючи матеріал дає й інші приклади, що наводяться далі. Однаковою мірою можуть відсікатися як кінцеві (*І даремно ти ...даремно рвешся через терни. Дивний ти чоловік* (Ю.Мушкетик), пор.: *через терни до зірок; Нічого нового. Професор зневажливо вмовк. Не метай бісеру... Злеті, моя думко, на крилах золотистих* (П. Загребельний), пор.: *метати бісер перед свиньми*), так і початкові компоненти ФО (– *Ти, як завжди, – в емпіреях* (Ю.Мушкетик), пор.: *витати в емпіреях*). О. В. Бойко, З. А. Павлова дійшли висновку про те, що при еліпсисі дуже часто спостерігається втрата дієслівного компонента (Бойко). Це твердження є цілком прийнятним, оскільки в контекстах, де важливий не стільки процес дії, скільки факт її наявності, її результат, дієслова перестають бути необхідними (Павлова, 47).

У мові українського роману 70-х років досить часто зустрічаються фразеологізми, в яких опущено дієслівний компонент, напр.: *Встань, – заслія йому Роксолана. Не любила поклонів. Не вірила тим, хто любить ісландців.*

Кланяється, а ніж за пазухою (П.Загребельний), пор.: **держати ніж за пазухою**; Вночі молодого Положаєнка поведуть до ріки і втоплять. Воевода судив завжди коротко і безжально. Кінці у воду (П. Загребельний), пор.: **ховати кінці у воду**.

Однак випадки опущення дієслова при еліпсисі чи збереження його у складі ФО подібуються у текстах майже рівномірно: Коли ж почули кияни про те, як плели сіть князі чернігівські, щоб уловити в неї Ізяслава, то скочили на рівні як один чоловік від обурення на рід Ольговичів і Давидовичів (П.Загребельний), пор.: **скочити на рівні ноги**; – Всі ви надто розумні. Ірша мені теж казав, щоб не сунула носа (Ю.Мушкетик), пор.: **сунути носа не в своє діло**.

Таким чином, нема підстав стверджувати, що при еліпсисі ФО найчастіше опускаються дієслівні компоненти. Упевнено можна лише твердити, що опускаються в ФО ті компоненти, які в даних умовах не є семантично стрижневими. Уточнення „в даних умовах”, на наш погляд, необхідне і пояснюється тим, що в різних контекстах, залежно від настанов письменника, в одному й тому ж фразеологізмі семантично стрижневими можуть виступати різні компоненти фразеологізму. Розгляд еліпсиса в ФО і обґрунтування сутності цього явища неможливі без з’ясування причин, що роблять можливим існування еліпсиса, та умов, при яких виникає еліпсис. Звуження меж фразеологізму пояснюється перш за все особливостями діалогічної мови. Саме в мові діалога зустрічається найбільша кількість редукованих фразеологізмів. Це й зрозуміло, адже діалог – це різновид розмовної мови, головними рисами якої є стислість, динамізм, афористичність, тенденція до економії засобів висловлення. Головною причиною еліпсиса взагалі більшість авторів (Ш.Баллі, С.Г.Гаврин, В.М.Нікітін та ін.) вважає прагнення до економії мовних засобів, до лаконізації мовлення. В.М.Нікітін відзначає, що ми переживаємо час бурхливого розвитку еліпсисів (Никитин, 207).

І.Ф.Печериця стверджує, що наявність еліпсисів лексичного складу ФО відображає певні тенденції розвитку мови в цілому, оскільки фразеологізми є підсистемою мови. Основна ж тенденція кожної мови в її розвитку, як вважає багато лінгвістів, це „прагнення до легкості вживання, до спрощення мовних конструкцій, до мовної економії, до еліптичності” (Печериця, 1974, 48).

Висловлені положення підтверджуються фактами української мови. Так, відомий фразеологізм **кидати камінці в чийсь город**, який означає „натякати на що-небудь у розмові, в листі і т.п., висловлюючись про нього недоброчисло, насмішкливо, іронічно” (СУМ), зазнає в романі О.Гончара такої трансформації: – Постою, – сказала Інна, – ноги ще не болять, і зайвина ваги не обтяжує... – Це ти в мій город? Не спіши. Доживи до мого (О.Гончар). Компоненти **кидати** і **камінці** опускаються, бо інакше питання у формі надто довгого речення не звучало б природно в розмові, відтвореній письменником.

До різновидів використання фразеологізмів у діалозі належить еліпту-

вання, викликане тим, що в попередній репліці вже було вжито фразеологізм у його повній формі: *Наламали ми з тобою дров... – Ми, ми, – крикнув Василь Федорович. – Кажі „ти”.* Лайся. Пам’ятаю, як ти впирався. Зараз напишу в райком, що ти ні при чому. Безвідний стояв трохи розгублений і ображений (йому завжди важко було встояти під натиском голови) і дивився на нього такими очима, що Грек врешті зняковіє, махнув рукою: – Ну, „ми” трохи наламали (Ю.Мушкетик), пор.: **наламати дров**.

Іноді автори вдаються до еліпсиса, щоб уникнути у складі фразеологізму різноманітних вульгаризмів, грубих, лайливих слів, звучання яких у даній ситуації небажане: Нічого нового. Професор зневажливо вмовк. Не метай бісеру... Злеті, моя думко, на крилах золотистих... (П.Загребельний), пор.: **метати бісер перед свиньми**.

Таким чином, еліпсис ФО зумовлюється прагненням до економії мовних засобів, до надання фрази динамізму, стислості, а якщо треба, й евфемічності.

Як уже зазначалося, головною умовою еліптування ФО є збереження їх семантичного стрижня, смислового центру. А оскільки **ниги**, як правило, є головні члени речення, то редукації зазнають другорядні члени складного фразеологічного цілого. Відомо, що фразеологізм виконує в реченні певну синтаксичну функцію, тобто є членом речення і виступає, таким чином, одиницею синтаксичної структури речення. У свою чергу, компоненти ФО, особливо в багатоконпонентних ФО, також розвивають внутрішньофразеологічні синтаксичні відношення, які мають, як правило, формальний характер. Так, фразеологізм **зриватися на рівні ноги** функціонує в реченні як присудок, але всередині самого фразеологізму простежуються свої синтаксичні зв’язки: **зриватися** виступає як головний член словосполучення, **на ноги** – як обставина способу дії, а **рівні** – означення.

Дуже часто в складі ФО опускаються компоненти, які формально нагадують обставину, оскільки обставини тільки уточнюють місце, час, спосіб дії, не будучи виразниками безпосередньо самої суті явища. Наприклад, в аналізованому матеріалі опускаються обставини в таких ФО, як **встромляти носа не в свою справу**, як **гриби після дощу**, **через терни до зірок**. Еліпсис у складі ФО охоплює також і додатки, пор.: **є ще порох у пороховницях** і **ще порох є, набрехати сім мішків гречаної вовни** і **набрехати сім мішків**.

До еліпсиса належить також використання одного слова чи образного фрагмента ФО у значенні цілого фразеологізму, напр.: *Народні ансамблі ростуть, як гриби, а доброго інструмента шукай та шукай* (О.Гончар), пор.: **як гриби після дощу**.

Уживаючи максимально коротку форму загальновідомого виразу, письменник іноді ніби натякає на те, що читачеві має бути відома його повна форма; часто це робиться з настановою на комічний ефект: – *Дивовижна країна, – пробуркотів Енгус, запихаючись ікрою, – все тут просто приголомшує. Велич. Простота. Могутні ріки. Велетенські заводи. Дивна мова. Ікра така ще й ось яка! Самої ікри тут, видно, безліч різновидів! Мимоволі встаєш перед цим усім, мов той баран з прислів’я* (П.Загребельний). Відомий вираз

мов баран на нові ворота (дивитися) зазнає максимальної редукції. Автор залишає лише стрижневий компонент фразеологізму, забезпечуючи цим можливість співвіднесення його повної та редукованої форм, оскільки саме це слово дає нам найбільш яскраве уявлення про образ фразеологізму.

Необхідно відзначити ще одну особливість процесу еліпсування в сфері фразеології. Цілком логічно твердять, що редукції найчастіше зазнають багатоконпонентні фразеологізми.

Проте досліджуваний матеріал свідчить на користь протилежного: ФО, що складаються з 4, 5 та більше компонентів, підлягають редукції не так часто. Навпаки, частіше до редукції надаються фразеологізми, що складаються з двох чи трьох компонентів. Трикомпонентні ФО, в свою чергу, втрачають, як правило, один компонент. Втрата двох компонентів у трикомпонентному фразеологізмі спостерігається лише зрідка: – Один прибув з „Оріона” аксакал на поповнення, та й той безбородий, – якось неведало пожартував Славо, токовий моторист. Інні як струмом ударило. Ну, як він не відчуває? Справді – немов з конопель! І всім іншим, видно, теж стало ніяково (О. Гончар), пор.: вискочити, як Пилип з конопель.

При втраті одного компонента в трикомпонентному фразеологізмі може опускатися: а) дієслово: Кобила на чотирьох ногах і то... (О. Гончар), пор.: кінь (кобила) на чотирьох ногах і то спотикається; – Ти що собі думаєш, Гайвороне? – запитав не привітавшись [Вилинов]. – З перших днів палиці в колеса? Ти заборониш прокладати трасу? (М. Зарудний), пор.: стромляти палиці в колеса; б) іменник: пор.: скочити на рівні і скочити на рівні ноги, не метай бісеру і не метай бісеру перед свиньми.

Серед особливостей еліпсиса двоконпонентних ФО слід відзначити втрату дієслівного компонента. Збережений компонент таких фразеологізмів – це, як правило, іменник, ужитий з прийменником чи сполучником, напр.: – Ти, як завжди, – в емпіреях (Ю. Мушкетик), пор.: витати в емпіреях; Вовоюда в грамоті – як пень (П. Загребельний), пор.: (дурний) як пень; – Звідки в тебе така косоокість на людей? Ті чорненькі, ті біленькі, тих тільки по голівці, а тих – так проти шерсті (П. Загребельний), пор.: гладити по голівці та гладити проти шерсті.

Той факт, що еліпсуванню частіше підлягають не багатоконпонентні ФО, а ті, які складаються з двох чи трьох компонентів, пояснюється, на нашу думку, тим, що цілісне значення дво- або трикомпонентних фразеологізмів, порівняно з багатоконпонентними фразеологізмами, більш компактне, лексичні значення окремих компонентів два-, трикомпонентних фразеологізмів менш відчутні. По-друге, багатоконпонентних фразеологізмів у мові взагалі набагато менше, більшість фразеологізмів – це дво-, трикомпонентні структури (Янкоўскі, 1981, 31).

Таким чином, еліпсис – це різновид фразеологічної трансформації, що найбільш яскраво відображає процеси, властиві мові взагалі. Еліпсис ФО свідчить також і про те, що оказіональні явища здебільшого не суперечать узуальним, бо являють собою елементи єдиної системи – системи мови.

Фразеологічний натяк

До різновидів структурно-семантичних трансформацій у мові сучасної української прози належить фразеологічний натяк (термін запровадив Л. І. Ройзензон): „Інколи ми зустрічаємось у мові з явищем, яке можна назвати фразеологічним натяком... Фразеологічний натяк як стилістична фігура не є частиною фразеологізму (у тому числі і найкоротшою): це згадка про якусь фразеологічну одиницю, іноді її назва одним словом, натяк на відомий носіям мови фразеологізм” (Ройзензон, 1973, 116). До цього визначення можна додати, що натяк на фразеологізм можливий лише в тому контексті, в тій ситуації, в якій міг би бути вжитий повний традиційний фразеологізм, напр.: Він [Марченко] щоденно розвінчував перед ними оту притчу про синицю в жмені. Ясно, що йдеться про вираз *краще синиця в кулаці, ніж журавель у небі*. І переконуємося в цьому, знайомлячись із подальшим контекстом, у якому розгортається образ, закладений у фразеологізмі: Адже для них синиця в жмені й означала отой безнадійний провінціалізм, краще, казав він, один раз побачити журавля, ніж десять разів погладити по голівці синицю, бо, окрім усього, дивлячись на журавля, ми дивимось на небо, а розглядаючи синицю, розглядаємо власні долоні (Ю. Мушкетик).

Спостереження над мовою сучасної української художньої прози дозволяють виділити три різновиди фразеологічного натяку: 1) використання слів, співзвучних з компонентами фразеологізму; 2) використання однорідних з компонентами фразеологічного виразу лексем; 3) використання конструкцій, логічна структура яких нагадує той чи інший фразеологізм.

Уже відзначалося, що в спеціально створеному мовному оточенні може фігурувати слово чи кілька слів, однозвучних з компонентом чи з кількома компонентами фразеологічної одиниці, напр.: *Тепер непевність знову шматувала йому [Гриші] душу, і не дуже зміло брехкаючи в теплій воді веслом, він подумав, що циганка підлаштувала це катання, щоб подратувати Самуся. Геометрії після школи Гриша ще не забув і добре пам'ятав таку фігуру, як трикутник (П. Загребельний).* Уживанням слова *трикутник* робиться натяк на усталений вираз *любовний трикутник*, тобто „любовна пара, у якій одна із сторін зв'язана з іншою стороною, особою” (СУМ).

Якщо при використанні у фразеологічному контексті одного слова-прототипа компонента традиційного фразеологізму важко буває встановити, про який фразеологізм йдеться, то при подібному використанні кількох подібних слів-прототипів ФО це завдання розв'язується набагато легше. Так, вживання слів *синиця* і *журавель* у спеціальному контексті наштовкує на сприймання фразеологізму *краще синиця в жмені, ніж журавель у небі*: *Прийшовши другого дня на роботу, Дмитро Іванович вирішив поводитися так, буцім нічого не сталося. Бо й справді: що залишалося робити? Скликати збори? І що він на них скаже? Хопати по черзі за гудзики всіх і починати переконувати? У чому? У тому, що вони епіймають свого журавля? Ті не епіймали, а вони епіймають?..* (Ю. Мушкетик). Слова *думка* і *багатіє*, вжиті в

певному контексті М.Стельмахом, наштовхують на сприйняття відомого виразу: *дурень думкою багатіє. Маючи за плечима торбу, можна багатіти й такими думками. А я не хочу ні всесвітньої хати, ні гітлерівської пустки, для мене цілком досить своєї оселі і спокою в ній.*

У творах художньої літератури трапляються випадки, коли в контексті використано всі компоненти того чи іншого традиційного фразеологізму, але саме введення цих слів у контексті здійснюється за зразком вільного слововживання: *Я не маю чого втрачати, як той пролетаріат, що скидав із себе ланцюги* (П. Загребельний), пор.: *пролетаріату нічого втрачати, крім своїх кайданив*; *Відділ Кучмієнка зголошувався купити в необмежених кількостях насоси для дутих авторитетів, а відділ постачання готовий був купити відомої всім солі для насипання на хвіст суміжникам, які зривають поставки* (П. Загребельний), пор.: *насипати солі на хвіст*.

Як бачимо, формально перед нами — незв'язані конструкції, але вказівка на традиційне використання ФО, натяк на фразеологізм спостерігаються в кожному конкретному випадку. У першому прикладі це вказівний займенник *той* при слові *пролетаріат*, у другому — вживання при слові *сіль* пояснення відомої всім.

Для функціонування слів-натяків, прототипів окремих компонентів, які тривалий час використовуються у складі традиційного фразеологізму, характерне те, що вони не реалізують своїх прямих номінативних значень (це спостерігається, наприклад, при подвійній актуалізації), не перебирають на себе значення цілого фразеологізму (як це було при еліпсисі, бо компоненти, що не опускалися, виступали в значенні всього фразеологізму), а набувають зовсім нових значень, які зумовлюються тривалим функціонуванням даних компонентів у складі фразеологізму і впливають із його цілісного значення. Такі значення можна назвати фразеологічно зумовленими, або фразеологічними значеннями слів, напр.: *Ірино... Ти одпускаєш чоловіка? У вас що, борці не вдався? Ще зварите...* — *Каша*, — сказав Марченко. — *Каша? Ну, це важче...* Ми з своєю тільки почнемо варити, так і полаємося. Скільки вже цих горшків розбилося на моїй голові (Ю. Мушкетик), пор.: *каші не зварипи*. Слово *каша* декілька раз повторюється в контексті й асоціюється з фразеологізмом *каші не зварипи*. Внаслідок цього дана лексема набуває специфічного фразеологічно зумовленого значення, яке приблизно можна сформулювати так: „можливість знайти спільну мову, взаєморозумітися з ким-небудь”. Таке значення слова „каша” і можна назвати фразеологічно зумовленим. Очевидно, саме про це йдеться в „Очерках по общей и русской лексикологии” О.С. Ахманової: „Паралельно з утворенням фразеологічних одиниць у слів, що входять до їх складу, виникають нові значення, спершу „потенційні”, ніби „поглинуті” сумарними значеннями складного номінативного цілого, але здатні актуалізуватися, виділитися, набути здатності окремого відтворення” (Ахманова, 1957, 170).

Засвоєння компонентами стійкого словосполучення фразеологічно зумовлених значень спостерігається переважно в дієслівних фразеологізмах,

де дія, виражена дієслівним стійким словосполученням, переходячи на іменний компонент, що використовується як натяк на цей фразеологізм, опредмечується, наприклад, *скакати в гречку* — мати позашлюбні зв'язки (СУМ) і *гречка* — позашлюбний зв'язок; *заварити кашу* — затіяти складну і клопітну справу (СУМ) і *каша* — складна і клопітна справа; *тримати камінь за пазухою* — приховувати ворожнечу, ненависть до кого-небудь (СУМ) і *камінь за пазухою* — прихована ворожнеча, ненависть до кого-небудь, напр.: *Виходить, усяким там мільярдерам та аферистам можна зазіхати на оту французьку гречку, що росте на берегах Сени, а колгоспнику з Яблунівки заборонено?* (Є. Гуцало); *За що ж нам така покута чи кара? — Спитайте в Сагайдака. Він заварив цю кашу...* — *Коли ця каша Сагайдакова, то, виходить, так треба, — похнюпились брати* (М. Стельмах). Треба відзначити, що наведені ілюстрації є прикладом оказіонального використання фразеологізмів, і, як наслідок цього, значення, виявлені в компонентах того чи іншого фразеологізму, теж оказіональні. Ще невідомо, чи перейдуть вони зі сфери оказіонального вживання в сферу загальнонародного використання, чи буде підтримане таке вживання фразеологізмів іншими авторами. Але фразеологічно зумовлені значення окремих компонентів деяких фразеологізмів уже сприймаються не як індивідуальні авторські, а як загальноприйняті. Так, у наведених вище фразеологічних натяках на ФО *скакати в гречку* вжитий у найрізноманітніших комбінаціях компонент *гречка* завжди сприймається в значенні „зрада”.

Набуття компонентами фразеологічної одиниці нових, фразеологічно зумовлених значень належить до найбільш цікавих явищ у сучасній функціональній фразеології. У даному випадку спостерігається тенденція до стягування фразеологізму в одне слово, до гармонії форми і змісту, до вираження цілісного значення єдиною цілісною структурою.

Процес утворення фразеологічно зумовлених значень свідчить про те, що в мові постійно відбувається циркуляція від слів до фразеологізмів і, навпаки, від фразеологізмів до слів.

Натяк на фразеологізм здійснюється також і шляхом використання в контексті слова, що має з компонентом фразеологізму спільний корінь, що наштовхує на сприймання традиційного фразеологізму, напр.: *— Скільки у вас онуків було? — Допризивників 12, — як апостолів. Та все такі, наче з малювання вийшли* (М. Стельмах), пор.: *як намальований*; *Ох і крику ж було, — не відставали хлопці, — Уже здавалося — все, нема нашого Нептуна, а воно, бач як... З потойбічного рейсу вдалося вернутись!* (О. Гончар), пор.: *з того світу*. Слова *малювання*, *потойбічний*, ужиті в специфічних контекстах, викликають асоціації з ФО, які містять однозвучні компоненти.

У виразах нетрадиційних, які не мають спільних з фразеологізмом компонентів, також можуть проступати риси загальноновживаних стійких словосполучень. Це трапляється тоді, коли логічна структура використовуваної конструкції дублює форму того чи іншого фразеологізму, напр.: *Багато в них машинерії, багато, — і перед очима проходить те чуже залізо, що несе*

тільки смерть. – Дарма, скоро поменшає і машинерії, і ще чогось, бо коли йдеш по чужу голову – неси й свою (М. Стельмах), пор.: хто взяв меч, від меча і загине.

У П. Загребельного своя інтерпретація традиційного виразу **молодець проти овець, а проти молодія і сам віця**: *А він серед колгоспників письменник, а серед письменників колгоспник. Служняне телятко дві матки ссе.*

У М. Стельмаха в декількох випадках зустрічаємо не зафіксоване жодним словником слово **перешерстоватися**, значення якого цілком прозоре: „мінати шерсть”. Однак, як видно з прикладів, уживається воно стосовно людини, а не тварини. Це нашоує на думку, що дане слово функціонує в усіх випадках у значенні відомого фразеологізму **мінати шкіру**, тобто „ховати своє справжнє обличчя”: *У часи Центральної Ради Безбородько одразу перешерстився і вже вінцем державної творчості вважав федеративний устрій і відстоював дроблення України на самостійні краї.* (М. Стельмах); *– Ось бачиш вусаня в сіряку, що корову біля садочка пасе? Ось це і є наш староста, Микола Андрієнко. – Староста і корову пасе? – А він у нас не грошолоб і не супостат. І в скрутну годину не перешерстився, – сердито озвалася жінка* (М. Стельмах).

Таким чином, найпоширенішим різновидом фразеологічного натяку є вживання компонента традиційного фразеологізму поза цим фразеологізмом, внаслідок чого даний компонент набуває фразеологічно зумовленого значення.

ФО може вгадуватися і по одній тільки моделі, коли логічна структура нетрадиційного виразу асоціюється з якимось відомим фразеологізмом. Слід підкреслити, що побудова нових конструкцій за зразком того чи іншого фразеологізму доцільна і виправдана тільки тоді, коли її зразком виступає загальноживаний, традиційний фразеологізм.

Фразеологічна контамінація

Фразеологічною контамінацією дослідники називають схрещування в одному виразі двох чи кількох фразеологізмів. Контамінацію фразеологічних одиниць у різних аспектах розглядали О. М. Бабкін, О. В. Кунін, Л. М. Болдирева, І. В. Абрамець, Л. І. Ройзензон, С. І. Ройзензон, О. І. Молотков, Н. П. Щербань. На матеріалі української мови це лінгвістичне явище знайшло відбиття в публікаціях Л. Г. Скрипник, В. Д. Ужценка, А. П. Коваль, О. В. Бойко. Однак багато аспектів цієї проблеми досі остаточно не з'ясовані. Так, зокрема, якщо О. М. Бабкін неодмінною умовою контамінації вважає смислову близькість ФО (1970, 33), то Л. І. Ройзензон та І. В. Абрамець обстоюють думку, що смислова близькість об'єднаних фразеологічних одиниць не є обов'язковою умовою контамінації (Ройзензон, Абрамець, 1970, 280). Аналіз конкретного матеріалу дає підставу для підтримки аргументів, висунутих Л. І. Ройзензоном та І. В. Абрамець, оскільки далеко не всі фразеологізми контамінуються на основі семантичної спільності.

Вимагає остаточного з'ясування також питання про співвідношення значення фразеологічної одиниці, що виникла в результаті контамінації із значеннями ФО, які були об'єктом трансформації. Одні фразеологи визнають, що контамінована одиниця „за складом компонентів зберігає приналежність до двох фразеологізмів, а за значенням – до одного” (Молотков, 1977). О. М. Бабкін вважає, що нова ФО має те саме або споріднене з вихідними фразеологізмами значення (Бабкін, 1970, 104). Л. І. Ройзензон та І. В. Абрамець стверджують, що значення контамінованого фразеологізму залежить від ступеня семантичної близькості поєднаних фразеологізмів, від схожості та відмінності їх синтаксичної структури, від способу контамінації, від кількості компонентів кожної фразеологічної одиниці, що увійшла до нової мовної одиниці (Ройзензон, Абрамець, 1969, 107). На наш погляд, має рацію О. В. Бойко, яка розглядає вираз, який з'явився на основі двох або кількох стійких словесних комплексів, таким, що суміщає в собі значення схрещуваних фразеологізмів.

Спостереження над процесом контамінації дозволяють стверджувати, що схрещування фразеологізмів здійснюється на основі семантичної близькості, за формальною схожістю, а також і без будь-якої близькості.

Одним із різновидів фразеологічної контамінації є схрещування, зумовлене наявністю у складі фразеологізму спільного компонента. Найчастіше ним є дієслово: *Там [у хаті] гарно було посидіти, погомоніти, продавати витрішки й зуби, похихотіти, навіть потанцювати* (П. Загребельний), пор.: *продавати витрішки, продавати зуби; Хай потім, по дорозі, ті десятеро чи дванадцять перетруть з пісочком невдатного кавалера, іноді хтось колупне й вельми дошкульно, але то вже промовлятиме особлива заздрість і етома* (Ю. Мушкетик), пор.: *перетирати кісточки й протирати з пісочком; Потім заспокоївся, кажучи самому собі: „Не тишся, братчику солоденький, не в Христа стріляють, а в тебе. Хотів би тільки довідатися, хто б це міг бути, кому я перейшов дорогу з порожніми коновками? Ворогів нібито явних немає* (Р. Федорів), пор.: *перейти дорогу і з порожніми перейти*.

Спільним компонентом бувають також іменники: *Давай припинимо ці балачки, – зітхнув я майже розгублено. Бо чим глибше в ліс, тим більше бляшанок від консервів. Або, як сказав би твої комп'ютер, не тягни kota за хвіст та на сонце* (П. Загребельний), пор.: *тягнути kota за хвіст і за хвіст і на сонце; Всі ці розмови в цеху з мене, як з гуся сьома вода на киселі* (П. Загребельний), пор.: *як з гуся вода і сьома вода на киселі*.

Семантика фразеологізмів, які беруть участь у процесі контамінації на основі спільних компонентів у складі одиниць, що взаємодіють, як правило, до уваги не береться. Письменників цікавить лише зовнішня оболонка фразеологізмів, формальне вираження їх значень.

У художніх текстах виявляються також контамінації, що об'єднують фразеологізми, які мають у своєму складі компоненти, що генетично співвідносяться з тематично близькими словами, напр.: *Беріть мене в куми, коли що, – не втерпіє я, – і боронь вас боже кликати Держикрая і його*

команду! Як каже їхня електронна машина, щоб їм ні дна, ні покришки не в своїй тарілці! (П.Загребельний), пор.: щоб їм ні дна, ні покришки і бути не в своїй тарілці. У даному випадку зближуються значення слів тарілка і дно як назва предмета і частина цього предмета. Подібні приклади також слід зарахувати до контамінацій на основі близькості у формальному вираженні фразеологізмів.

Досліджуваний матеріал дозволяє виділити такий тип контамінацій, як схрещення на основі близькості значень фразеологічних одиниць. Так, фразеологізми ділити шкуру невбитого ведмеда і купувати kota в мішку, тобто „ділити прибуток від справи, яка ще не завершена” і „купувати що-небудь, не бачачи і не знаючи його якостей” зближуються в тому розумінні, що в обох випадках взято до уваги того, хто не до кінця продумує свої дії, внаслідок чого не завжди досягає бажаного результату, зазнає поразки. Близькість даного плану допомагає письменникові схрещувати ці фразеологізми з метою створення комічного ефекту.

Можливі найрізноманітніші варіанти змішування тих самих фразеологізмів, напр.: Не будемо ділити шкуру невбитого ведмеда в мішку (П. Загребельний), пор.: ділити шкуру невбитого ведмеда і купувати kota в мішку; А купували ж люди, висловлюючись мовою комп'ютера, невбитого kota в мішку (П.Загребельний). У першому випадку фразеологізм ділити шкуру невбитого ведмеда наводиться повністю і поширюється компонентом в мішку із фразеологізму купувати kota в мішку (причому компонент купувати семантизується, оскільки в попередньому контексті наводиться одностовне йому дієслово, використане у вільному словосполученні купувати квитки) а компонент невбитого з фразеологізму ділити шкуру невбитого ведмеда тільки поширює вищенаведений фразеологізм.

Добре відомі вирази до нитки і до сьомого (до десятого) поту близькі між собою як сполучення прислівникового типу, що виконують у реченні синтаксичну роль обставини способу дії і означають максимальну якість дії, найвищий ступінь вияву дієслівної ознаки. Це і стає причиною їх схрещення: Згорни у трубочку свій язик, – огризнувся Зігфрід, – він у тебе занадто чорний і довгий. – То це не лихо. От у тебе довгі ноги, – правив своєї Генріх, – той, хто копатиме могилу, прокляне тебе до десятої нитки (Ю.Мушкетик).

Семантично близькі фразеологізми держати камінь за пазухою і ніж точити теж можуть контамінуватися: – Встань, – звеліла йому Роксолана. Не любила поклонів. Не вірила тим, хто любить кланятися. Кланяється, а ніж за пазухою (П.Загребельний).

І нарешті, можлива контамінація таких фразеологізмів, між якими немає ніякої спільності: ні семантичної, ні формальної. Такі вирази створюються з виразною установкою на абсурдність, нереальність як засіб комічного ефекту: Як сказав би Держикраїв комп'ютер: куй залізо, поки рак свисне (П.Загребельний), пор.:куй залізо, поки гаряче і як рак свисне; Держикраї нарешті зволив мене помітити: – Ти тут? Прекрасно! Хліб-сіль їж, а... – Не в

свої сани не сідай, – в стилі комп'ютера доповнив я (П.Загребельний), пор.: хліб-сіль їж, а правду ріж і не в свої сани не сідай; Незабаром слідом за Держикраєм приїхало ще кілька таких самих, як він, хлопчиків-технократів, і аж тоді ми збагнули, що побачимо, як смалений вовк сміється на кутніх, висловлюючись стилем Держикраєвого комп'ютера (П.Загребельний), пор.: не нюхати смаленого вовка і сміятися на кутніх.

Отже, можливості контамінації дуже широкі. Фразеологізми можуть схрещуватися і на основі семантичної близькості, й однаковими компонентами у своєму складі, і не маючи нічого спільного між собою. Метою контамінації є створення комічного ефекту. Рідше, ніж інші види трансформації, контамінації творяться підсвідомо (до спонтанних контамінацій наближаються, хіба що, вирази типу ніж за пазухою). Матеріал, на основі якого здійснюється аналіз, показує, що найбільше контамінованих фразеологізмів зустрічається у творах П.Загребельного. Однак наявність фразеологічних контамінацій не можна вважати рисою індивідуального стилю цього письменника, оскільки трансформовані подібним чином фразеологізми зустрічаються переважно тільки у романі „Переходимо до любові”. Сам автор неоднозначно підкреслює ненормативність цих утворень. Контаміновані фразеологізми творять герої роману, наслідуючи електронну машину Держикрая. Кожна така контамінація супроводжується неодмінними посиланнями на Держикраїв комп'ютер: висловлюючись стилем Держикраєвого комп'ютера; а Держикраїв комп'ютер висловився б у своєму стилі; як сказав би Держикраїв комп'ютер. Цим автор роману ще раз підкреслює, що наведені вирази не традиційні, а побудовані шляхом навмисної модифікації відомих народних висловів, спрямовані на гумористичний ефект.

Значні теоретичні досягнення в галузі фразеології дали поштовх до виникнення й розвитку нової прикладної лінгвістичної дисципліни – фразеографії. Потреба у фразеологічних словниках тлумачного типу вимагає теоретичного висвітлення питань фразеології, зокрема осмислення самого поняття фразеологізму, чіткого окреслення його меж, критеріїв виділення ФО та інвентаризації їх значень, оскільки лексикографування ФО значною мірою залежить від урахування специфіки фразеологічного значення. У зв'язку з цим заслуговує особливої уваги дослідників питання про вплив специфіки фразеологічного значення на способи його лексикографічної розробки, у вирішенні якого тісно переплітаються проблеми семаціології, лексикографії, фразеології – різні аспекти аналізу мовного матеріалу.

Значний інтерес становлять фразеологізми й у плані їх функціонування в художньому тексті, де найвиразніше простежуються ті активні процеси у фразеології, які криються у безперервному оновленні змісту, модифікації форми фразем і є свідченням постійного розвитку цих, здавалось би, найстабільніших мовних одиниць. Фразеологічні трансформації, тобто цілеспрямовані, стилістично-зумовлені зміни структури і семантики традиційних фразеологізмів, до яких звертаються письменники для досягнення бажаного стилістичного, емоційно-естетичного ефекту, свідчать про реалізацію потенційних можливостей ФО і відображають закономірний процес розвитку і збагачення фразеологічного фонду мови.

Здійснені теоретичні дослідження та аналіз лексикографічних розробок фразеологічного значення, процесів трансформації фразеологізмів у мові сучасної української художньої прози дають підстави зробити такі висновки:

Фразеологічне значення характеризується значною конотативною насиченістю, наявністю оцінних та емоційно-кваліфікативних характеристик, які в структурі фразеологічного значення посідають вагоме місце і, власне, виправдовують існування ФО в мові, паралельно з існуючими на це позначення словами.

Відмінності між фразеологічним та лексичним значеннями зумовлюються, насамперед, особливостями структури ФО, яка характеризується нарізнооформленістю (надслівністю), багатокомпонентним складом, який має певну синтаксичну організацію.

Незважаючи на багатокомпонентність (нарізнооформленість) складу ФО, фразеологічне значення є цілісним і відповідає єдиному денотату і не впливає із значень компонентів. У той же час багатокомпонентність структури фразеологізму не може не впливати на його значення.

У створенні фразеологічного значення роль компонентів ФО різна. Як

правило, вони внаслідок семантичної перебудови і втрати своєї предметної співвіднесеності деактуалізуються, що призводить до повної десемантизації їх значень. У випадках неповної (часткової) десемантизації цілісне фразеологічне значення неоднаковою мірою зазнає на собі впливу значення своїх компонентів. Специфіка фразеологічного значення пов'язана з своєрідністю способу його утворення. Воно характеризується, по-перше, не самостійною спрямованістю на реальну дійсність, а через значення уже існуючих у мові одиниць, лексем; по-друге, своєрідним характером позначення дійсності, яке полягає в тому, що фразеологізм передає те чи інше поняття через конкретний образ за допомогою семантичних механізмів переосмислення, якими є метафори, метонімії, порівняння.

Цілісність фразеологічного значення дає можливість ФО функціонувати в реченні як окреме слово і виконувати в ньому роль того чи іншого члена речення. Така функціональна близькість слова і фразеологізму все ж не може бути свідченням еквівалентності ФО і слова, оскільки ці мовні одиниці мають свої структурні, парадигматичні та інші особливості, що дозволяє говорити не про еквівалентність, а про співвіднесеність фразеологізму і слова.

Аналіз полісемії, властивості фразеологізмові, показав, що у фразеології вона має кількісні та якісні особливості у порівнянні з лексичною: вона не такою мірою поширена, як у лексиці, і для неї характерна різноплановість значення, пов'язана з предметною співвіднесеністю, що мусить знайти належне відображення у фразеографії.

Виявлення специфіки фразеологічного значення дозволяє виробити наукові принципи його розробки у фразеологічних словниках.

Аналіз, проведений у дослідженні, показав, що на вибір формули тлумачення впливають такі фактори, як обсяг фразеологічного значення, структурна організація ФО, співвіднесеність з певним лексико-граматичним порядком, парадигматика, синтаксична функція, а також функціональні особливості ФО.

Складним є питання способу відображення у словнику функціональних особливостей фразеологізму, особливо випадків невідповідності між формою та змістом незамкнених фразеологічних конструкцій, які вимагають обов'язкового зазначення у формулі тлумачення суб'єкта дії або носія ознаки.

З особливостями функціонування фразеологізмів тісно пов'язані процеси трансформації, які у фразеології мають системний характер. Різноманітні способи і прийоми трансформації ФО зводяться до двох основних груп: семантичних та структурно-семантичних.

У межах семантичних перетворень ФО розрізняються власне семантичні трансформації та подвійна актуалізація фразеологізмів. Внаслідок семантичних трансформацій узусальне фразеологічне значення набуває додаткових відтінків (власне семантичні трансформації) або ж реалізується семантична двоплановість окремих компонентів ФО чи словосполучення в цілому (подвійна актуалізація фразеологізмів). Суть їх полягає в тому, що різні за характером смислові зміни в них зумовлюються зовнішньою сполучуваністю фразеологізму з мовними елементами, які його оточують, і спричинюють зміну традиційного значення, не порушуючи при цьому лексико-граматичного складу стійкого словосполучення. Можливість подвійної актуалізації закладена в самих фразеологізмах, двозначних за своєю природою, що, в свою чергу, дозволяє створювати особливі контекстуальні умови, які сприяють

актуалізації двох планів значення: прямого етимологічного та переносно-узагальненого фразеологічного. Об'єктивна реальність подвійної актуалізації ФО спростовує категоричне твердження окремих фразеологів про те, що між компонентами ФО та їх генетичними прототипами-словами немає будь-якого зв'язку. Іноді фразеологізм може інтуїтивно сприйматися рецепієнтом як звичайне вільне словосполучення. Якою б затемненою не була мотивація фразеологізму, вона майже ніколи не стирається настільки, щоб фразеологічна одиниця повністю перетворилась у несловесне сполучення. У підсвідомості мовця завжди існує зв'язок між компонентами фразеологізму та прямими номінативними значеннями їх лексичних прототипів.

Структурно-семантичні трансформації є різновидом індивідуально-авторських перетворень фразеологізмів, що зводяться до якісних (лексичні заміни словами вільного вживання) та кількісних (розширення або звуження меж фразеологізму, представлені поширенням, розгорнутою метафорою, еліпсисом, фразеологічним натяком та контамінацією) змін їх структури, що, в свою чергу, позначається і на семантиці фразеологічних зворотів.

Аналіз фактичного матеріалу показав, що українські майстри художнього слова з притаманною для кожного з них своєрідною манерою письма, з більш або менш відчутним індивідуальним стилем вдаються у фразеологічній творчості до тих самих способів трансформації. Про універсальність різновидів трансформацій свідчить їх наявність не лише в українській, а й в інших мовах. Отже, трансформацію можна розглядати, з одного боку, як усталений стилістичний прийом, а з другого, як художній засіб, що зближується з такими тропами, як епітет, метафора, порівняння тощо. Використання ФО в трансформованому вигляді завжди зумовлюється певним стилістичними завданнями. Письменники, перш за все, намагаються виділити фразеологізм із потоків мовлення. У результаті трансформації загальноновживаного фразеологізму відомий усім вираз перетворюється в особливий, несподіваний, такий, що концентрує на собі увагу читача. Однак таке виділення не є самоцілью. Модифіковані фразеологізми, безперечно, допомагають читачеві глибше зрозуміти та усвідомити авторський замисел, його оцінку зображуваної дійсності. Трансформація ФО – це пошуки нових шляхів оновлення думки, закладеного у фразеологізмі образу, це свідчення невизначеності виражальних можливостей мови. Детальне ознайомлення з різноманітними способами та прийомми трансформації фразеологізмів допомагає фразеографам розмежовувати традиційні ФО, які повинні фіксувати словник, та оказіональні, авторські, трансформовані фразеологізми, які не вважаються нормативними і тому не можуть бути об'єктом фразеографічного опрацювання.

Врахування можливих формул, моделей тлумачення фразеологізмів, які випливають з особливостей фразеологічного значення та специфіки його функціонування, а також детальне ознайомлення з способами трансформацій ФО сприятимуть удосконаленню фразеологічних словників та подальший розробці теоретичних питань фразеології та фразеографії.

Ленін В. І. Капіталізм і народне споживання // Повне збір. тв.—5-е вид.—Т. 21.—С. 444–446.

Ленін В. І. Рецензія Н. А. Рубакін. Среди книг, том II (изд-во „Наука“). М., 1913 г. Цена 4 руб. (изд. 2-е) // Повне збір. тв.—5-е вид.—Т. 25.—С. 108–110.

Абрамцев И. В. К вопросу об эллипсисе фразеологических единиц // Актуальные проблемы лексикологии.—1969.—Вып. 2, ч. 2.—С. 105–107.

Абрамович И. А. Об индивидуально-авторских преобразованиях фразеологизмов и отношении к ним фразеологического словаря // Проблемы фразеологии.—М.; Л.: Наука, 1964.—С. 213–219.

Авалиани Ю. Ю. Семантическая структура слов-компонентов и семантическая структура фразеологических единиц // Бюллетень по фразеологии, № 1: Тр. Самарканд. ун-та им. А. Навои. Н. с.—Самарканд, 1972.—Вып. 234.—С. 4–12.

Авалиани Ю. Ю. Эмирова А. М. К семантической структуре фразеологических единиц // Вопр. фразеологии. IV: Тр. Самарканд. ун-та им. А. Навои. Н. с.—Самарканд, 1971.—Вып. 217.—С. 29–34.

Авксентьев Л. Г. Про полісемію фразеологічних одиниць сучасної української літературної мови // Укр. мова і літ. в школі.—1981.—№ 12.—С. 50–52.

Авксентьев Л. Г. Сучасна українська мова: Фразеологія.—Харків: Вища шк., 1983.—137 с.

Авксентьев Л. Г. Фразеология языка прозаических произведений Михаила Стельмаха: Автореф. дис. ... канд. филол. наук.—Харьков, 1969.—26 с.

Аксмітаў А. С. Беларуская фразеалогія.—Мінск: Вышэйш. шк., 1978.—223 с.

Алефіренко М. Ф. Теоретичні питання фразеології.—Харків: Вища шк., 1987.—135 с.

Амосова Н. Н. Основы английской фразеологии.—Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1963.—208 с.

Арбатский Д. И. Основные способы толкования значений слов // Рус. яз. в шк.—1970.—№ 3.—С. 26–31.

Арнольд И. В. Семантическая структура слова в современном английском языке и методика ее исследования.—Л.: Просвещение, 1966.—192 с.

Архангельский В. Л. Устойчивые фразы в современном русском языке.—Ростов н/Д: Изд-во Рост. ун-та, 1964.—315 с.

Астафьева Н. И. К вопросу о структурно-семантических изменениях фразеологических единиц // Вопросы семантики фразеологических единиц: Тез. докл. и сообщ.—Новгород: Ленингр. пед. ин-т им. А. И. Герцена, 1971.—Ч. 1.—С. 175–185.

Ахманова О. С. Очерки по общей и русской лексикологии.—М.: Учпедгиз, 1957.—295 с.

Бабиш Н. Д. Фразеологічна омонімія і полісемантизм // Укр. мовознавство.—К.: Вища шк., 1980.—Вып. 8.—С. 113–118.

Бабин А. М. Идиоматика и грамматика в словаре // Современная русская лексикография 1980. — Л.: Наука, 1981. — С. 5—43.

Бабин А. М. Идиоматика (фразеология) в языке и в словаре // Современная русская лексикография 1977. — Л.: Наука, 1979. — С. 4—19.

Бабин А. М. Лексикографическая разработка русской фразеологии. — М.; Л.: Наука, 1964 а. — 76 с.

Бабин А. М. Русская фразеология, ее развитие и источники. — Л.: Наука, 1970. — 263 с.

Бабин А. М. Слово в контексте и в словаре // Современная русская лексикография 1976. — Л.: Наука, 1977. — С. 3—36.

Бабин А. М. Фразеология и лексикография // Проблемы фразеологии. — М.; Л.: Наука, 1964 б. — С. 7—37.

Бакина М. А. Общеязыковая фразеология как выразительное средство современной поэзии // Б. А. Некрасова, М. А. Бакина. Языковые процессы в современной русской поэзии. — М.: Наука, 1982. — С. 189—308.

Балли Ш. Французская стилистика / Пер. с фр. К. Н. Долинина. — М.: Изд-во иностр. лит., 1961. — 394 с.

Баран Я. А. Основні питання загальної та німецької фразеології. — Львів: Вища шк., 1980. — 156 с.

Белозерова Ф. М. Трансформация как аспект фразеологической стилистики (К постановке вопроса) // Вопросы романо-германского языкознания. — Челябинск, 1973. — Вып. 4. — С. 12—13.

Берков В. П. Вопросы двуязычной лексикографии: Автореф. дис. ... д-ра филол. наук. — Л., 1971. — 30 с.

Берлизон С. Б. Экспрессивность и эмоциональность — доминирующие элементы смысловой структуры фразеологических единиц // Вопросы семантики фразеологических единиц славянских, германских и романских языков: Тез. докл. — Новгород, 1972. — Ч. 2. — С. 19—21.

Берлизон С. Б. Экспрессивные и эмоциональные свойства компаративных фразеологических единиц в современном английском языке // Актуальные проблемы лексикологии: Тез. докл. III лингв. конф.: 3. Семантика и сочетаемость в лексике. 4. Лексика и словообразование. — Новосибирск, 1971. — С. 247—250.

Білодід І. К. Мови чисті джерела // Вітчизна. — 1979. — № 10. — С. 133—144.

Білодід І. К. Питання розвитку мови української радянської художньої прози (Перед важко післявоєнного періоду, 1945—1950 рр.). — К.: Вид-во АН УРСР, 1955. — 328 с.

Бодрова Т. И. Фонетико-морфологические изменения в составе фразеологических единиц (На материале речевых характеристик чеховских персонажей) // Учен. зап. Дюшанбин. пед. ин-та. — 1965. — Т. 33. Сер. филол. — Вып. 18. — С. 97—110.

Бойко О. В. Приемы реализации экспрессии устойчивых словесных комплексов в сатирико-юмористических жанрах (в сопоставлении с украинским языком): Автореф. дис. ... канд. филол. наук. — Днепропетровск, 1981. — 24 с.

Болдырева Л. М. Стилистические особенности функционирования фразеологизмов: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. — М., 1967. — 27 с.

Бондаренко В. Т. К вопросу о структурно-семантической сущности незамкнутых устойчивых фраз русского языка // Проблемы русской фразеологии. — Тула: Тул. пед. ин-т, 1978. — С. 64—67.

Бородулина А. Я. Опыт семантического анализа многозначных фразеологических единиц: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. — М., 1978. — 22 с.

Боярова Л. Г. Місце фразеологізмів у системі мови // Вісн. Харк. ун-ту. Філологія. — 1978. — № 165. — Вип. 11. — Харків. — С. 56—62.

Брызгалова Г. Ф. Фразеологизмы в художественной прозе С. Н. Сергеева-Ценского: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. — М., 1975. — 22 с.

Булаховский Л. А. Нариси з загального мовознавства. — К.: Рад. школа, 1959. — 307 с.

Булаховский Л. А. Русский литературный язык первой половины XIX века: Лексика и общие замечания о слоге. — 2-е изд., испр. и доп. — Киев: Изд-во Киев. ун-та, 1957. — 492 с.

Бушуй А. М. Лексикографическое описание фразеологии. — Самарканд: Самарканд. гос. ун-т им. А. Навои, 1982. — 114 с.

Вакуров В. Н. Основы стилистики фразеологических единиц. — М.: Изд-во Моск. ун-та, 1983. — 175 с.

Виноградов В. В. Избранные труды: Лексикология и лексикография. — М.: Наука, 1977. — 312 с.

Виноградов В. В. Русский язык. — 2-е изд. — М.: Высш. шк., 1972. — 614 с.

Виноградов М. Ф. Равнозначность в лексикографии (на материале толковых словарей современного английского языка): Автореф. дис. ... канд. филол. наук. — М., 1975. — 34 с.

Власенко В. О. Юмор и сатира в творчестве И. С. Нечуя-Левицкого: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. — К., 1962. — 20 с.

Вомперский В. П. Приемы использования фразеологических оборотов в произведениях В. В. Маяковского // Рус. яз. в шк. — 1963. — № 3. — С. 18—26.

Гаевин С. Г. Заметки по теории фразеологии // Проблемы устойчивости и вариантности фразеологических единиц. — Тула, 1972. — С. 127—142.

Гак В. Г. Семантическая структура слова как компонент семантической структуры высказывания // Семантическая структура слова. — М.: Наука, 1971. — С. 78—96.

Галкина-Федорук Е. М. Об экспрессивности и эмоциональности // Сб. ст. по языкознанию, посвящ. акад. В. В. Виноградову. — М.: Изд-во Моск. ун-та, 1958. — С. 103—125.

Гвоздарев Ю. А. Основы русского фразеобразования. — Ростов н/Д: Изд-во Рост. ун-та, 1977. — 184 с.

Гепнер Ю. Р. Об основных признаках фразеологических единиц и о типах их видоизменения // Проблемы фразеологии. — М.; Л.: Наука, 1964. — С. 57—70.

Гепнер Ю. Р. Очерки по общему и русскому языкознанию. — Харьков: Харьк. гос. пед. ин-т им. Г. С. Сковороды, 1959. — 371 с.

Гладышева Л. А. Трансформация крылатых слов Пушкина в языке современной публицистики // Рус. яз. в шк. — 1979. — № 3. — С. 78—85.

Головин Б. Н. Введение в языкознание. — 2-е изд., испр. — М.: Высш. шк., 1977. — 303 с.

Городецкая И. Л. К описанию в словаре функциональных особенностей фразеологических единиц // Современная русская лексикография 1977. — Л.: Наука, 1979. — С. 26—48.

Городникова М. Д. О модуле существования фразеологизмов // Иностран. яз. в шк. — 1973. — № 3. — С. 3—13.

Горький М. О прозе // Полн. собр. соч. — Т. 26. — М.: Изд-во худож. лит., 1953. — С. 387—408.

Грюнберг А. М. К вопросу о лексическом варьировании фразеологизмов // Сб. науч. тр. Ташкент. ун-та, 1978. — № 549. — С. 118—125.

Гусейнов Ф. Г. Русская фразеология (Основные тенденции развития в XIX в.). — Баку: Изд-во АН АзССР, 1977. — 120 с.

Демський М. Т. Граматичні особливості української дієслівної фразеології // Мовознавство. — 1984. — № 2. — С. 24—32.

- Демський М. Т. Лексичні та граматичні особливості українських іменникових фразеологізмів // Мовознавство. — 1981. — №2. — С. 35—41.
- Демський М. Т. Українська ад'єктивна фраземіка // Мовознавство. — 1982. — №1. — С. 26—32.
- Ленисов П. Н. Основные проблемы теории лексикографии: Автореф. дис. ... д-ра филол. наук. — М., 1976. — 43 с.
- Диброва Е. И. Вариантность фразеологических единиц в современном русском языке. — Ростов н/Д: Изд-во Рост. ун-та, 1979. — 192 с.
- Дидык С. С. Язык памфлетов Я. Галана: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. — Львов, 1963. — 16 с.
- Добровольский Л. О. Типы фразеологически связанных значений в современном немецком языке // Сб. науч. тр. Моск. гос. пед. ин-та иностр. яз. им. Мориса Тореза. — М., 1980. — Вып. 172. — С. 38—46.
- Дорошенко В. А. Остап Вишня — мастер сатирического фельетона и пародии: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. — Харьков, 1970. — 27 с.
- Дубинский И. В. Приемы использования фразеологических единиц в речи: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. — Баку, 1964. — 18 с.
- Езиев Х. Х. Полисемия фразеологических единиц современного немецкого языка: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. — М., 1969. — 23 с.
- Ершова-Белицкая Л. Ф. Фразеологическая единица как семантическая структура: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. — Ростов н/Д, 1971. — 24 с.
- Жовтобрюх М. А., Кулик Б. М. Курс сучасної української літературної мови. — 4-е вид. — К.: Вища шк., 1972. — 4. 1. — 400 с.
- Жуков А. В. Фразеологическая переходность в русском языке. — Л.: Ленингр. пед. ин-т им. А. И. Герцена, 1984. — 93 с.
- Жуков В. П., Жуков А. В. Морфологическая характеристика фразеологизмов русского языка. — Л.: Ленингр. пед. ин-т им. А. И. Герцена, 1980. — 96 с.
- Жуков В. П. Семантика фразеологических оборотов. — М.: Просвещение, 1978. — 160 с.
- Жулинская Л. К. К вопросу о распространении устойчивых словосочетаний в современном русском языке // Вопросы грамматического строя современного русского языка. — М., 1972. — С. 92—108.
- Зевинцев В. А. Язык и лингвистическая теория. — М.: Изд-во Моск. ун-та, 1973. — 248 с.
- Земская Е. А. Речевые приемы комического в советской литературе // Исследование по языку советских писателей. — М., 1959. — С. 239—249.
- Золотова Г. А. Очерк функционального синтаксиса русского языка. — М.: Наука, 1973. — 351 с.
- Зубова Л. В. Приемы стилистической трансформации фразеологических единиц в стихотворениях М. Цветаевой // Проблемы русской фразеологии. — Тула: Тул. пед. ин-т им. Л. Н. Толстого, 1978. — 148 с.
- Иванникова Е. А. Синонимические отношения между фразеологическими единицами и словами // Очерки по синонимике современного русского литературного языка. — М.; Л., 1966. — С. 65—95.
- Каплуненко А. М. Семантические параметры фразеологических единиц: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. — М., 1977. — 22 с.
- Каплуненко А. М. Устойчивые переосмысленные словосочетания как единицы сложной номинации // Слообразование и фразообразование: Тез. докл. конф. Моск. гос. пед. ин-та иностр. яз. им. М. Тореза. — М., 1979. — С. 144—145.

- Карпович А. Е. О лексикографической терминологии // Современная русская лексикография, 1976. — Л., 1977. — С. 205—210.
- Ковалев В. П. Языковые выразительные средства русской художественной прозы. — Киев: Вища шк., 1981. — 184 с.
- Коваль А. П. Прийоми викаристання фразеологізмів у публіцистичних та літературно-критичних статтях Івана Франка // Наук. зап. Київ. ун-ту. — 1956. — Т. 15. — Вип. 7. — С. 77—95.
- Кодохов В. И. Общее языкознание. — М.: Высш. шк., 1974. — 303 с.
- Козырева Л. Ф. Некоторые виды трансформаций устойчивых фраз // Вопр. общего и романо-германского языкознания: Тез. докл. IV науч. конф. языковедов. — Уфа: Башк. кн. изд-во, 1965. — Вып. 2: Лексикология и стилистика. — С. 54—56.
- Козырева Л. Ф. Устойчивые фразы и контекст. — Ростов н/Д: Изд-во Рост. ун-та, 1983. — 120 с.
- Колесникова Э. Г. Приемы обновления фразеологизмов в произведениях И. Ильфа и Е. Петрова // Вопросы истории и стилистики русского языка: Учен. зап. Иркут. пед. ин-та, 1966. — Вып. 25. — С. 14—31.
- Кочетков А. К. Трансформация фразеологических словосочетаний // Учен. зап. Ульянов. пед. ин-та. — Т. 17. — Вып. 7. — Ульяновск: Ульянов. пед. ин-т, 1963. — С. 81—96.
- Кукин А. В. Вклинивание как лингвистическое явление // Иностр. яз. в шк. — 1973. — №2. — С. 13—22.
- Кукин А. В. Двойная актуализация как понятие фразеологической стилистики // Иностр. яз. в шк. — 1974. — № 6. — С. 13—17.
- Кукин А. В. Замена компонентов фразеологизмов как стилистический прием // Иностр. яз. в шк. — 1977. — №2. — С. 3—12.
- Кукин А. В. Фразеология современного английского языка. — М.: Междунар. отношения, 1972. — 288 с.
- Ларин Б. А. Очерки по фразеологии // Учен. зап. Ленингр. ун-та: Сер. филол. наук. — Л., 1956. — № 198. — Вып. 24. — С. 200—224.
- Лепешай І. Я. Лексикографічна розпрацювання народної фразеології // Весці АН БССР. — № 1. — С. 134—136.
- Лепешай І. Я. Проблеми фразеологічної стилістики і фразеологічної норми. — Мінськ: Навука і тэхніка, 1984. — 264 с.
- Лиховидова Т. В. Адвербиальні фразеологические единицы и их фразеологическая трактовка // Сб. науч. тр. Моск. гос. пед. ин-та иностр. яз. им. М. Тореза. — М., 1977. — Вып. 115. — С. 102—128.
- Лиховидова Т. В. Фразеологическое толкование коннотативного аспекта значения фразеологических единиц: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. — М., 1978. — 25 с.
- Мамалига А. Г. До питання про структурно-семантичні зміни фразеологізмів у мові газет (На матеріалі українських і російських газет) // Укр. мовознавство. — К., 1973. — Вип. 1. — С. 72—79.
- Медведев Ф. П. На шляху створення фразеологічного словника української мови // Інформаційні матеріали наукової ради з проблеми „Закономірності розвитку національних мов у зв'язку з розвитком соціалістичних націй”. — К.: Наук. думка, 1970. — Вип. 8. — С. 37—43.
- Медведев Ф. П. Українська фразеологія: Чому ми так говоримо? — Харків: Вища шк., 1977. — 232 с.
- Мелерович А. И. Проблема семантического анализа фразеологических единиц русского языка. — Ярославль: Яросл. гос. пед. ин-т, 1979. — 79 с.

Мишуренко П. С. До питання про варіювання українських народних прислів'їв за їх лексичним складом // *Говори і ономастика Наддніпрянщини*.—Дніпропетровськ: Дніпропетр. ун-т, 1970.—С. 115—126.

Мокиєнко В. М. Противоречия фразеологии и её динамика: Автореф. дис. ... д-ра филол. наук.—Л., 1976.—32 с.

Мокиєнко В. М. Славянская фразеология: Учеб. пособие для филол. специальностей ун-тов.—М.: Высш. шк., 1980.—207 с.

Молотков А. И. Некоторые особенности употребления фразеологизмов в современном русском языке // *Нормы современного русского литературного словоупотребления*.—М.; Л.: Наука, 1966.—С. 92—111.

Молотков А. И. Основы фразеологии русского языка.—Л.: Наука, 1977.—234 с.

Молотков А. И. Фразеологизмы русского языка и принципы их лексикографического описания // *Фразеологический словарь русского языка*.—М.: Сов. энцикл., 1967.—С. 7—23.

Москаленко Н. А. Індивідуально-авторське оновлення фразеологізмів у романах О. Гончара „Пропоронощі” і „Людина і зброя” // *Тези наук. конф. филол. ф-ту Одес. ун-ту*, 1965.—С. 18—20.

Мушина Т. П. О номинативной функции немецких фразеологических единиц // *Сб. науч. тр. Моск. гос. пед. ин-та иностр. яз. им. М. Горького*.—М., 1980.—Вып. 172.—С. 61—74.

Назарян И. Г. История развития французской фразеологии.—М.: Высш. шк., 1981.—190 с.

Начисчионе А. С. Некоторые окказиональные изменения фразеологических единиц в произведениях Дж. Чосера // *Учен. зап. Латв. ун-та*.—1973.—Т. 197.—С. 23—48.

Нечитайло О. І. Синоніми в лексикографії.—К.: Наук. думка, 1987.—132 с.

Никитин В. М. Эллиптичность разговорной речи и основные типы эллипсов // *Теория и практика лингвистического описания разговорной речи: Тез. докл.*—Горький: Горьк. пед. ин-т, 1968.—С. 207—211.

Ожегов С. И. Лексикология. Лексикография. Культура речи: Учебное пособие для вузов.—М.: Высш. шк., 1974.—209 с.

Павлова З. А. Структурно-семантические преобразования фразеологизмов в речи: Автореф. дис. ... канд. филол. наук.—Л., 1975.—24 с.

Паламарчук Л. С. Українська радянська лексикографія.—К.: Наук. думка, 1978.—202 с.

Панасенко Е. Г. Отражение предикативных фразеологических сочетаний типа „зло берет” в современных толковых словарях // *Проблемы русской фразеологии: Респ. сб. Тул. пед. ин-та им. Л. Н. Толстого*.—Тула, 1978.—С. 76—80.

Петровська О. П. Про способи семантичної характеристики слів у тлумачному словнику // *Слово і фразеологізм у словнику*.—К.: Наук. думка, 1980.—С. 62—70.

Печерица И. Ф. К вопросу о лингвистической природе эллипсиса фразеологических единиц // *Вопр. немецкой филологии*.—Челябинск, 1974.—Вып. 4.—С. 39—50.

Печерица И. Ф. Окказиональный эллипсис фразеологических единиц в немецком языке // *Вопр. романо-герман. языкознания*.—Челябинск, 1973.—Вып. 4.—С. 65—66.

Плющ П. П. Мовні засоби гумору в „Енеїді” І. Котляревського.—К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1959.—68 с.

Потебня А. А. Из лекций по теории словесности. (Басня. Пословица. Поговорка).—Харьков, 1913.—164 с.

Приходько К. Д. Соотношение фразеологических и нефразеологических словосочетаний одинакового лексико-грамматического состава: Автореф. дис. ... канд. филол. наук.—М., 1972.—22 с.

Пришев Б. Г. Фразеологізми як засоби гумору // *Мовознавство*.—1973.—№5.—С. 75—79.

Райхштейн А. Д. О межъязыковом сопоставлении фразеологических единиц // *Иностр. яз. в шк.*—1979.—№ 4.—С. 3—8.

Райхштейн А. Д. О сопоставлении фразеологических систем // *Иностр. яз. в шк.*—1980, а.—№ 4.—С. 8—14.

Райхштейн А. Д. Сопоставительный анализ немецкой и русской фразеологии.—М.: Высш. шк., 1980, б.—141 с.

Ройзензон Л. И. Лекции по общей и русской фразеологии.—Самарканд: Самарканд. гос. ун-т им. А. Навои, 1973.—221 с.

Ройзензон Л. И., Абрамев И. В. О разных типах контаминации (в связи с проблемой „Фразеологизм и слово”) // *Вопр. фразеологии*.—1970.—Вып. 3.—С. 273—283.

Ройзензон Л. И., Абрамев И. В. О фразеологической контаминации в русском языке // *Рус. яз. в шк.*—1969.—№ 3.—С. 104—107.

Ронгинский В. М. Трансформирование и обновление фразеологических оборотов в газетных заголовках // *Проблемы устойчивости и вариантности фразеологических единиц*.—Тула: Тул. пед. ин-т им. Л. Н. Толстого, 1968.—С. 164—166.

Сафарова А. З. Некоторые типы словарных дефиниций фразеологических единиц со структурой „глагол+существительное” // *Сб. науч. тр. Моск. гос. ин-та иностр. яз. им. М. Горького*.—М., 1977.—Вып. 115.—С. 129—150.

Сербенська О. А. Трансформація фразеологічних одиниць у мові газети // *Вісн. Львів. ун-ту. Серія журналістики*.—1978.—Вип. 10.—С. 72—77.

Сидоренко М. И. О смысловой структуре фразеологизмов // *Очерки по русскому языку и истории его развития: Уч. зап. Ленингр. пед. ин-та им. А. И. Герцена*.—Л., 1969.—Т. 370.—С. 5—53.

Сидоренко М. И. Типы различий между семемами многозначных фразеологических единиц // *Проблемы устойчивости и вариантности фразеологических единиц*.—Тула, 1968.—С. 202—209.

Скрипник Л. Г. Фразеологія української мови.—К.: Наук. думка, 1973.—280 с.

Стебелькова Н. А. Особенности метаязыка словарных определений в специальных фразеологических словарях // *Вопр. фразеологии: Сб. науч. тр. Моск. гос. пед. ин-та иностр. яз. им. М. Горького*.—М., 1980.—Вып. 168.—С. 222—240.

Сучасна українська літературна мова: Лексика і фразеологія / За заг. ред. І. К. Білодіда.—К.: Наук. думка, 1973.—440 с.

Тагиев М. Т. Глагольная фразеология современного русского языка (проблемы окружения и распространения фразеологических единиц): Автореф. дис. ... д-ра филол. наук.—Баку, 1967.—54 с.

Телия В. Н. Коннотативный аспект семантики номинативных единиц.—М.: Наука, 1986.—136 с.

Телия В. Н. Семантика связанных значений слов и их сочетаемости // *Аспекты семантических исследований*.—М., 1980.—С. 250—319.

Тер-Минасова С. Г. Деформация фразеологических единиц как лингвистическое средство // *Вестн. Моск. гос. ун-та: Филология*.—1968.—№5.—С. 28—35.

Тихонов А. Н. О грамматических формах, вариантах и дериватах фразеологических оборотов // *Проблемы фразеологии и задачи ее изучения в высшей и средней школе*.—Волгод: Сев.-Зап. кн. изд-во, 1967.—С. 220—231.

Толкина Е. Н. К вопросу о значении слова и значении фразеологизма // *Вопр. фразеологии: Тр. Самарканд. ун-та им. А. Навои*.—Самарканд, 1971.—III.—Вып. 178.—С. 213—221.

- Толикина Е. Н. О некоторых правилах толкового словаря // Современная русская лексикография 1976.—Л.: Наука, 1977.—С. 54—70.
- Удовиченко Г. М. Предмет фразеології та семантичні типи фразеологізмів // Укр. мова і літ. в шк.—1965.—№2—С. 20—24.
- Удовиченко Г. М. Языковые средства юмора в украинской советской комедии: Автореф. дис. ...канд. филол. наук.—К., 1953.—13 с.
- Умченко В. Д. Фразеологічна контамінація як стилістичний прийом // Вісн. Харк. ун-ту: Філологія.—1974.—№109.—Вып. 9.—С. 63—70.
- Умарходжаев М. И. Очерки по современной фразеологии.—Ташкент: Фан, 1977.—103 с.
- Уфимцева А. А. Опыт изучения лексики как системы.—М.: Изд-во АН СССР, 1962.—287 с.
- Федоров А. И. Развитие русской фразеологии в конце XVIII — начале XIX вв.—Новосибирск: Наука, Сиб. отд-ние, 1973, а.—171 с.
- Федоров А. И. Русская фразеология и ее изучение по источникам: Автореф. дис. ...д-ра филол. наук.—Л., 1973, б.—32 с.
- Фразеологизм и его лексикографическая разработка.—Минск: Наука и техника, 1987.—147 с.
- Ходакова Е. П. Каламбур в русской литературе XVIII в. // Русская литературная речь в XVIII в.—М.: Наука, 1968.—С. 201—255.
- Чабаненко В. А. Стилістичне увиразнення фразеологізмів // Укр. мова і літ. в шк.—1981.—№9.—С. 60—62.
- Чернышева И. И. Актуальные проблемы фразеологии // Вопр. языкознания.—1977.—№5.—С. 34—42.
- Чернышева И. И. Фразеологизация как особая область вторичной номинации // Вопр. словообразования и фразеологизации в германских языках: Сб. науч. тр. Моск. гос. пед. ин-та иностр. яз. им. М. Тореза.—М., 1980.—Вып. 164.—С. 179—187.
- Чернышева И. И. Явление синонимии и полисемии в фразеологии немецкого языка // Иностр. яз. в шк.—1960.—№6.—С. 100—107.
- Шавкунова О. В. Особенности структуры и функционирования незамкнутых предикативных фразеологических единиц: Автореф. дис. ...канд. филол. наук.—М., 1964.—16 с.
- Шадрин Н. Л. О двух основных способах преобразования фразеологических единиц в речи // Тез. докл. науч.-техн. конф. Ленингр. электротехн. ин-та связи.—1968.—Вып. 6.—С. 8—9.
- Шадрин Н. Л. О системном характере речевых преобразований фразеологических единиц // Системное описание лексики германских языков.—Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1976.—Вып. 1.—С. 158—167.
- Шадрин Н. Л. Перевод контекстуально преобразованных фразеологических единиц как семантико-стилистическая проблема: Автореф. дис. ...канд. филол. наук.—Л., 1969.—22 с.
- Шадрин Н. Л. Способы окказионального преобразования фразеологических единиц и их классификация // Герценовские чтения.—23: Иностранные языки.—Л.: Ленингр. пед. ин-т, 1970.—С. 213—216.
- Шанский Н. М. Фразеология современного русского языка / 3-е испр. и доп. изд.—М.: Высш. шк., 1985.—160 с.
- Шварцкопф Б. С. Единица фразеологического состава языка и норма // Актуальные проблемы культуры речи.—М.: Наука, 1970.—С. 153—157.
- Шварцкопф Б. С. О норме и ее кодификации // Актуальные проблемы лексикологии и лексикографии.—Пермь; Перм. гос. ун-т им. А. М. Горького, 1972.—С. 485—488.
- Шевченко Л. А. Речевые средства создания комического в творчестве Чехова: Автореф. дис. ...канд. филол. наук.—Минск, 1962.—22 с.

- Шило Г. Ф. Фразеологизм і слово // Питання фразеології східнослов'янських мов.—К., 1972.—С. 13—15.
- Шкляревский Г. Н. Фразеологические средства комического // Вопр. семантики фразеологических единиц: Тез. докл. и сообщ.—Новгород: Ленингр. пед. ин-т им. А. И. Герцена, 1971.—Ч. 1.—С. 336—342.
- Шмелев Д. Н. Очерки по семасиологии русского языка.—М.: Просвещение, 1964.—224 с.
- Шмелев Д. Н. Современный русский язык: Лексика.—М.: Просвещение, 1977.—335 с.
- Щерба Л. В. Избранные работы по языкознанию и фонетике.—Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1958.—Т. 1.—181 с.
- Щерба Л. В. Опыт общей теории лексикографии / Изв. АН СССР. Сер. лит. и яз.—1940.—№3.—С. 89—117.
- Щерба Л. В. Спорные вопросы русской грамматики // Рус. яз. в шк.—1939.—№1.—С. 10—12.
- Щербань Н. П. Фразеология в произведениях Вилли Бределя: Автореф. дис. ...канд. филол. наук.—Киев, 1975.—21 с.
- Эмирова А. М. Некоторые актуальные вопросы современной русской фразеологии: Учеб. пособие по спецкурсу для филологов.—Самарканд: Самарканд. ун-т им. А. Навои, 1972.—97 с.
- Юрчук Л. А. Теоретичні засади реестру фразеологічного словника української мови // Мовознавство.—1983.—№5.—С. 23—32.
- Языковая номинация: Виды наименований.—М.: Наука, 1977.—358 с.
- Языковая номинация: Общие вопросы.—М.: Наука, 1977.—359 с.
- Янкоўскі Ф. М. Беларуская фразеалогія.—Мінск: Народная асвета, 1981.—78 с.

* * *

- Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов: 2-е изд., стереотип.—М.: Сов. энцикл., 1969.—607 с.
- Батюк Н. О. Фразеологічний словник.—К.: Рад. шк., 1966.—235 с.
- Вирган І., Пилинська М. Російсько-український фразеологічний словник // Прапор.—1958.—№9.—1971.—№10.
- Гавриш В. І., Пророченко О. П. Німецько-український фразеологічний словник: В 2-х т.—К.: Рад. шк., 1981.—Т. 1.—416 с.; Т. 2.—382 с.
- Гурий І. Образне слово.—К.: Дніпро, 1974.—233 с.
- Жуков В. П. Школьный фразеологический словарь русского языка.—М.: Просвещение, 1980.—430 с.
- Жуков В. П., Сидоренко М. И., Шкляров В. Т. Словарь фразеологических синонимов русского языка: Около 730 синоним. рядов / Под ред. В. П. Жукова.—М.: Рус. яз., 1987.—448 с.
- Коваль А. П., Коптілов В. В. Крилаті вислови в українській літературній мові: 2-е вид., перероб. і доп.—К.: Вища шк., 1975.—336 с.
- Коваль А. П., Коптілов В. В. 1000 крилатих виразів української літературної мови.—К.: Наук. думка, 1964.—671 с.
- Коломієць М. П., Регушевський Є. С. Словник фразеологічних синонімів.—К.: Рад. шк., 1988.—198 с.
- Коптілов В. В. У світі крилатих слів.—2-е вид., доп. і випр.—К.: Веселка, 1976.—200 с.
- Олійник І. С., Сидоренко М. М. Українсько-російський і російсько-український фразеологічний словник.—2-е вид., перероб. і доп.—К.: Рад. шк., 1978.—446 с.

Словарь современного русского литературного языка в 17-ти томах.—М.; Л.: Наука, 1950—1965.

Словник української мови в 11-ти томах.—К.: Наук. думка, 1970—1980.

Удовиченко Г. М. Словник українських ідіом.—К.: Рад. письменник, 1968.—462 с.

Удовиченко Г. М. Фразеологічний словник української мови в 2-х томах.—К.: Вища шк., 1984.

Фразеологический словарь русского языка / Под ред. А. И. Молоткова.— М.: Сов. эн-цикл., 1967.—544 с.

Шанский Н. М., Быстрова К. А. Учебный фразеологический словарь русского языка.— М.: Просвещение, 1979.—263 с.

Яранцев Р. И. Словарь-справочник по русской фразеологии.— М.: Рус. яз., 1981.—304 с.

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ I. ФРАЗЕОЛОГІЧНЕ ЗНАЧЕННЯ ТА СПОСОБИ ЙОГО РОЗРОБКИ В СЛОВНИ- КУ	12
Особливості фразеологічного значення	12
Співвідношення фразеологічного та лексичного значень	12
Цілісність фразеологічного значення	20
Компонентність складу ФО	25
Фразеологізм і слово	29
Фразеологічна полісемія	32
РОЗДІЛ II. СПОСОБИ ТЛУМАЧЕННЯ ФРАЗЕОЛОГІЧНОГО ЗНАЧЕННЯ	44
Основні поняття та терміни фразеографії	44
Основні вимоги до тлумачення ФО	46
Структурно-семантичні типи тлумачень фразеологізмів	51
Проблеми тлумачення, пов'язані з структурою ФО	58
Способи фразеографічної інтерпретації конотації	70
Способи тлумачення, пов'язані з особливостями функціонування ФО	72
Незамкнені фразеологічні структури та їх лексикографічна інтерпретація	78
РОЗДІЛ III. СЕМАНТИЧНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ У МОВІ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ХУДОЖНЬОЇ ПРОЗИ	83
Власне семантичні трансформації. Розвиток фразеологічного значення	84
Подвійна актуалізація фразеологізмів	87
РОЗДІЛ IV. СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ У МО- ВІ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ХУДОЖНЬОЇ ПРОЗИ	107
Заміна компонентів фразеологізму словами вільного вжитку	108
Поширення фразеологізму	119
Розгорнута метафора	128
Скорочення компонентного складу фразеологізму	130
Фразеологічний натяк	135
Фразеологічна контамінація	138
ВИСНОВКИ	142
СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ	145

НАУЧНОЕ ИЗДАНИЕ

БЕЛОНОЖЕНКО Вера Максимовна
ГНАТЮК Ирина Святославовна

ФУНКЦИОНИРОВАНИЕ И ЛЕКСИКОГРАФИЧЕСКАЯ РАЗРАБОТКА
УКРАИНСКИХ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ

Художник обкладинки В. Б. Харик
Художній редактор Л. О. Комяхова
Технічні редактори Т. М. Зубрицька, С. С. Хаща
Коректори Л. М. Яцута, С. В. Лісіцина

ИБ №10115

Здано до набору 04. 07. 88. Підп. до друку 15. 02. 89. Формат 60 × 84/16. Папір офс. №2. Офс. друк. Гарні-
тра Пресс Роман. Ум. друк. арк. 9,07. Ум. фарбо-відб. 9,42. Обл.-вид. арк. 11,73. Тираж 520 пр. Зам. **9-435**
Ціна 2 крб. 40 к.

Оригінал-макет підготовлено у видавництві „Наукова думка”. 252601 Київ 4, вул. Репіна, 3.
Київська книжково-журнальна друкарня наукової книги. 252004 Київ 4, вул. Репіна, 4.